

STUDIA IGNAȚIANA III.

SZEMKÖZT
A TÖRTÉNELEMSEL

SZADVEG
SZENT IGNÁC
SZAKKOLLEGIUM

**SZEMKÖZT
A TÖRTÉNELEMMEL**

A Szent Ignác Szakkollegium
diákjainak tanulmányai

*Ktss Ulrich S.J.
ajándéka*

SZEMKÖZT A TÖRTÉNELEMMEL

A Szent Ignác Szakkollégium
diákjainak tanulmányai

*Szerkesztette:
Keller Márkus*

Székesfehérvég – Szent Ignác Szakkollégium
Budapest, 2003

© Századvég Kiadó
© Ambrus Gábor, Baráth Katalin,
Csanádi Szilvia, Terdik Szilveszter,
Skulléty Viktor, Varga Péter A.

A kötet megjelenését a Faludi Ferenc Akadémia
és az Országos Takarékpénztár
és Kereskedelmi Bank RIL támogatja.

Tartalom

Gyémi Gábor
ELŐSZÓ – 7

Varga Péter A.
HIRES FILOZOFUSOK EMLÉKEZETE – 13
(Konstrukció és emlékezés a Dogenész Laertisz-i Platon-portréban)

Terdik Szilveszter
A KULTÚRA, A VALLÁS ÉS A NEMZET EMLÉKMŰVE – 49
A nagyzebeai román ortodox katedrálisról,
különös tekintettel Savigoia Oktáv munkásságára.

Ambrus Gábor
EGY LÁGER KÖRÖNÁLAI – 107
Páluszky holokausztképeiről és annak technológiai vonatkozásairól

Skulléty Viktor
A SZEM ÉS A SZUBJEKTUM – 127
A jezsuita illegális Magyarországon 1901–1904 között

Csanádi Szilvia
REKONSTRUKCIÓ, FIKCIÓ, TRODALOM – 165
A művészettörténet és az irodalmi rekonstrukció jellegzetességeiről
a budai vár nélküly kétrészes képpén

Baráth Katalin
MAGYARORSZÁGOK SZÁZADFORDULÓ – 197
Megjegyzések a történetírás narratív természetéről

ELŐSZÓ

Minden bizonnyal nem mondok vele sok újat, minden kijelentem, hogy a múlt megismerésének manapság talán az a leggyümölcsözőbb módja, ha igyekszünk megtudni: miként alkotjuk meg nap mint nap a múlt mint történelem fogalmát és mi vele a célunk. Emlékezet (emlékezés) és elbeszélés – ez az a két kulcszó, ami a jelzett történelemkutatás érdeklődésének homlokterében áll, és egyúttal róluk, pontosabban a belőlük képzett fogalmak segítségével beszél a múltról jelen tanulmánygyűjtemény minden egyes frása is. A diszciplináris keretek mondhatni, igen tágasak, hiszen a szorosabban vett történetírás mellett ügyszólván minden történeti jellegű szaktudomány (művészet-történet, irodalomtörténet, filozófiatörténet), sőt, a keményebb társadalomtudományok közül is számos (pszichológia) vallja ma már (vagy vallják mind többen e tudományok művelői közül), hogy tény és fikció vagy igazság és meggyőző erő tekintetében nem húzható éles határ: művészet és tudomány közé. Egész pontosan mivel e tudományok megismerési forrása (a kútfő, amiből meríteni szoktak) és a megismerés pusztá végeredménye (ügyszólván „csak” szöveg, a „szövegtudomány” (stilisztika, retorika, esztétika, irodalomelmélet) felismerései, s olykor akár az antikvitásig is visszanyúló tudáskészlete felbecsülhetetlenül nagy hasznunkra lehet a megismerő gyakorlati reflexiója során. S ugyanakkor az (egyéni) emlékezés, valamint a kollektív emlékezet univerzális érvényű szerepének egyre erőteljesebb tudatosítása sem járul már hozzá a tudományos megismerés hagyományos (pozitivistá) fogalmába vetett hit további táplálásához. Az emlékezéspszichológia Bartlettől Gergenig, Brunerig vagy Schacterig ívelő fejlődése végképp eloszlatta azt a régi meggyőződést, miszerint az egyéni tapasztalás és annak utólagos felidézése a

valóság tényszerűen „hibeles”, lenyomatyszerű reprodukciójával szolgál. De a mnemotechnika tudományának Hallwachstól Assmannig tartó bámulatatos előrehaladása is meg kellett, hogy ingassa azt a fellelést, miszerint a kollektív emlékezet a (hajdani) valóság tárgyszerű tudati reprezentációja.

Az emlékezet és a verbális megábrázolás (elbeszélés, narráció) egy ponton ráadásul szorosán össze is kapcsolódik egymással, tekintve, hogy már személyes emlékeinket is narratív módon, vagyis az emlékek elbeszélésével ragadjuk meg (őriztük meg) és adjuk tovább másoknak. Valamit elbeszélni ugyanakkor éppen annyi, mint felépíteni egy összefüggő és logikus, tehát meggyőző és hihető történetet, amely éppúgy szólhat a kitalált (és létszólegesen a múltba vagy a jelenbe, esetleg épp a jövőbe helyezett) „valóságról”, mint a múlt és a jelen dokumentáltan „igaz” ténybeli valóságáról. Éppúgy szólhat tehát erről is, meg arról is, de a beszámoló minden esetben elbeszélés formáját öli, olyan *szövegkonstrukció* tehát, melynek a szövegen túli, a szövegen kívüli világhoz fűződő (referenciális) kapcsolata kizárólag csak a szöveg (a nyelv) közvetítésével jöhet létre. Önmagában is fontos tudományos probléma tehát, hogy mi vezet el ahhoz, s mi az, ami megakadályoz bennünket abban, hogy rátaláljunk szövegeink mögöttésére, a referenciális valóságra. S mindez végül azt a kínzó kérdést veti fel, hogy van-e egyáltalán a szöveg mögött bármi, ami tőle függetlenül létező lenne, vagy ahogy még nemrég is mondták létezik-e az „objektív valóság”?

Ezek a dilemmák szolgáltatják az itt és most közreadott tanulmányok gondolati alapját. Skultéty Viktornak a rejtőzködő jezsuitákról szóló beszámolója két lehetséges nézőpontból, a jezsuitákkal szemben ellenséges, a jezsuita rendet keményen üldöző szervezet, az ÁVH információs rendszere, valamint az üldözöttest közvetlenül és „aktívan” elszenvedő (s a jezsuita életformát eközben sem feladó) utólagos emlékező perspektívájából közelíti meg az ötvenes évek ezen illegitím jelenségét. Ezeknek az egymástól gyökeresen eltérő nézőpontoknak a történelmi igazsághoz

(a teljes valósághoz) való relatív hozzáférhetősége eleve kizárja azt a lehetőséget, hogy önmagában akármelyikük alapján elmondható lenne a teljes és feltétlenül érvényes történet az üldözött jezsuitákról. De – és ez talán a még nagyobb gondok forrása – a kettő együtt sem visz lényegesen közelebb „a valóság” megismeréséhez. Például már azért sem, mert amiről az egyik éppen beszél, arról a másik mélyen hallgat, ilyenformán pedig lehetetlen a két „beszámoló” kölcsönös kontrollja. S persze azért sem, mert ez a két látószög olyan távol esik egymástól, hogy közös nevező híján a rájuk építeni kívánt koherens történet elbeszélhetetlen.

A kollektív emlékezet „emlékművei” képezik a további tanulmányok tárgyát. Ezek sorában külön hely illat meg a kreatív művészet mnemotechnikai felhasználását, ahogy az a bizánci architektúráls és képi ornamentika felélesztésével (vagy inkább újonnan való feltalálásával) a XX. század eleji Erdélyben végbement, vagy ahogy Pilinszky holokauszt témájú lírájában az Isten katiós, golgotai és nietzschei halálának a metaforikus újrahasonosításával megvalósulni látszik. A nagyszombati keleti ortodox román bazilika kifestésével megbízott Smigelschi Okláv piktorja volt (vagy lett volna) hivatva a román nemzeti identitást kifejezni képes keleti keresztény kulturális kötődés manifestálására, ahogy Terdik Szilveszter felettébb gazdagon dokumentált művészettörténeti dolgozata bizonyítja. Ambrus Gábor teológiai és esztétikai elemzést kombináló írása pedig azt a Pilinszky líráját mélyen átható jelképrendszert bogyogolja, amely úgy kölcsönöz a személyes (légerbelli) emlékeknek kozmikus jelentőséget, hogy egyszerre „idézi meg” az Isten (a valóságban Isten fia Jézus) teológiailag „megtapasztalt” halálát (a Golgotán), valamint a jól ismert nietzschei próféciát, nevezetesen, hogy „Isten meghalt!”.

A mnemotechnika diszkurzív „emlékművei” sorában a szakszerű történelmiírás mindmáig talán a legfontosabb. Baráth Katalin a magyar nemzeti történelmi meslernarratívák, nevezetesen az

újabb keletű összefoglaló országtörténetek századfordulósépet (a XIX–XX század fordulóját illető koncepcióját) elemzi nagy erudícióval a szövegekben alkalmazott retorikai és elbeszélő alakzatok azonosítása és értelmezése révén. Irása inkább esettanulmány, mivel a szerző azt az általánosabb érvényű tézist igyekszik (egyelként sikerrel) bebizonyítani, hogy a történész mindig történeteket, ráadásul jól megkomponált történeteket ad elő a múltról szólva. Történetmondóként pedig elbeszélést szerkeszt, s ennek során arra hagyatkozik, ami a múlt emlékeiből egyáltalán fennmaradt és ami abból a kezébe került (amit tehát gondosan összegyűjtött, majd megrostált); éppen ez utóbbi támaszha alá a történet tudományosan igaz voltát. Mégis: a mese és a valóság közt folytonos vetékedés elkerülhetetlen velejárója a történeti munkának, amely éppen ezért semmiképp sem valamilyen kiküszöbölendő és egyszer talán ki is küszöbölhető fogylatosság csupán.

Hasonló kíváncsiság munkál Csanádi Szilviában is, midőn a művészettörténeti és az irodalmi rekonstrukció egymáshoz való viszonyát firtatja. Balog Jolán 1950-es évek eleji tudományos opusát Eötvös József klasszikus irodalmi remekével (*Magyarország 1514-ben*) veti egybe, majd mintegy kiegészítésképpen egy másodvonalbeli író és tudós (Divald Kornél) munkáját veszi szemügyre a Mátyás király budai várát „rekonstruáló” tudósi és irodalmias (fikcionalizáló) megjelenítési módok hasonlóságait és különbségeit kutarva. Miközben retorikai alakzatokat azonosít a tudós rekonstrukciókban, ugyanakkor ténybeli igazolási törekvéseket mutat ki a fikció szövegvilágán belül. A szerzőket mind a két esetben közös szándék vezeti: úgy rekonstruálni a tapasztalat számára immár elérhetetlen múltat, hogy az olvasó végül hiteles tapasztalati élmény formájában legyen szert a múlt ismeretére. Múltán azonban a kérdéses múltról többnyire csak különféle részpontokat dokumentáló információtöredékek tudósítanak, a belőlük kiinduló tudományos rekonstrukciók egyike sem fogadható el egyedül hitelesnek.

A konstruálás és az emlékezés szoros összetartozására kerül fény Diogenész Laertiosz Platon-portréjának az elemzése során is. Varga Péter A. kimondatlanul is a hermeneutika gadaméri hatástörténetének a kontextusába helyezi a mondott filozófiatörténet auktort azért, hogy megfelelő jelentőséget tulajdoníthasson munkájának. Azért kell nagy gondot figyelniük rá, vallja, mert korábban már mások is felfigyeltek rá, és így rajtuk keresztül hatást gyakorolt (ránk is). Varga nem kéri lehat szárvon Diogenészen a történeti hitelességet, mint tenné bármelyik, Rankerai emlékőn nevelkedett (filozófia)történész, hanem Jan Assmann kulturálisemlékezet-fogalmának a segítségével amellett érvel, hogy a szóban forgó filozófiatörténeti munka egy olyan emlékezet pregnáns megnyilvánulása, amely a valamikor (az ókorban) érvényben volt identitás létrehozására, a kollektív filozófus-identitás megkonstruálására irányult.

Remélhetőleg ebből a rövid panorámából is kitűnt, hogy a tanulmánykötet fiatal, pályakezdő tudós szerzői a történelemtől gondolkodva határozottan szakítanak a régi vágású, a tudomány XIX. századi eszméjében (és eszményében) fogant szemléletmóddal. Útkeresésüknek a legnagyobb értéke éppen az, hogy nem a jól-rusztul elsajátított új, állítólag posztmoderna lehetősé, tudományos paradigma poszta deklarálására, hanem sokkal inkább arra törekednek, hogy konkrét témákat elemezve bizonyítsák az újmodi intellektuális érzékenység (és műveltség!) feltételezhető (és általuk be is bizonyított) tudományos hasznát. Éppen ez teszi különösen érdekessé és megnyerővé a Szent Ignác Szakkollégium diákjai által alkotott tudományos műhely újabb jelentkezését, akiknek 2001-ben jelent már meg közös kötetük (*Egyháziak, korok, világlépek*). Ennek szerzői közül ketten is (Baráth Katalin, Terdik Szilveszter) hozzájárultak munkájukkal a mostani tanulmánygyűjteményhez, Keller Márkus pedig a korábbi és a mostani kötet is szerkesztette. Teljes szívemből kívánok nekik sok sikert eljövendő pályájukon.

Györfi Gábor

Varga Péter A.

HÍRES FILOZÓFUSOK EMLÉKEZETE

(Konstrukció és emlékezés
a Diogenész Laertiosz-i Platón-portréban)*

*„In non Phœbos (Apolón) genuit Hellasum Pla-
tónem, cuius curatorem voluit esse beatus Diogenes
in libro 2°”*

Diogenész Laertiosz epigrammája Platónról
(DL. II/45)

A világtörténelem kevésbé ismert, ámde mégis nagy fontos-
sági eseményei közé tartozik, hogy a híres filozófust, Platón-
t Apollón isten nemzette és szűzen szülte anyja. Erről és még sok
másról az ókori (római), Diogenész Laertiosztól értesülhetünk, aki
a híres filozófusok életéről szóló munkájának harmadik könyvé-
ben megbízható forrásokra hivatkozva így tudósít berouüüket:
„Arisztón [Platón apja] erőszakoskodott az eladósorban lévő
Periktionével [Platón anyjával], ámde nem ért célba; amikor pedig
az erőszakoskodással felhagyott, Apollón arcát látta; amiért is a
házasság tisztaságát egészen a születésig megőrizte.” (DL III/2.)¹

* A dolgozat szerzője szeretné kifejezni köszönetét Steiger Kornélnak
(természetesen az esetleges hibákért továbbra is csak a szerzőt terheli
felelősség).

¹ Diogenész Laertiosz teljes műve olvasható a Loeb Classical Library
sorozatában kétnyelvű angol fordításban (a továbbiakban LCL). A szak-
irodalom a megbízható fordítások sorában nyilvántart még német, olasz

Ezek után már valószínűleg csöppet sem lepődünk meg azon a másik kevéssé ismert, ámde rendkívül profán tényen, hogy mestere, Szókratész látomással értesült álmában arról, hogy másnap fel fogja keresni az ifjú Platón, hogy tanítványául szegődhessen.¹ Az azonban már tényleg meglepő, hogy abban a négy rövid bekezdésben, ahol ezeket az alapvető, ám a világtörténelem krónikáiból sajnálatos módon kimaradt tényeket találhatjuk, Diogenész Hzenkét szerzőt cítál, akik között egyaránt megtaláljuk Platón unokaöccsét² és a pergamoni könyvtár vezetőjét. Az idézett szerzők többsége rétor vagy grammatikus, listájuk pedig hat évszázadot ölel fel. Mielőtt azonban eme tények hallatán hozzáfognánk a történelmekönyvek újírásához, érdemes néhány dolgon elgondolkodni. Noha Diogenész idézetanyagát bizonyára bármelyik mai filozófiatörténész kollegája megirigyelhetné, mégis, mintha nem lenne minden teljesen rendben körülötte.

Elegendő csupán a forráskritikára vagy bármi más hasonló, mai tudományos eszményre gondolni, s azonnal szerencsülük

és román (lásd később) kiadásokat is; magyarul azonban sem a teljes mű, sem a harmadik könyv még nem jelent meg. A teljes mű egyes részeit (főként a preszókraták) Steiger Kornél fordításában jelentek meg (Steiger 1994–1996). Ugyancsak Steiger Kornél a szerzője a *Sztoikus etikai arifalógia* című kötetnek (1983). Ebben részleteket találunk a sztoikusokról.

E dolgozat szerzőjének értesülése van egy kéziratos Diogenész-fordítás létezéséről, de nem volt alkalom megtekinteni, és nem tud esetleges megjelenéséről. A dolgozat mellékleteként viszont megtalálható a Platón-könyv bevezető biográfiai részének, az első nyolc caputnak a fordítása

² Diogenes Laertius III. 5. (Ha ki)on nem jelzem, a részletet saját fordításban közlöm. Jelen idézet megtalálható a dolgozathoz csatolt fordításrészletben.)

³ Szpeuszipposz (Kr. e. 344). Platón unokaöccse, éppenséggel maga is egyike azoknak, akik az utókorra hagyták eme világtörténelmi eszményt.

az írniával álcázott különlegesség hája. Az obskúrus iránti szeretet minden retorikai köntöse ellenére valójában miér: is érdemes ezzel a szerzővel, ezekkel a szövegekkel foglalkozni, amikor nyilvánvalóan valótlan állítanak, és rendkívül távol esnek a filozófiatörténet (és egyáltalán a történelem) bármilyen ma használatos fogalmától? A józan mérlegelés szerint Diogenész nem érdemelheti meg a figyelmünket.

Diogenész Laertioszt mégis sokan méltatták figyelmükre. Művét minden valószínűség szerint a Kr. u. III. században írta.⁴ Az ókorban kevéssé ismerték, de már a XIII. században (kivonatol) latin fordítást készítettek,⁵ és ettől kezdve egyfajta kézikönyvként használják a filozófiatörténeti stúdiumokhoz. Hatását mutatja, hogy amikor Pierre Gassendi a XVII. században hozzálát egy mechanisztikus filozófiai világlép kidolgozásához, Diogenész Laertioszon keresztül olvassa Epikurost.⁶ Akár még egy mértékadó XX. századi antik filozófiai kézikönyv szerzője, Guthrie is szükségesnek látja, hogy művének gondolatmenetét sűrű Diogenész-idézetekkel lámassza alá.⁷

Diogenészt tehát olvasták, ezért nekünk sem lehet ilyen egyszerűen föltretni. Egy erősebb érvel is megfogalmazhatunk még ha saját érdeméből nem is lenne fontos Diogenész Laertiosz, azáltal, hogy valamilyen mások annak tekintették, rajtuk keresztül mégis hatást gyakorolt, így pedig nem tekinthető irrelevánsnak.

⁴ Életrajzi adatai bizonytalanok, mivel az antik források nagyon keveset említenek. Egy mérvadó becslés (A. Delatte) 225–250-re datálja (Long 1972). Ezek a számítások közvetett bizonyítékon alapulnak: korszakolása például úgy lehetséges, hogy az általa is elemzett Platón-könyv még nem mutat neoplatonista hatásokat.

⁵ Duxley, W. (1275–1342?)

⁶ Gassendi, P.: *Autobiographie in dem römischen Librum Laertii, qui est de vitis, moribus placitisque Epicuri*. Leiden, 1649.

⁷ Guthrie 1962–1981.

Diogenész azonban nem csupán abban különbözik a fanazmagórák szerzőitől, hogy belesodródott a filozófiatörténet főáramába, mint ahogy nem is az a legfőbb vád ellene, hogy legendászerű elemeket csuszpészelt a filozófiatörténetbe. A probléma komolyabb, ugyanakkor kevésbé látványosan demonstrálható: Diogenész, akinek olyan források álltak rendelkezésére, amelyről mi még ábradni sem merünk, pikáns, ámde jelentéktelen életrajzi adatokat, véletlenszerűen kiválasztott és megbízhatatlan adatokat, valamint minden szervezettséget nélkülöző doktrinális beszámolókat kötött egy csokorba. Sem precíz doxográfiát, sem akkurátus biográfiát nem találunk nála, pedig hivalkodóan sokszor használ forrásokat; láthatóan valamiféle tudományos igényességet követ.

Miután lecsillapodott az áthagyományozódás könyörtelen véletlenszerűsége fölött érzett dühünk, egyaránt félreértünk Diogenészt, ha komolytalan fércművek elhanyagolható szerzőjének tekintenénk, és akkor is félreértünk, ha addig magyarázatunk, amíg bele nem sűrül a mai filozófiatörténet szerzők sorába.

Diogenész Laertiosz művét tehát sajátosságával együtt kell tekintetünk, és jelen dolgozat éppen arra tesz kísérletet, hogy ezekre a sajátosságokra adjon egy értelmezést (az egész művet a Platónról szóló könyvre szűkítve).

Műndjárt az elején azonban két lehetséges félreértést kell tisztáznunk: A dolgozat szerzője nem törekszik arra, hogy egy – szigorú értelemben vett – filológiai névumot nyújtson, sokkal inkább értelmezést kíván proponálni a mű sajátosságaira. Teszi ezt a komplex filológiai probléma iránti alázatból és a Diogenészzel foglalkozó filológusok iránti tiszteletből.⁶

⁶ Diogenész körüli jelentős filológiai eredmények kristályosodtak ki, például a Teubner-sorozatban legutóbb megjelent szövegkiadás. Ezek az eredmények ugyanakkor a tragikumtól sem mentesek: a Loeb Clas-

A másik lehetséges félreértés tisztázása egy, az értelmezés természetével kapcsolatos megjegyzéshez vezet. Az elővezetendő állítás inkább a szöveg hatásmechanizmusáról szól majd, és nem állítjuk, hogy szándékosan került volna a szövegbe. Mint minden értelmezés, ez is inkább a tényleges, és nem a nehezen feltárható intencionális jelentést veszi célba.

Diogenész értelmezésének van azonban néhány olyan aspektusa, amelyet még azelőtt tisztázni kell, hogy rátérhetnénk lényegi mondanivalóinkra. Ezek egy olyan problémahalmazt alkotnak, amelyet feltétlenül fel kell fejtenünk, mert nélkülül Diogenész tárgyalása valamennyire inadekvát lesz, amely eshetőséggel talán fenti bevezetőben is éreztetett.

Először is nyilvánvalóan felveti a szöveg a történelemtől való beszéd általános filozófiai problémáit. Felelősségre vonva Diogenész Laertioszt az egyetlen autentikus történelmi interpretáció hiányáért, és számon kérni rajta az egzaktitás elhagyását, némiképpen naív vállalkozás. Tudományfilozófiai elemekből össze lehetne rakni egy érvel Diogenész védelmére, ugyanis a történész döntésén múlik, hogy a rendelkezésére álló, fizikailag egyenrangú adatok tengeréből melyeket tekinti történelmi jelentőségűnek, és melyeket rekeszti ki művéből. Ez a döntés a történelem egy szubsztantív felfogását előfeltételezi, azaz a szelőkötő végső soron egy, a történelem céljáról vallott elképzelés regulálja, ami nyilvánvalóan a *posteriori*, és semmiképpen sem a történelemben, hanem legfeljebb a történész fejében található. Ha ezt a felismerést a paradigmák (esetünkben a történelemtképek)

sral Libraryben megjelent 1925-ös fordítású B. D. Hicks már velon készítette. Diogenész Laertiosz (különösen a középkori recepciója történetének) egyik legkiválóbb ismerője, Artur Biedl tragikus hirtelenséggel hunyt el 46 éves korában, töredékes művét pedig posztumusz jelentette meg a Vatikáni Levéltár (Biedl 1955).

összemérhetetlenségének tudományfilozófiai gondolatával kombináljuk, akkor egy erős érvelést kaphatunk arra vonatkozóan, hogy Diogenész Laertiosz írása ugyanolyan mértékben nevezhető igazt, tudományos teljesítménynek, amilyen mértékben bármi, amihez a diogenészi írást hasonlítani akarjuk.

Ez az érv fokozható egészen egy feyerabendí anarchista tudományelméleti pozícióig, persze így előadva eléggé felszúrt és vulgáris. Arra azonban jogosan figyelmeztet, hogy óvatosabban kell eljárni, amikor a tudományosságot akarjuk számonkérni szerzőnkön, és nyitottabbnak kell lenni Diogenész irodalmi műfajával szemben.

Diogenész megközelítéséhez tehát egy problémahalmazt kell felfejtenünk, és az egyik szál a történelemtudományról való beszéd általános filozófiai problémája. Milyen szál található még ebben a halmazban? Diogenész utóéletének, valamint a Plátón-recepció sajátosságai.

Már az előző részben szó esett az antik szerzők hallgatásáról és azokról a lényes napokról, melyek a XIII. századi újralfedezést követték. Dicsősége csúcsán Diogenész Laertiosz tekintélye oly nagy volt, hogy a VI/63. részben idézett hexametert több újkori kiadó beillesztette az *Illász*-ba, noha ez minden *Illász*-kéziratból hiányzik, és a szkhionok szerzői sem tudnak róla. A dicsőséges napoknak a forráskritika fellépésével jött el a vége. A XIX. század végétől kezdődően több elméletben igyekeztek Diogenész lehetséges forrásait feltárni, de a legsúlyosabb csapást azok az elképzelések mérték a szerző népszerűségére, amelyek lényegében egy forrásra akarták redukálni a művet.⁹ Az is hoz-

⁹ Az első fontosabb elképzelést Diogenész forrásairól, egyben az első egyforrás-elméletet olyan valaki képviselte, aki később dilettánsnak minősítették és kiszorították a klasszika-filológiából, mégis számon tartják a filozófiatörténet (Friedrich Nietzsche: *Laertius est Diogenis epitome*, 1869, *Rheinische Museum*, 201.) Idézi Mejer 1978, 8. 17. l. Cáfolni sem kisebb nagyság sietett, mint Helmann Diels *Doxographi Graeci* cí-

zárult Diogenész Laertiosz háttérbe szorulásához, hogy erre a korszakra esik a klasszika-filológia legszebb periódusa, amely más szerzők (például Aetiosz) feltedezésével megtörte Diogenész egyeduralmát. Ekkor kezdődtek Diogenész Laertiosz hányattalásai. Ez legjobban a szövegkiadásra figyelhető meg (ami egyben minden Diogenész-kutatásnak *conditio sine qua nonja* is): az első modern szövegkiadás, amely kéziratok módszeres felkutatásán alapult, C. G. Cobet 1850-ben megjelent munkája volt.¹⁰ Ennek azonban nem volt *appretifus criticus*a, ami indokolhatta volna jelentős szövegváltoztatásait. Az első igazi kritikai kiadás csak 1964-ben jelent meg.¹¹ Talán nem kell hangsúlyozni, hogy amennyire fontos a kritikai kiadás megléte, annyira késő is ez az évszám. A nagy világnyelveken is csak az 1920-as években jelentek meg elfogadható fordítások.¹² Ám ebben a periódusban is fenntartással kezeltek Diogenész Laertioszt: R. D. Hicks, a Loeb Classical Library fordítója (ez az egyetlen az eddig említett kiadások közül, ahol komolyabb bevezetőt is találunk) így ír Dio-

genész műveiben. Érdemes még megjegyezni, hogy a filológusok őrisza, Diels és Wilamowitz egyaránt az egyforrás-elméletet ellen voltak. Dövebben: Mejer 1978, 8. A diogenészi forráskutatás és forráskritika lényegi problémája abban rejlik, hogy bizonyosan vannak indokolt idézetek, és bizonyosan nem látott minden idézet szerzőt (ezt bizonyos részek más művekben fellelhető citációs paralelljei bizonyítják), tehát nem lehet minden hivatkozását névértékben venni, ugyanakkor egy szerző (kiegészítésekkel tarkított) kiegészítésének tekinteni is hiba, pontosabban szöveg -- mint Mejer idézett művében rámutat -- csupán a kérdés elődázása (rövidül) mindezt indokolatlanul és indokolhatatlanul teszi).

¹⁰ Cobet, C. G.: *Diogenes Laertii Vitae Philosophorum*. Párizs, 1850.

¹¹ *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum I-II.* (Oxford Classical Texts series -- a továbbiakban: OCT).

¹² Angolul 1925-ben, németül pedig 1921-ben (Apelt, 1921) jelent meg. Az angol kiadás kétr nyelvű, de szövegkiadása vállaltan nem kritikai (lásd a bevezetőjét).

genésről „kritikátlan volt és egy kritikátlan kor számára ír”, „[a mű] inkább tartozik az irodalomhoz, mint a filozófiához”, valamint „ez hozzájárulás olyan időemberek életrajzaihoz, akik történetesen filozófusok voltak”. A hatvanas-hetvenes évekre datálható Diogenész újrafelfedezése, amikor már kiegyensúlyozottabb és igazságosabb kép alakul ki róla.¹³ A Diogenész-kutatás elevenségét mi sem jelzi jobban, mint a Teubner Kiadó 1999-es kritikai szövegkiadása¹⁴ és ennek fogadtatása.¹⁵

A kezdeti népszerűség, háttérbe szorults, újrafelfedezés ilyen hármass hányattatása persze nem egyedülálló a tudománytörténetben, és talán szociológiai faktorok is azonosíthatók ebben a minában. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy a modern szerzők Diogenésztől szóló ítéleteit inkább dikálta a korszellem, mint az elfogulatlan mérlegelés, és hogy erre az előítéletektől mentes attitűdre egészen a hetvenes években megjelent munkáig vámi kellett. Mindernek fényében a bevezető rész kérdésfeltevését pontosabban is megfogalmazhatjuk: Diogenész Laertosz recepciótörténete arra enged következtetni, hogy (bizonyos általánosan érvényesülő tudománysszociológiai faktorok mellett,

¹³ Ekkor születedik ki a Diogenész-filológia, s jelennek meg igényes fordítások kisebb nyelveken, például olaszul (Gigante 1962) és románul (Balmuş 1963). Ekkortájt, 1972-ben újítják fel a Loeb Classical Library reprint kiadásait is.

¹⁴ Markovich, M.: *Diogenes Laertius Vitae Philosophorum Vol. I-II.* Stuttgart, 1999. B. G. Teubner.

¹⁵ A kötetről a neves J. Davies írt recenziót, amellyel így összegez „Így tehát most két elégtelen kiadásunk van az egy helyett [t. az OCT-t is elégtelennek tartja]. (...) A Teubner Kiadóhoz található volna egy másik filológus a munka befejezésére. Ehelyett – horrorbilia áron – egy *opus imperfectum*-ot jelentetett meg.” (Barnes, 2002.) Anélkül, hogy a tárgyanyelv szintjén foglalkoznánk ezzel a megállapítással, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy az élénk vita nem a halott tudomány jellemzője.

amelyekkel itt nem kívánunk foglalkozni) van valamilyen sajátossága a műnek. Ezt a sajátosságot már eddig is próbáltuk explicitálni, és a következő értelmezés erre a sajátosságra kíván magyarázatot adni.

Mindaddig csak Diogenész Laertosz művének egészével foglalkoztunk, pedig van egy olyan aspektus is, ami kétszerezsen is problematikusá teszi a Platón-életéről szóló harmadik könyv értelmezését. Platón minden értelmezőjének (és egyben minden Platón-értelmezés olvasójának is) meg kell ugyanis küzdeni egyfeljelt „történeti teherrel,” a Platón-értelmezés eddigi útja során felhalmozott bonyolultsággal.¹⁶

Először is fontos látni, hogy Diogenész Platón-portréja a neoplatonizmus előtti pillanatban született.¹⁷ A neoplatonista értelmezés előtti ókori szerzők pedig – mai osztályozás szerint – háromféle módon viszonyulnak Platónhoz: az egyik irányzat a Szpeuszipposztól kezdődő panegirikus, kvázi-hagiográfia, a második a satirikus,¹⁸ a harmadik pedig az úgynevezett mikrologikus (apró logosztörédek rendezetlen halmazának látja a platóni műveket). Diogenész maga nyilvánvalóan az első irányzathoz tartozik.

A modern szerzők Platónnal kapcsolatos álláspontja lényegesen bonyolultabb. Nemcsak általános irodalomelméleti meg-

¹⁶ A Platón-értelmezéstörténet ivének felvázolásakor támaszkodtunk E. N. Tigerstedt összefoglaló munkájára is (Tigerstedt 1977).

¹⁷ Mint korábban említettük (lásd 4. lábjegyzet), a következőkés irányja pont fordított: utólagos összehasonlítással állapítható meg, hogy Platón bemutatott tanításai nem neoplatonikus színrejelgés, a neoplatonikusoktól nem esik szó a műben, tehát a neoplatonizmus fellépése lesz a *terminus ante quem*.

¹⁸ Például Tarentum Arisztobanost, akinek a nevét azért is érdemes megjegyeznünk, mert Platonnak a Jótól szóló előadását leíró beszámolója az újkorban egy pregnáns Platón-interpretáció (az iratlan fanitások doktrínájának) első referenciapontjává vált.

fontolások, az olvasó pozíciójának megértése miatt kell áttekin-
tenünk ezt, hanem azért is, hogy megértsük Diogenész Laertiosz
Platónról szóló beszámolójának fontosságát, mai jelentését: hogy
mi a helye az egyes részeknek a mai Platón-kutatásban.¹⁹

Az újkori Platón-értelmezés, ha nem akarja szerzőségi viták-
kal kikutatni a problémás szövegrészeket, még mindig negligál-
hatja Platónt, ha egyszerűen a (lineáris) fejlődéssel túlhaladott-
nak nyilvánítja. Ennek a módszernek a művelői általában a
logika fejlődésére hivatkoznak: „amit a középső szakasz dialó-
gusai igazából felhasználnak meggyőzésünkre, vagy az igazság
bemutatására, az az analógia és a képek alkalmazása”.²⁰ Ennél
differenciáltabb a genetikus megközelítés,²¹ Tamaszkodhat a
hegeli *Geistesgeschichte* teoretikus bázisára (Hermann), de lehet-
nek a filozófikus motívummal is: Jaeger nagyívű *paideia*-elvét

¹⁹ Például a III/10. – mind majd látni fogjuk – környékén található egy
Alkimosz-töredék, amely Platónt Epikharosz plagizálásával védőli.
Ahhoz, hogy helyesen értsük Alkimosz erősen arisztoteleianus írási kriti-
kájának jelentőségét, fontos tudni, hogy ez a hely az előzőekben említett
(lásd 18. lábjegyzet), Platón metafizikájának rekonstruálására törekvő
iratlan tanítások doktrínájának másik referencialhelye. Azt, hogy mind-
ez mennyire reális, mi sem jelszi jobban, minthogy a legfrissebb, Marko-
vich-féle szövegkiadásban az említett helyhez kapcsolódóan Markovitch
idézett művében citálja K. Gaisert, aki ennek az elképzelésnek az egyik
vezéralakja.

²⁰ „What the middle dialogues really rely upon, in order to persuade
us and apparently to intuit the truth, is analogy and imagery.” Robl-
son 1953, 204.

²¹ Platón műveinek kronológiáját elsősorban a művek súlyának össze-
hasonlító elmezése, a stilometria segít felállítani. Érdekes módon az át-
törő jellegű stilometriai vizsgálatokat éppen a platóni logika fejlődését
kutató Lutoslowski végezte el. A stilometria és az első megalapozott
kronológia megszületése csak mellékterméke volt vizsgálatának
(Lutoslowski 1897). A stilometria mai állásáról képet ad, különös tekintet-
tel az *Alkimosz*-töredékre: Theisler 1967.

(humanista neveléskoncepció a XX. század harmincas éveinek
árvényában) illeszti Platónt, a másik filológus óriás, Wilamowitz
pedig Platónt mint embert állítja a középpontba, aki államterhi-
nak tanult, de Szókratész halála cezúrárt jelentett életében. Ez az
interpretációs séma azonban a legújabb szerzőknél néha leagy-
szerűsítő monokauzális redukcióba csúszik (például az anakro-
nisztikus marxista vagy pszichoanalitikus interpretációk)

Ennek az álláspontnak az antitézise a platóni rendszer egy-
ségének felfedezése lett kísérlet, amellyel egy másik nagy név,
Zeller is próbálkozott. Az erre törekvőket a *prima facie* szétföre-
dezt platóni opusz problémáival szembesíti. Erre lehet vála-
szolni az etika prioritásának feltételezésével, de a kétségtelenül
legnagyobbválságú válasz az iratlan tanítások doktrínájá-
ra adja. Egyes platóni művekre (a *Phaidrosz* íráskritikai részére, a 7. és a
2. levélre), bizonyos antik szöveghelyekre (például a 18. lábjegy-
zetben már előkerült *Arisztokhosz-tesztimonióra*) hivatkozva
feltételezik egy ezoterikusan kezelt egységes platóni metafizika
létezését. Ezen elképzelés szerint a leírt és ránkmaradt dialó-
gusok csak exoterikus propedeutikai funkciót tölthettek volna be.
Főként németek képviselik ezt a doktrínát (Krämer, Gaiser,
valamint a magyar származású Szlezák). Magyarul is olvasható
ilyen szellemben megírt mű.²² Szinte a filozófia közhelyes fel-
osztását követi, hogy ennek a doktrínának az angolszász filológ-
usok között akadnak ellenfelei. Hatása miatt feltétlenül meg-
 kell említeni közülük Chernisst, aki a korai Akadémia működésének
elemzéséről szóló és a második világháború alatti tartott,

²² Szlezák nemrégiben megjeleni, számos európai nyelvre lefordított
bevezető jellegű kézikönyvében csak finoman közelíti el magát (Szlezák
1999). Nézetait részletesebben nagy művében fejtegette ki (Szlezák 1985).

rendkívül józar, hangvételei előadás-sorozatában²³ próbálta cáfolni az iratlan tanítások doktrínáját.

Tigerstedt, miután az interpretáció lehetségeségét vizsgálva áttekintette az antik és modern Platón-recepció történetét, műve végén Szókratész-t idézi a *Phaidón*-ból: „szerintem illő és érdemes kockáztatni, mert szép ez a kockázat”.²⁴ Ehhez azért azt lehetnék hozzá, hogy a modern Platón-recepció áttekintése megteremtette annak lehetőséget, hogy Diogenész Laertioszt a kortárs megértés helyzetében vizsgálhassuk.

*

Diogenész Laertiosz művének tíz könyve közül a harmadik foglalja magába Platón életrajzát. Habár Diogenész filozófiatörténeti felosztása némileg különbözik a ma szokásostól – mivel a görög filozófusok ióni és itáliai (Magna Graecia-i) ágát különbözteti meg, és ezért például a preszókratikusok tárgyalását négy különböző könyvbe szórja szét –, a Platón-t tárgyaló könyv mégis a szokásos rendbe, a Szókratész és a kisebb szókratikusok, valamint az *Stóiké*-k közé illeszkedik.

Ez a könyv több szempontból is kitüntetett figyelmet igényel. Hiszen Diogenész ritkán szentel ennyi figyelmet egy filozófusnak: amikor Epikurost hasonló terjedelemben tárgyalja, máris

²³ Az előadás-sorozat megjelent nyomtatott formában is (Cherniss 1962). A harmadik előadás a legnagyobb jelentőségű. A kronológiai hibák kedvéért meg kell említenünk, hogy az iratlan tanítások igazán reneszánsza csak a világháború után jött el, de Cherniss műve is csak akkor jelent meg.

²⁴ Szókratész: *Phaidón* 114d. Persze a dialógusban a lélek halál utáni sorsáról van szó, a bizonytalanságot azonban joggal vonatkoztathatja Tigerstedt az interpretáció vizsgálatára is.

meggyanúsítják azzal, hogy epikureus.²⁵ Ha ehhez hasonlóan Platón iránti elfogultságát feltételezzük, ezt tovább erősíti (pontosabban differenciálja) a harmadik könyv másik kitüntetettsége. Az egész műben egyedül itt találkozunk valami olyannal, ami pótolhatja az invokáció hiányát a III/47. részben Diogenész hirtelen megszólít egy nőt, aki Platón tanításának kedvelője. Azt illetően, hogy miért hiányzik a mű elejéről az invokáció, éppen úgy csak spekulációkra hagyatkozhatunk, mint azt illetően, hogy ki is lehetett a megszólított személy.²⁶

²⁵ A Diogenész Laertiosz filozófiai felekezetére vonatkozó viták némileg parttalanok és céltalannak tűnhetnek. Ezt az álláspontot osztja például H. S. Long az LCL 1972-es új bevezetőjében (XVIII.). Ez nem kis mértékben azért van így, mert Diogenész nem érzi szükségesnek, hogy filozófiai iskolák mellett közeledjen el magát, inkább egy általános filozófiai műveltséggel rendelkezik: „saját személyisége éppoly tünékeny [ekusive], mint egy *florifugium*” (íja Long (i. m. XVI)).

²⁶ Néhány elképzelés összefoglalója megtalálható például Hicks 1925-ös eredeti *Bevezetőjében*. Az invokáció hiányát illetően arra a feltételezésre jut, hogy a nő meghalhatott vagy pedig Diogenész válhatóan kegyvesztette a mű befejezése előtt. Hicks feltételezéseibe bocsátkozik a személyi köréért illetően is, de meggyőző bizonyítékokkal ő sem tud szolgálni.

A könyv szerkezetét a következőképpen rekonstruálhatnánk²⁷

I. *Platón biográfiája* (1–8.)

1. Genealógiája (1.)
2. Datálás, származás (melyik démosz), születési hely (2–4.)
3. Intellektuális fejlődése a betűvetéstől az Akadémia megalapításáig (4–8.)

II. *Platón filozófiája* (8–17.)

1. Vegyes megjegyzések (8–9)
2. Az alkimoszi pszeudo-Epikharmosz-töredék (9–17.)²⁸

²⁷ Az egyetlen általában ismert mű, amely kifejezetten Diogenész Laertiosz harmadik könyvével foglalkozik, és egyben az egyetlen részletes kommentár is ehhez a szöveghez, Olof Gigon elődösa az olasz C. N. R. szervezte nemzetközi Diogenész Laertiosz Konferencián (1985 szept. 30.–okt. 3.). Megjelent: Gigon 1986, 133–182. Gigon némileg eltérő felosztást alkalmaz: *Életrajz* (1–47.), *Mítosz* (47–66.) és *Tanítás* (67–109.), valamint három nagy függelékkel különbözőket meg, amelyek miatt a séma elvesztí egyensúlyát (Gigon 1986, 35). A biográfiai rész magasság szintű egységével mi is egyetértünk, de közelről nézve szentünk tagoltnak kell látni. A fennmaradó különbség lényege az, hogy Gigon az I. és a II. függelék határozottan összevonja (habár a 137. előlapon finoman elismeri azért a megkülönböztetés lehetőségét 47–66. és 67–80. között) 47–80. felosztásában magunk mellett tudhatjuk Schwartze véleményét (*París Résempylopédia* 5, 759–760.). Valójában a probléma eldönthetetlen, mert Diogenész beszámolója (ami hiányzik) vagy külső forrás híján (ilyenről pedig jelenleg nem tudunk); elvileg megkülönböztethetetlen az a hipotézis, hogy Diogenész két helyről idézett, atól a hipotézistől, hogy az általa idézett szerző idézett két helyről (amikor is a két rész Diogenésznél már egybetartozna). Ezért az egyetlen értelmes elv a ténylegesen létező (habár a 67–80.-t a 81–109.-ről elválasztónál valóban gyengébb) *szintű* különbség miatt a jelzett felosztást alkalmazni.

²⁸ Alkimosz Epikharmosz plagizálásával vádolja Platont, de Diogenész a későbbiekben mintha elfelejtkezne erről a vádrol. „Diogenész Laertiosz minden bizonytal mint egy biográfiai ritkaságot iktatta be ezt az idézetet” – írja azér: Gigon (1986, 136).

III. *Digresszió: Platón kalandjai* (17–24.)

1. A dies:elenül végződő első szicíliai utazás (17–21.)
2. A második szicíliai út (21–22.)
3. Platón menlevelének szövege (22.)
4. A harmadik szicíliai út (23.)
5. Vegyes kalandok (23–24.)

IV. *Platón filozófiájának (II.) folytatása* (24–25.)

1. Platón elsőégei (24–25.)

V. *Metrikus citátumok* (26–33.)

1. Platón karikatúrái (26–28.)
2. Platón szerelmes versei (29–32.)
3. Egyéb epigrammái (33.)
4. Biográfiai megjegyzések (34–40.)

VI. *Ellentétes viszonya más filozófusokhoz* (34–36.)

1. Szövegkritikai megjegyzések (37–38.)
2. Néhány híres mondása és emlékezetes viselkedése (38–40.)

VII. *Halála* (40–45.)

1. Halálának körülményei (40–41.)
2. Végrendeletének szövege (41–43.)²⁹
3. Sírfeliratai, epitáfiumai (43–45.)

VIII. *Tanítványai* (46–47.)

²⁹ A végrendelet szövege a hazai közönség számára is hozzáférhető Taylor magyarul is megjelent: Platón-monográfiájában (Taylor 1997, 765–766). Tudommal ez az egyetlen magyarul is megjelent szövegész Diogenész Laertiosz III. könyvéből. Mint Taylor megjegyzi (765), az Akadémia számára egyfajta jogi fontossága volt a végrendelet fennmaradásának.

- IX. 1. Függelék: A korpuszról (47-66.)³⁰
1. A dialógusokról, osztályozásuk (47-51.)
 2. Platón filozófiai módszeréről (dogmatikusság, epagógia) (51-56.)
 3. A dialógusok elrendezése (tetralógiák), kronológiája és hitelisége (57-63.)
 4. Terminológiai abnormalitások (64.)
 5. Platón helyes értelmezésének három lépése (65.)
 6. Szövegkritikai jelölések (66.)

X. II. Függelék: *Platón tanítása* (67-80.)

1. A platóni álláspont rövid összefoglalása a nyelvelvételről a kozmológiáig terjedő kérdéseket illetően.

XI. III. Függelék: *Felozások* (81-109.)

1. A sikeres beszédétől a jó kategorizálásáig

XII. *Más szerzők egymáshoz nével* (109.)

Ahhoz képest, hogy III/5. részben még arról értesülünk: Szókratész: hallgatva tűzbe dobta korábbi verseit, Diogenész Laertiosz még Platón szerelmeihez írt verseivel is igyekszik kielégíteni kíváncsiságunkat; mégsem ez a legzavaróbb a könyv szerkezeti áttekintésében. Világosan láthatóvá válik ugyanis, hogy a mű szövegét egyszerre regulálja egy tematikus szerkesztési szándék és a bemásolt anyag örökös szerkezete.³¹ Összintőben fogalmazva:

³⁰ R. D. Hicks kommentárja szerint (LCL 318. n. a.) ugyanezt a szövegtestet bukkan fel a Kr. u. második századi *Alkimosz Prologosza*iban is, tehát valószínűsíthető a közös eredet. Tekintettel arra, hogy a függelékek szövegrészei egészében más szerzőktől származnak, és így kevésbé járulhatnak hozzá Diogenész megértéséhez, csak rövidebb szerkezeti vezérlőket közöljük.

³¹ J. Mejer is hangsúlyozta Diogenész kivonatolási technikájának közvetlen hatását a szövegre („The Technique of Excerpting” című fejezetében), mint olvasástörténeti kutatásokra hivatkozva jelöltja arra a figyelmeztetést, hogy az antikvitásban tekercseket kellett olvasni, ami nem tette lehetővé az olvasás közbeni egyzetelést, ezért a mű befejezésekor kivonatokat készítettek. Ezek sem szolgálhattak azonban a mai értelemben vett „cédlülként”, ezért sokkal nehezebb volt a szövegek összerendezése is. Ehelyett Diogenész lazán összekapcsolt kivonatokat illeszt be egymás után a szövegébe, kísérletet sem téve – mint láttuk – a tematikus rend megteremtésére.

Diogenész mint szerkesztő összerokadt hozott szövegek sulya alatt.

Ugyanezt látjuk, ha a többi filozófus bemutatásának szerkezetével vetjük össze a harmadik könyvet. Delatte tizenkét rubrikát azonosított a filozófus-életrajzokban.³² Ezekkel³³ összevetve látszik ugyan a szerkesztői szándék nyoma (I-II., IV.), amit a III. rész törne meg, és utána kisebb zavarokkal ugyan, de helyreáll a rend (V-VII., XII).³⁴ A gyenge szerkezetet viszont végképp elsodorja négy nagy megemésztetlen töredék: Alkimosz vádja Epikharosz plagizálásáról (II/2.) és a három függelék (IX-XI.). Ez azért esik nagy súllyal a latba, mert ezeket letakarva is vádolható lenne Diogenész szerkesztetlenségéből eredő inkonzisztenciával (a biográfia újakezdése és szétszórása a VI. részben, a megemésztetlen töredékek az V.-ben). A négy nagy töredék nyilvánvalóan feldolgozatlan, részei nem találják tematikus helyüket a szerkezetben. Az inkonzisztencia tárgyszinten is megjelenik: Diogenész nem reflektál Alkimosz plágiumvádjára;

az antikvitásban tekercseket kellett olvasni, ami nem tette lehetővé az olvasás közbeni egyzetelést, ezért a mű befejezésekor kivonatokat készítettek. Ezek sem szolgálhattak azonban a mai értelemben vett „cédlülként”, ezért sokkal nehezebb volt a szövegek összerendezése is. Ehelyett Diogenész lazán összekapcsolt kivonatokat illeszt be egymás után a szövegébe, kísérletet sem téve – mint láttuk – a tematikus rend megteremtésére.

³² Long i. m. XXI-XXII.

³³ 1. származás, 2. nevelés, utazások; 3. elhelyezkedés a filozófusok egymás utáni megjelenésének sorában (például iskolalapítás); 4. jellem; 5. életének fontosabb eseményei; 6. anekdoták és epigrammák haláláról; 7. kronológiája; 8. művei; 9. tanai; 10. fennmaradt dokumentumok (végrendelet, levelek); 11. mások hasonló nével; 12. egyéb megjegyzések.

³⁴ A megfigyelhető rubrikák: az első csoportnak: 1., 2., 3., 9., a helyreálló szerkesztői szándéknak: 6., 11. Kis erőltetéssel még a kélő III. rész is hozzárendeltető rubrikához (5.)

az I. részben művelt kvázi-hagiográfia is jól megfér az V/1. maró gúnyával.

Jóval megalapozottabban ismét csak megismételhetjük korábbi megjegyzésünket Diogenész Laertiosz – eufémikus tapintattal szólva is – sajátos művoltáról. Elemzésünk tanulságát azonban nyíltan is megfogalmazhatjuk: mintha Diogenész Laertiosznak nem is lenne fontos a leírt szöveg tárgyiszintű értelme. Arról az értelemről van szó, amelyben a biográfiai tények egy konkrét személy életének tényeivé állnának össze, a tanairól szóló beszámolók pedig egy racionális rekonstrukcióban kapnának helyet. A korábban elvégzett problémafeltáró munka eredményeképpen tovább pontosíthatjuk megfogalmazásunkat. A történetiség kritériumát nyilvánvalóan csak reflektáltan és csak a lehetséges mértékben kérjük számon; és a tanítás racionális rekonstrukcióján sem feltétlenül a szisztematikus egység bemutatásai értjük. A Platon-recepció rövid áttekintése épp elég példát szolgáltatott arra, mennyire különböző képet lehet összeállítani Platon tanításáról. Mindegyik rekonstrukció racionális azonban abban az értelemben, hogy aki kitalálta, racionálisan érvelt mellette, és racionálisan lehet ellene is érvelni, valamint – ami a legfontosabb – racionális magyarázatot ad a Platon tanításáról szóló beszámolókra (még ha feltehetően hibás, túlságosan egyszerűsítő is a magyarázat, mégis diszkutabilis).

Éz azonban – érzésünk szerint – még nyomokban sem található meg Diogenész Laertiosznál.

Milyen értelmet lehet akkor tulajdonítani a műnek? A dolgozat hátralévő részében erre a kérdésre keresünk választ. Értelmezésünkhöz Jan Assmann kulturális emlékezetéről alkotott elméletét szeretnénk segítségül hívni.²⁴

²⁴ Assmann 1995.

Az első terminus a *hipolépszisz*. Görögélelmzésében Assmann így fogalmaz: „[A görög írásos kultúra] másik különleges ségél abban látom, hogy a szövegközi viszony új formáját alakítja ki. Többé nem beszélő felel beszélőnek, hanem egyik szöveg a másuknak. Az írott szöveg (...) autoreferens módon egyúttal más írott szövegekkel is kapcsolatba lép a mindenkorú diskurzus keretei közt. Ezzel a kulturális koherencia és kontinuitás új alakja támad: a múlt szövegre való hivatkozás, ellenőrzött variáció formájában. Nevezük e variációt »hipolépszisz«-nek...”²⁵ A bonyolult és tömör megfogalmazás – véleményem szerint – igazából egy műfaj legitimációját rejt: éppen annak a műfajnak, amelyet (néhol túlzásokba sodródva) Diogenész Laertiosz maga is művel.

Assmann szerint a hipolépszisnek három jellemzője van: írás, keret és igazság.²⁶ Értelmezésében az írás a tartalom kicmekésít jelenti annak eredeti kontextusából, köznapi életben elfoglalt helyéből („*Sitz im Leben*”). Ez a tevékenység eminensen fellelhető Diogenész Laertiosznál: gondoljunk csak a citátumok gyakoriságára, avagy fejlett idézési technikájára.²⁷ A hipolépszisz második jellemzője a keret. A hipoléptikus szöveg „azáltal tesz szert önállóságra, hogy magába olvasztha és kifejti saját szituációs keretfeltételeit”.²⁸ Assmann elképzelése szerint ez a jellemző a szöveg Phaidroszon leírt gyémántalanságán hivatott segíteni: ha nem is haladja meg a Szókratész felvetette problémát, de a hipoléptikus szöveg mégis lényegesen felvértezettebb, mint a kasszika vagy a kánon. Bármennyire meglepő, a filozófia tartalomra egyáltalán nem reflektáló Diogenész mégis olyan szó-

²⁵ Assmann 1999, 74.

²⁶ Uo. 276.

²⁷ A korábban mondhatkát erősítendő megjegyezzük, hogy Long kölöése (i. m. XIX.) szerint a teljes műben 250 szerző 365 könyvét összesen 1186 alkalommal idézi Diogenész.

²⁸ Assmann 1999, 278.

veget alkotott, amelyről elmondható, hogy bizonyos mértékben tartalmazza saját keretfeltételeit. Annyit kell csak észrevennünk, illetve elfogadnunk, hogy a műfaja nem filozófiai, hanem a (hüpoléptikus) filozófiatörténehez tartozik. Nyenként tekintve Diogenész saját műfajában mozog sajátjához hasonló szándékú szerzőket idéz,⁴⁰ reflektál műfajának problémájára: beszél a szerzőről származó információk beillesztéséről. A hüpolépszisz harmadik jellemzője az igazság (tárgyi tartalom). A kánon előre rögzített igazságával szemben a hüpolépsziszben az igazságot megismerhetőknek és megismerendőknek tartják, a hüpoléptikus mű pedig – így Diogenész Laertiosz munkája is – ebbe a megismerési-kifejtési folyamatba illeszkedik bele.

A hüpolépszisz fogalmának segítségével sikerült tehát legitimálni Diogenész Laertiosz tevékenységét mint a saját műrope szerinti egzakt, tudományos tevékenységet, és ehhez a legitimációhoz nem volt szükség általános tudományelméleti elvek felzárkózására. Mit is jelent azonban ez az eredmény? A kérdés megválaszolásához térjünk vissza a hüpolépszisz asszmanni megfogalmazásához: „... ezzel a kulturális koherencia és a kontinuitás új alakja támad...” A hüpolépszisz tehát az elmélet centrális fogalmához kapcsolódik: a textuális koherencia egyik válfaja,⁴¹ és mint ilyen, a kollektív emlékezés egyik eszköze.⁴²

⁴⁰ Így nyer értelmet kissé szarkasztikus bevezető megjegyzése a felvett szerzőkről.

⁴¹ Ezt támasztja alá az is, hogy az idézett mű 131. oldalán Assmann a textuális koherencia megteremtésének lehetőségei között szerepelteti a hüpolépszisz elővételezett fogalmát (az 1999-es magyar kiadás szövege nyilvánvaló selyőhibával itt „hüpolépsziszról” beszél).

⁴² Az assmanni elmélet nem kis része annak elamzésével foglalkozik, hogy ez irásbeliség megjelenésével miként lép a korábban meglévő rituális koherencia helyére a textuális koherencia (egészen esettanulmányunk szintjéig leereszkedve). A hüpoléptikus-textuális koherencia pedig a görögység nóvuma, és további fejlődést jelent, mert – némileg leegy-

Tovább működítve az assmanni elméletet, azt találjuk, hogy egy közösség a kollektív emlékezés eszközeivel a kollektív identitását konstruálja meg. Az ilyen közösségi identitás megléte pedig először is abban érhető tetten, hogy a közösség rendelkezik egy, a tagjait összekapcsoló konnektív struktúrával.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra, és fel kell tennünk a kérdést, hogy esetünkben hol is található ez a konnektív struktúra. Az előterjesztendő Diogenész-értelmezés eddigi menete ugyanis világos: Diogenész Laertiosz szövege hüpoléptikus, tehát a textuális koherencia megteremtése révén egyben egy közösség kollektív emlékezésének eszköze, hozzájárul a közösség kollektív identitásának megteremtéséhez. De hol található ez a közösség? Létezik-e egyáltalán? Lehet, hogy nem több ez az egész elmélet, mint az assmanni kultúraelmélet analogiájának indokolatlan kiterjesztése? Ugyanez a lényegi kérdés – ragaszkodva az assmanni nyelvhez – most így hangzik: fellelhető-e ezen közösség konnektív struktúrája?

Sejthető talán, hogy azt a választ szeretném javasolni, miszerint ez a közösség – bizonyos értelemben – létezik; ehhez a válaszhoz azonban a fenti kérdés megválaszolásán keresztül vezet az út. A választ egy sajátos görög filozófiatörténelmi fogalom adhatja meg, amely azonban Diogenésztől sem idegen. Ez a *diadokhé*, a filozófusok és nemzedékek egymásra következőése.

A hellenizmusban a történetírást jelölő kifejezést, a *hisztoriót* nem használták a filozófiával összefüggésben,⁴³ helyette egy sajátos műfaj virágzott, amelyet Szókratész (Kr. e. 200–175. k.) teremtet

szertőlve – a kánon és a klasszika formáját öltő textuális koherencia képviselte repetícióval szemben lehetővé teszi a variációt, amely egyébként a textuális koherencia alapelve lenne a rituális koherenciával szemben (lásd például Assmann idézett művének 275. oldalán található összetettségű ábráját).

⁴³ Mejer 1978, 63. n. 6.

meg. A Kr. e. I-II. századbeli diadokhé-művek szerzője⁴ a filozófiatörténetet – akár erőnek erejével is – mester-tanítvány viszonyra átszóftta látták, és a filozófusok bemutatását ennek megfelelően rendezték el. Mint már említettük, Diogenész Laertiosz is ezt a rendezéssel követte műve összeállításakor: a filozófusokat két nagy diadokhéra osztotta, a ión és itáliai ágra. A ión diadokhéhoz tartoznak a preszókratikusok egészen Szókratészig, majd ez három ágra bomlik az akadémikusokra, a peripatetikusokra és a cinikus, majd stoikus filozófusokra. A mester-tanítvány szemlélet nemcsak a Szókratészsel való találkozás leírásakor jelenik meg Diogenésznel, hanem arról is szel tudósítani bennünket, hogy Platón először Hérakleitosz stílusában filozofált (II/5.), sőt „a hérekleitánus, püthagoreus és szókratikus tanítás egyenlő arányú elegyét hozta létre, mivel az érzékelhető illetően Hérakleitosz szerint, a megismerhető [intelligibilist] illetően Püthagorász szerint, a politikában pedig Szókratész szerint bölcselkedett” (II/8.). A szerkezeti vázlatban VIII. számmal jelölt részben pedig részletesen felsorolja Diogenész, kiket is lehet Platón tanítványainak tekinteni, a következő könyv nyitójában (IV/1.) pedig úgy fogalmaz, amit legpontosabban úgy fordíthatnánk, hogy Platón Szpeuszipposz „követte a filozófusok sorában”.

A diadokhéban, ebben a Diogenész Laertiosz által is érvényesített fogalomban kívánjuk tehát felcinni az assmanni kollektív struktúra megfelelőjét. Az, hogy Diogenész erőlteti is ezt

⁴ Szókratész (Kr. e. 200-175 között), Hérakleitosz (Kr. e. 175-50 között), Szókratész (Kr. e. 2. sz. közepén), Alexandrosz (Kr. e. 75-50 között), Iszidorosz (Kr. e. 50 körül), Antiszthenész (Kr. e. 2. sz.), Nikiasz (datálása bizonytalan).

a sémát,⁵ szintén azt jelzi, hogy a diadokhé inkább tartozik ahhoz a képhez, ami a filozófiatörténet láttán az olvasóban kialakul, mintsem egy olyan magyarázófogalom lenne, amelyet a filozófiatörténeti adatok miatt kellett bevezetni. Azért is funkcionálhat a mester-tanítvány reláció konnektív struktúraként, mert nem csupán a tárgyalt filozófusokról szól, hanem megjelehet bármely közösségben, ahol Diogenész Laertioszt olvasják.

A konnektív struktúra kérdését tehát megválaszoltuk: ez azonban még nem elegendő a kollektív identitás léteinek igazolásához. Eredeti kérdésünk a közösség létezésének lehetőségére vonatkozott, amelyhez képest sikerült valamit felmutatni, ami összekötheti a közösség tagjait. Még mindig kérdéses azonban, hogy kiket köt össze ez a konnektív struktúra (na egyáltalán létezik ilyen közösség). Úgy is megfogalmazhatjuk ezt, hogy bizonytalan, milyen értelemben is létezhet ez a közösség.

Assmann szerint egy olyan kollektív identitás, amelyet a kollektív emlékezés eszközeivel építettek fel, mindig kontraprezentorikus. Az ellenállás eszközeként az emlékezés kontrasztot vet a jelennek.⁶ Ezek szerint – ismét csak assmanni nyelven fogalmazva meg az előző bizonytalanságunkat – kérdéses, hogy miként lehetne kontraprezentorikus ez az identitás. Ez valóban a fenti kérdésnek felel meg, ugyanis azt kérdezi, hogy mi van az az elhatárolódás, amely a közösségek tagjait megkülönbözteti.

⁵ Finomabb filológiai apparátussal a Hérakleitosz-Püthagorász-Szókratész hármas eredetéről is lehetne talán elbizonytalanítót mondani, de mindenképp jobban jelzi az erőltetést a II/2. szerkezeti számmal jelölt pseudo-Epikharmosz-függelék.

⁶ Assmann 1999, I. rész III. fejelet, 7. a. rész: *A megalapozó és a jelennek kontrasztot vető emlékezés*.

A kulturális alakzatok elemzése során Assmann két értelemben beszél az emlékezés kontraprezentorikus mivoltáról. Mírd-két értelem megfigyelhető az emlékezés egyik alapörténetében, a zsidó királyságban lezajlott úgynevezett jósiás reform leírásában.⁴⁷ Erősen leegyszerűsítve a történet a következő: a Templom felújításakor „véletlenül megtalálják” a szövetség könyvét, a *Deuteronomiumot*, amelyet a megrendült király Izrael kollektív identitásának alapszövegévé tesz. Ennek az identitásnak a nagy kontraprezentorikus mozzanata, a kivonulás egyszerre geográfiai, a szolgaság és az ígéret földjéről beszél, és egyszerre temporális, elkülöníti a rabzoltság és az önálló állam korszakait.

A jelenbeli való szembenállás ezen két módja ugyan elégséges lehet a klasszikus magaskultúrák elemzéséhez, ám esetünkben teljességgel haszontalan. Mivel a filozófusok vezette platóni állam nem valósulhatott meg,⁴⁸ és a filozófusok kénytelenek voltak a görögység történetében élni. Nyilvánvalóan semmiféle temporális elkülönülésről nem beszélhetünk, hiszen nincsen semmilyen olyan időszak, amelyre csak a filozófusok emlékezhetnének. A hellenizmusban Athén ugyan nem kis jövedelmet

⁴⁷ 2Kir 22,2–13. A történetet Assmann (1999, 211.) elemzi. Az észövelet-ség-exegézis véleménye nyilván differenciáltabb: „A Deuteronomium egyértelműen a korábbi rend visszaállítására törekvő mozgalom műve” – írja G. von Rad (2000, 67). Ez a mozgalom nem rokonszenvezett teljesen a királysággal, és ennek megfelelően jósiás intézkedéssel sem esnek egybe teljesen a *Deuteronomium* elvárásaival. Ettől még az a *hatis-történelmi* állítás, hogy ez az emlékezés egyik alapszövege, és mint ilyen, alkalmas az emlékezés formáinak kutatására, még persze igaz maradhat, jelen helyzetben pedig csupán ez érdekel bennünket.

⁴⁸ Ha más nem, legálábbis Diogenész literálisan komolyan vette az *Állam* szavait: arról értesülhetünk (III/21.), hogy második alkalommal államterve számára telepéseket és földet kért utazott Platón Szicíliaba a fiatalabb Dionüszioszhoz. Szerencsétlen trüviz minket nem kötelez arra, hogy bármilyen következtetést is alapítsunk erre a leírásra.

húzott a turizusból, különösen a filozófiai iskoláit látogató, művelődni vágyó rómaiakból (akik között ott volt például Ciceró), de ez még egyáltalán nem elegendő ahhoz, hogy a filozófia geográfiai elkülönüléséről beszélhessünk.

Úgy tűnik tehát, hogy a térbeli vagy időbeli elkülönülés lehetőségének híján semmilyen értelem nem adhatunk a kérdés kontraprezentorikus mivoltának. Szerencsére nem kell olyan gyenge jelöltekkel foglalkozni, mint a filozófus-ruhadarab, a *patrum*, mert segítségünkre siet a korabeli filozófiatörténet-írás egy másik kulcstotalma, a *biosz*: „Az antik biosz nem egy individuális *amiculum vitae* leírása, hanem egy embertípus reprezentálásának bemutatása” – írja Steiger Kornél az antik biográfusi hagyomány kialakulásával kapcsolatban.⁴⁹ Mint rámutat, ez a jelentés magánál Platónnál is megtalálható a pamphúliai Er látomásában az újjászülető telkeknek életminták (*ta tôn biosz pambúlioi*)⁵⁰ közül kell választaniuk. „Az hitzem, Glaukón – kommentálja a történetet Szókratész – (...) az legyen a legfőbb gondunk, hogy (...) felismerjük, melyik a jó élet és melyik a rossz, és a lehetséges életék közül mindenütt és mindenkor a legjobbat válasszuk.”⁵¹

Ahhoz azonban, hogy a *biosz* fogalmát alkalmazhassuk Diogenész Laertiosz műve kapcsán, még valami tisztázásra szorul: *bir* mítoszában Szókratész a választás tudományáról beszélt,⁵²

⁴⁹ Steiger 1996, 63. A szerző egyik konkrét példája éppen Arisztobanosz Platón-könyvének címe: „Következőképpen, ha pontosan akarunk visszaadni egy olyan címet, mint amilyen a *Platónosz biosz* (DL V. 35), akkor nem »Platón életrajza«-nak kell fordítanunk, hanem így: »Az az életforma, amelyet Platón reprezentál, és ahogyan teszi.«

⁵⁰ Platón: *Állam* X. (Ford. Jánosy István.) Budapest, 1999. Gondolat. 618a1–2. Uo.

⁵¹ Egészen pontosan arra szólít fel, hogy „minden egyes ember közöttünk – az összes tudományt elhanyagolva – ennek a tudományunk legyen keresője és tanítványa.” (Platón: l. m. 618c1–2.)

amelyhez azért van szükség a „lehetséges életek” típusaira, az életmódokra, hogy lehessen racionálisan argumentálni róluk. A tudomány antik fogalma ugyanis nem ismeri az individuumaikat, hanem csak absztrakt tárgyai lehetnek.⁵³ Ezt az absztrakciós igényt elégíti ki az embertípusok reprezentánsait bemutató biográfiatípus.

Diogenész Laertiosz műveiben azonban ennek a tudománynak – mint egyáltalán bármilyen racionális argumentációknak – hívét-hímvát sem találjuk. Szinte sehol sem találunk benne érveket, és a III/47.-beli megszólítás ellenére egyáltalán nem akarja olvasóját a platóni tanítás igaz és követendő voltáról meggyőzni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Diogenész csupán anyagot szolgáltat ehhez a tudományhoz. Ezt viszont bőséggel teszi: a szerkezet biográfiai részében (I–VIII.) 37 caput foglalkozik a platóni biosszal, az élet platóni módjával, bőséges példákat hozva annak minden területéről (az ifjúkori irodalmi kalandoktól a részegség helyes kezeléséig). Az interpolált doktrinális töredékek (főként az Alkimosz-fragmentum) sem a szisztematikus rekonstrukcióra törekuszenek, és a függelékek – köztük a Platón tanításáról szóló második függelék – is a leegyszerűsítő doxográfiai hagyományt⁵⁴ követik, mintsem szisztematikus expositiót

⁵³ Ennek a háttérproblémája az az arisztotelészi kijelentés, hogy az egyedek nem definiálhatók, és emiatt tudományos megismerés tárgyai sem lehetnek.

⁵⁴ A doxográfia kifejezést H. Diels alkotta meg *Doxographi Graeci* című művében, s noha mára egészen tág értelművé vált, megalkotójának szándéka szerint azokra a szerzőkre értendő, akik filozófusok metafizikai és természetfilozófiai nézetéről írtak tematikus beszámolóban. Azaz a doxográfus sorra veszi az egyes kérdéseket, például az istenek természetét, és minden egyes kérdéstről elmondja a filozófusok véleményeit. A mű szerkezete láthatóan tévesen teszi tehát a filozófiai rendszerek koherens bemutatását, és könnyen minden indoklás nélküli nézetkatalógussá válik.

nyújtásának.⁵⁵ Ugyanez a tulajdonság, amely a bemutatott tudománytörténeti szituációban Diogenész említett heves ellentétéhez vezetett, most értelem nyerhet tehát a biosz eme részletes bemutatása – asszmanni nyelven szólva – nem más, mint a kontra-reprezentorikus emlékezés működése.

Hallgatósága és olvasói számára Diogenész Laertiosz felidéz egy életmódot (és ennek részeként egy doktrinális tartalmat), mindezt pedig – mint korábban megállapítottuk – egy konnektív struktúrába, a diadokhába helyezve teszi. A kontra-reprezentorikus emlékezés és a konnektív struktúra együttes megléte – az asszmanni elmélet értelmében – pedig arra utal, hogy egy kollektív identitás van jelen.

Ha viszont létezik egy kollektív identitás, akkor milyen módon tartozik hozzá Diogenész Laertiosz műve? Pontosán mi is a szerepe ennek a szövegnek a kollektív identitásban? Asszmann szerint – látszólag – kétfajta módon kaphatnak részt a szövegek a kollektív identitásból: „A *normatív* szövegek arra a kérdésre felelnek, hogy »mi a teendőnk«: szolgálják az ítélet- és döntéshozatalt, segítenek a döntéshozatalban.”⁵⁶ Másrészt „A *formatív* szövegek – például törzsi mítoszok, hősnépek, genealógiák – arra a kérdésre adnak választ, hogy »kik vagyunk«: segítik az ön meghatározást és az önazonosság igazolását, identitásbistósító tudást közvetítenek.”⁵⁷ Bizonyos, hogy Diogenész Platón-életrajza nem normatív szöveg, hiszen teljességgel lehetetlen normarendszer alapozni rá. Nem lehet azonban nyugodt lelkiismerettel formatív szövegnek sem tekinteni, hiszen következtelenül megtörik benne az ilyen szövegeket jellemző mítikus

⁵⁵ Ez alól talán csak az I. függelék jelent kivételt, amely – mint említettük – felépítését tekintve egy prolegomena Platón tanításának tanulmányához.

⁵⁶ Assmann 1999, 140.

⁵⁷ Uo. 141.

lendület.⁵⁶ Emlékezzünk azonban arra, amit a szöveg hüpolep-
tikus voltáról és magáról a hüpolepszisről mondtunk. Ezt a mű-
fajt a repetícióval szemben a varlancia jellemzi. A fenti osztályo-
zás igazából csak a repetíció uralta szövegekre (xanon, klasszika)
jellemző, a hüpolepikus szöveg, így Diogenész Laertiosz műve
– a görögökre jellemzően – is a kollektív identitást egy új módon,
nem a repetícióval biztosított átörökítéssel, hanem a varlancia-
ban történő újraalkotással affirmálja. Ebben az újraalkotásban
azonban – funkciójánál fogva – ugyanúgy írja ezt az identitást,
mint a formatív szöveg. Rá kell jönnünk tehát, hogy a szöveg-
ben az emlékezés mellett folyamatosan jelen van a konstrukció
is: az identitás konstrukciója. Diogenész a platóni biosz leírásá-
val, megmutatásával együtt egyben előírja, megalkotja a vá-
lasztható bioszt. Emlékezzünk arra, hányszor értük tetten, hogy
elszakad a történeti Platónról!

Állításunk szerint tehát Diogenész Laertiosz Platón-életrajza
a kollektív filozófus-identitást szolgáló egyik szöveg. Ez az ér-
telmezés segít más lényben látni Diogenész művének sajátossá-
gait, de egyben a *fortiore* arra is utal, hogy ez az identitás létezett.
Valójában a dolgozat egyik implicit célja az volt, hogy filozófia-
történeti, filológiai és kultúraelméleti eszközökkel egy érvel-
konstrukción ezen kollektív identitás létezését mellett.

A másik implicit cél – a tanulmánykötet koncepciójához illesz-
kedően – annak megmutatása, hogy egy ilyen létszólag ártalmat-
lan szövegben, mint Diogenész Laertiosz sajátos Platón-életrajza,

⁵⁶ A biográfia nyitánya még műnikus létszók mutatja be Platón (fogantatása, családjáról stb.), aki a hatalmasokkal (Dion) is jóban van, ez azon-
ban megváltozik a mű kompozíciójellegénél: a különböző szerzőktől
átvet fragmentumok különböző Platón-megítélését közvetítik. Assz-
mann a normatív szövegek ezen funkciójára a *Wirkungstheorie* szót hasz-
nálja és kezeli azetapüket a *közös esztétikában*. Ez a fogalom bizonyo-
san nem lehető fel a Diogenész-szöveg egészében.

menyire kézzelfoghatóan működik s milyen célt szolgál az
emlékezés és a konstrukció mechanizmusa.

Itt az ideje, hogy visszaemlékezzünk a bevezető rész elővi-
gyázatosságára: nem állítom, hogy Diogenész Laertiosz egye-
dül helyes vagy leghelyesebb értelmezését adtuk volna, sem
azt, hogy ez az értelmezés elkerülhetetlen szigorral következik
a műből. Azt gondolom azonban, hogy vannak olyan sajátos-
sági erők a műnek, amelyeket jobban meg lehet érteni ennek
az értelmezésnek a segítségével. Mindehhez talán még azt is
hozzá lehet tenni, hogy ha ez az értelmezés igaz, akkor igazolja
és kiegészíti azt, hogy az antikvitásban esetleg létezett egy kol-
lektív filozófus-identitás.

Tekintettel arra, hogy Diogenész Laertiosz Platón-életrajza
magyarul nem olvasható, bizonyos állítások legjobb magyará-
zata viszont maga a szöveg lehet, szeretnék egy rövid, de pre-
gnáns részletet – a szerkezeti vázlatban I. számmal jelölt biográ-
fiái részt – fordításomban közölni. A fordítás minden gyengéje
ellenére is egyvalamit bizonyosan igazol az a szöveg: az eredeti
felsőbbrendűségét az értelmezéssel szemben.⁵⁹

Diogenész Laertiosz: Híres filozófusok életei

3. könyv: Platón (1-8.)

(1) Platón: Arisztón és Periktióné (avagy Pócióné) fia, athéni,
nemzetségét Szolónra vezeti vissza. Tőle származott ugyanis
Drópidész, tőle Kritiász, tőle Kalliszkhrosz, tőle a harmincak

⁵⁹ A fordítás alapját a Teubner-szövegkiadás szolgálta.

közé tartozó Kritiasz, valamint Glaukón, akitől Kharmidész és Periktioné, Ióle és Anisztónól pedig Plátón (a hatodik Szolónról számítva). Szolón viszont Néleatón és Paszeklónról származtatja nemzetségét. Mondják, hogy ő a nemzetségét a Melanthosztól származó Kodroazra vezeti vissza, akit Thraszüllosz szerint mindenki Poszeidontól származtat.

(2) Szpeuszipposz pedig a *Plátón halotti tora* című művében, Klearkhosz a *Plátón dícsőítésében* és Anaxilidész egy másik filozófusokról szóló könyvében azt mondják, hogy egy athéni történet szerint Ariszton erőszakoskodott az eladócsorban levő Periktionével, ámde nem ért célba, amikor pedig az erőszakkal felhagyott, Apollón arcát látta, amiért is egészen a születésig megőrizte a házasság tisztaságát.

És, ahogy Apollodórosz mondja a *Kronikákban*, a 88. olimpiász idején [Kr. e. 428–424.], Thargéiosz hónap [máj. közepén, közepén] hetedik napján megszületett Plátón, amely nap a déiosziak szerint Apollón is született. Végét pedig (Hermipposz szerint egy menyegzői lakomán) a 108. olimpiász első évében [Kr. e. 348–347.] érte, és életének éve 80 fölött volt. Neanthisz szerint (3) a 84. évben végezte be. Aztán pedig fiatalabb volt (Szókratész nál hat évvel): ő ugyanis Luszmakhosz arkhónsága alatt [Kr. e. 436–435.], Plátón pedig annak az Ameinosznak az arkhónsága alatt [Kr. e. 429–428.] született, aki alatt Periklész meghalt. Plátón a kollüteoszai démoszról való volt, ahogyan Anaxileón mondja a *Dáimok*ról szóló műve második könyvében. Egyesek szerint Aiginében született (ahogy Phabórinosz mondja a *Különböző történetekben* a Ithaléoszai Peidiadosz házában), mert az apja, miközben többekkel együtt gyarmati kiküldetésben volt ott, visszatért Athénba, mivel onnan kiűzték az athéniakat, amikor bevonultak Aiginébe a spártaiak. Aztán pedig, ahogy Athénodórosz a *Peripatosz* 8. könyvében mondja (4), [Plátón] kórusvezető volt Athénban Dion költségére. Adeimantosz és Glaukón voltak fiai, lánya pedig Pótóné, akitől Szpeuszipposz született.

S a betűvetést Dionüsziosznál tanulta, amiből erről az *Anatómos* című dialógusában [kétes hitelességű; 132c] megemlékezik.

Az argoszi birkózó, Arisztónosz alatt gyakorlatozott, aki jó erőnléte miatt a Plátón [egyik jelentése: széles vállú] nevet adta neki, a korábbi neve nagyapja révén Arisztoklész volt, ahogy Alexandrosz mondja az *Egyenlőt követő filozófusok* című munkájában. Néhányan pedig érvoklásainak szélessége miatt nevezik így, avagy *uerti* – ahogy Neanthisz mondja – széles volt a homlokja. Vannak pedig birkózók is, akik azt mondják, hogy részt vett az iszthmoszi játékokon (így is Dikaiarkhosz is az *Életrajzok* első könyvében); (5) és műveket írt, először dithyramboszban, aztán dallamosakat, és tragédiákat is. Dadogónak is tartják, így is az athéni Timótheosz is az *Életrajzokban*. Azt mondják, hogy Szókratész álmában egy hatyárfőként látott a térdén, aki tüstént kibontotta a szárnyát, felrepült, és édesen felsendült hangja; és a következő napon hozzá sietett Plátón, akitől Szókratész azt mondta, hogy ő az a madár.

Előtte – ahogyan Alexandrosz mondja az *Egyenlőt követő filozófusok* című munkájában – az Akadémián filozofált Hérakleitosz stílusában, aztán egy Kolónosz [egy athéni dom] melletti kertben. Később valóban versenybe szándékozott szállni a dionüszioszi színházi játékokon, ámde Szókratészt hallgatva műveit megsemmisítette így szólván: „Hépbaiszosz, jöjj elő, Plátón csinált neked valamit!” (6) Onnantól kezdve pedig, mondják, hogy húsz éves lett, Szókratészt hallgatta; az ő halálával pedig Kratüloszhoz és Hérakleitoszhoz csatlakozott, és Hermonogenész, valamint a parmenédiánusok stílusában filozofált. Miután 28 éves lett, amikor Hermodórosz mondja, néhány más Szókratész-tanítvánnyal együtt visszahúzódott Bukleidészhez Megarába. Ezután pedig elment Kürénébe a matematikus Theodóroszhoz, onnan pedig Itállába a püthagoreusok közé tartozó Philolaoszhoz és Euritioszhoz. Erről a helyről pedig Egyiptomba ment az isteni jóskához, ahová, mondják, Enchiridész is elkísérte őt, és

miután ő ott belegeskedett, a szentek tengeren keresztül meggyógyították, amiért is valahol azt mondja: „a tenger minden rosszat lenyos az emberekről”. (7) Egyébként Homérosz is azt mondja, hogy Egyiptomban minden ember orvos.

Még azt is elhatározta Platón, hogy a mágusokhoz [párhuzos csillagjósokhoz] vegyül; de ebben megakadályozta az ázsiai háború. Athénba visszatérve az Akadémián töltötte az idejét. Ez egy erős városszéli birtokon lévő iskola volt, melyet egy bizonyos Hekademosz nevű félistenről neveztek el, amin: ezt Eupolisz is írja *A sok nem katonáskodók* című munkájában. „Hekademosz isten árryékos sétat helyein.” De így mondja Tunón is Platónról: „Mindenek között pedig elől jár a legszélesebb [tudnivalók Platón], az édesen beszélő szónok. Zenei, művi a tücskök, melyek Hekademosz isten gyűmölcsfáján ulve finom hangot adnak.” (8) Kezdetben ugyanis emiatt e-vel Hekadémiának nevezték. Platón a filozófus Iszokratésznek is barátja volt. És Praxiphanész lejegyzett egy költőkről szóló valamilyen munkájukat, amely akkor keletkezett, amikor Iszokratész Platónnál a birtokán vendégeskedett. Arisztoxenosz pedig azt mondja, hogy Platón háromszor szolgált a hadseregben, először Tanagrosznál, másodszer Korinthosznál, harmadszor Délosznál, ahol kiténtette magát. A hérekleitánus, püthagoreus és sókratikus tanítás egyenlő arányú elegyét hozta létre, mivel az érzékelhető (illetően Hérekleitosz szerint, a megismerhető [intelligibilis]) illetően Püthagorász szerint, a politikában pedig Sókratész szerint filozofált. (9)

Függelék

Rövidítések

LCL Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers* I-II. Fordította R. D. Hicks. Harvard UP, Cambridge-William Heinmann, London: 1925, 1942, 1950, 1966, 1972, 1980

CT Diogenes *Lateris Vitae Philosophorum*. Recognavit H. S. Long, Oxonii, 1964. Oxford Classical Texts series, I-II.

Szövegkiadások, fordítások

Görög gondolkodók. I-V. Budapest, 1994-1996. Kossuth Kiadó.

Stoikus etikai antológia. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó.

Diogenes Laertius: *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. Übersetzt und erläutert von Otto Apelt, I-II. Leipzig, 1921.

Markovich, M.: *Diogenes Laertius. Vitae Philosophorum* I-II Stuttgart, 1989 B. G. Teubner

Irodalom

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet (írás, emlékezés és politikai identitás a kínai magaskultúrákban*. Budapest, 1999. Atlantisz Kiadó.

Barnes, J.: Diogenes Laertius (review) In: *The Classical Review* 52, 2002. március 8-11.

- Biedl, Artur: *Das Große Exzerpt Φ (Zur Textgeschichte des Laertius Diogenes)*. Studi et testi 184. 1955. Vaticana, Bibl. Citta del Apostolica Vaticano.
- Cherniss: *The Riddle of the Early Academy*. New York, 1935. Russell & R.
- Gigon, Olof: Das dritte Buch des Diogenes Laertios. In: *Eleuchos (Rivista di studi sul pensiero antico)* VII. *Atti del convegno Diogene Lertio*, 1986. Fasc. 1-2. 133-182.
- Guthrie, W. K. C.: *A History of Greek Philosophy I-VI*. Cambridge, 1962-1981. Cambridge University Press.
- Lutoslawski: *The Origin and Growth of Plato's Logic. With an account of Plato's style and of the chronology of his writings*. New York - Bombay, 1897. Longmans-Green Co.
- Mejer, J.: Diogenes Laertius and his Hellenistic background. In: *Hermes (Zeitschrift für Klassische Philologie)* Heft 40. Wiesbaden, 1978. Franz Steiner.
- Rad, G. von: *Az Ósvántség teológiája I. II.* Budapest, 2000. Osiris Kiadó.
- Robinson, R.: *Plato's Earlier Dialectic*. Oxford, 1959. Oxford University Press.
- Schwartz: Diogenes Laertios. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 5. 1738-1763. Stuttgart, 1905. J. B. Metzger.
- Steiger Kornél: *Szóikus etikai antológia*. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó.
- Steiger Kornél: *A léppangó örökség. (Fejezetek a preszókratikus filozófia hagyományozásainak történetéből.)* Budapest, 1999. Jószöveg Műhely. 63.
- Szlezák, Th.: *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie (Interpretationen zu den frühen und mittleren Dialogen.)* Berlin - New York, 1985. Walter de Gruyter.

- Szlezák, Th.: *Hogyan olvassunk Platóni?* Budapest, 1999. Atlantisz Kiadó.
- Taylor, A. E.: *Platón*. Budapest, 1997. Osiris Kiadó.
- Thesleff, H.: *Studies in the Styles of Plato*. In: *Acta Philosophica Fennica Fasc. XX*, Helsinki, 1967.
- Tigerstedt, E. N.: *Interpreting Plato. Stockholm Studies in History of Literature 17*. Stockholm, 1977. Almqvist och Wiksell

A KULTÚRA, A VALLÁS ÉS A NEMZET EMLÉKMŰVE

A nagyszebeni román ortodox katedrálisról, különös tekintettel Smigelschi Oktáv munkásságára*

Bevezetés

1856. augusztus 31-én a még korántsem befejezett esztergomi főszékesegyházat,¹ 1905. november 9-én a budapesti Szent István-bazilikát szentelték fel.² Ha a XIX. századi magyar katolicizmus két jelentős építkezését formálisan lezáró dátumokhoz hozzáadunk egy-egy évet, a nagyszebeni román ortodox katedrális megszületéséhez szükséges időintervallumot (1857–1906) kaphatjuk meg. Lényeges különbség, hogy míg a két katolikus templom tényleges építkezése hosszú évtizedeket vett igénybe, Szébenben csak négy év telt el a templom alapkövetétele és a belső berendezés elkészítése között.³ Akkor mi tartott majd négy

* Megköszönöm Sebastyén Oud Sŕ-nek, hogy a román szövegek fordításában segítségemre volt, valamint Sinkó Katalinnak, hogy a szöveget átolvasva és nagyon fontos észrevételeit megosztotta velem.

¹ Zádor 1970, 15.

² A zárókövet viszont csak 1906. december 8-án helyezték el, ezen az eseményen Ferenc József is részt vett. Farkas 1999, 4.

³ Păcșpan 1906, 198–203.; Grams 1921, 17–20. Az építkezésre vonatkozó dokumentumokat beszeggyűjő, reprezentatív album: Dr. Ilirion Pușcariu – Dr. E. Miron Cristea – Mărei Violetta: *Biserica catolică de la Mitropolia ortodoxă română din Sibiu*. Sibiu, 1908.

évtizedig? A ké: katolikus példától eltérő módon, szinte csak közadakozásból folyó építkezés anyagi feltételeinek előteremtése, hiszen a román ortodox egyház mögött nem álltak olyan vagyonos egyházi-világi intézmények és szervezetek, mint a magyar katolikus egyház esetében. Főképp a korabeli sajtóban közölt szövegek segítségével – mivel a helyszíni kutatások időbeli és anyagi korlátokba ütköztek – próbálom bemutatni egy olyan egyházi épületnek (intézménynek) a születését, amelyet már az építés idejének megszületésétől kezdve többnek szántak egyszerű kultushelynéi.

Az építkezést és az ahhoz kapcsolódó jellegű eseményeket követő, újságokban és folyóiratokban megjelent írásokban sok adatot, korábbi eseményekre történő utalást, beszédrészleteket, határozatokat találunk, tehát amellett, hogy a cikkek önmagukban is forrásértékűek, más jellegű forrásokból is fellelhető nyújtanak. A nyilvánosságnaak szánt írások alapján rekonstruálható eseménytörténet mellett kirajzolódik az építetőköt mozgató eszmei háttér is. A cikkek írói és szerkesztői a „lényegöt” állítják előtérbe, mivel céljuk nemcsak a közönség tájékoztatása, hanem meggyerése, adakozó kedvének serkentése, érzelmeinek megérintése. Ilyenformán rejtve maradhat a háttérben zajló események egy része, az építkezést irányító személyek kapcsolatrendszere, melyeket egy alaposabb levéltári kutatás tudott volna feltárni. E tanulmány inkább – rövid eseménytörténeti bevezető után – magának az épületnek és dekorációjának megszületését kísérl meg felvázolni, különös tekintettel a kivitelező Smigelschi Oktáv munkásságára, a román nemzeti önállósodásban és identitásteremtésben kitározódó szerepére – a Magyarországon megjelent, román és magyar sajtótermékek fontosabb írásai alapján.

A templomépítés története

Andrei Şagura nagyszabedeni román ortodox püspök 1857 októberében audencián járt Ferenc József királlyal. Fölvette, hogy az erdélyi román ortodox püspökség számára székesegyházat szeretne építeni Nagyszabedenben, és engedélyt kért, hogy ne csak Erdélyben, hanem a birodalom többi tartományában is gyűjtessen az építkezést fedező, létrehozandó pénzügyi alap számára. Hazatérte után az első összeg - 1000 aranyforint - meg is érkezett, méghozzá magától a királytól, amelyet az erdélyi kormányzó, Schwarzenberg hercegen keresztül továbbított. A szép „karácsonyi ajándék” arra sarkallta a püspököt, hogy karácsonyi körlevelében adakozásra buzdítsa híveit is. Nyitott egy szép könyvet, amelybe saját kezéleg kezdte el vezetni az adományozók és adományaik sorát: először a királyt, majd a kormányzót, harmadjára önmagát véste be. Egy év múlva, hosszabb bécsi út-vonalat választva, igyekezett úiba ejteni a nagyobb ortodox közösségeknek otthont adó városokat, hogy az ő adományaikkal is gazdagíthassa a pénzalapot. Halálának évében (1873) már 70 000 forintjuk volt. Utóda, Miron Romanul metropolita idejében (1874–1898) is folytatódott a gyűjtés, de az építkezés még nem kezdődött el.⁴ 1880-ban az ügyet ugyan foglalkozott az egyházmegyei szinódus, s 1897-ben lényeges előkészítő lépések is történtek, de hamarosan meghalt a metropolita.⁵ Halálakor 229 623 forintja volt az alapnak. Utódját, Ioan Meşianu aradi püspököt 1899. március 12-én iktatták be, s május 27-én már kezdődött is a nemzeti szinódus Szabedenben, amelyen elhatározták, hogy nyilvános pályázatot kell írni ki az építkezésre.⁶

⁴ Egészen pontosan október 19-én járt Bécsben. TR 49 (1901), no. 45. május. 7. 186. Pécapán 1906, 198–199.

⁵ Craiova 1921, 18.

⁶ Pécapán 1906, 199.

A pályázatban a következő kívánalmakat fogalmazták meg: „Tervezendő egy 1500 lélek befogadására elegendő területű és a görögkatonai vallás igényeinek megfelelő székesegyház. Az épület kívül és belül a célszerűség és a vallás kívánalmainak figyelembe vételével, keleti (bizánci) stílusban tervezendő a közbiztonságnak megfelelően és kelendő számú kijáratokkal ellátva. Az építkezésre a belső berendezést nem számítva 300–320 000 korona fordítandó; oly pályaterv, mely ennél az összegnél drágább templomot tervez, vagy alakilag nem felel meg, a pályázatból kizáratik.” A jelíggel ellátott pályatervet legkésőbb 1900. január 15-ig a nagyszombati főegyházmegye konzisztóriumához kellett beiktatni. Azt is kikötötték, hogy a pályázatra csakis építésszek, esetleg mérnökök jelentkezhetnek.⁷ Végül 31 terv érkezett, elbírálásukat az egyházmegye három szakértőre bízta, akik március 8-án kapták meg a rajzokat. Négy nap alatt jelentést kellett készíteniük a tervokról, majd bemutatni a hattagú konzisztóriumnak. A háromtagú bizottságban Alpár Ignác budapesti,⁸ Ioan Fucșariu bukaresti építésszek és Varró Domonkos nagyszombati királyi mérnök vettek részt.⁹ Nyilván szimbolikus értékű, hogy a helyi és a fővárosi bíráló mellé bukarestből is választottak egy szakértőt. A tervpályázat bírálati jegyzőkönyvét teljes terjedelmében

⁷ Ezek mellett még két napprajzot, két homlokzati és két metszetrajzot 1:200 méretben, továbbá egy könnyen áttekinthető, köbméteres alapon számított költségvetést, melyben a nagyszombati placátnak megfelelően egy köbméterre 15 forintot kell számolni. Mellékelni kell egy tervleírást is. Az 1. díj 2000, a 2. 1500, a 3. 1000 koronával jár. A díjazott tervek az építendő egyházmegye tulajdonát fogják képezni. BÉSZ VII (1899), 156.

⁸ Alpár Ignác (1855–1928), ha szabad így fogalmaznunk, korának szétvárt építész volt, aki a millenniumi építkezések után különösen fontos szerepet kapott, s építéstudásra (iskolák, megyeházák) specializálódott. László 1928, 272.

⁹ TR 46 (1900), no. 74 március 13. 93.

közölte az *Építő Ipar*.¹⁰ Mindegyik tervről rövid kritikát írtak, az első három helyezett mellett még öt másik tervet megdicsérték, és megvételeire ajánlottak a bizottságnak.¹¹

A templom helyeül Nagyszombaton belvárosában a régi ortodox templom¹² és a környékén található házak lebontásával¹³ nyert hosszúka, régyszög alakú telket (42,50x83,50 m) jelölték ki.¹⁴ Mivel több módosítás történt az első helyezést elnyert tervet, a Szinódus 1902 áprilisában ténylegesen az építkezés elkezdése mellett döntött, azt remélve, hogy az épület a belső munkálatok nélkül, 1904 június 30-ig el is készül.¹⁵ Az alapkövet az uralkodó születésnapján, 1902. augusztus 18-án tették le,¹⁶ s a tel

¹⁰ ÉI 24 (1900), no. 1216–1217, április 26. 103–104, 110–111, no. 1218–1219, május 10. 115–116. Ebből azt is megtudjuk, hogy a pályázatot pontosan 1899. szeptember 2-án hirdették meg és 1900. március 11-én bírálták el.

¹¹ Az első helyezett – a Konstantin és Bona, Hagia Sophia jelíggel jelzett – Konner József és Nagy Virgil terve lett: alaprajz, homlokzati rajz, Ny-K irányú hosszmetset: ÉI 24 (1900), 104, 105, 106. A második helyezett Algrer Sándor budapesti építész terve: főhomlokzati rajz, alaprajz, hosszmetset: ÉI 24 (1900), 110, 116, 117. A harmadik díjat a szintén budapesti Berczik Gyula építész kapta: főhomlokzati, É-D irányú hosszmetset, alaprajz: ÉI 24 (1900), 122, 123, 129. Az öt dícséretes közül az Omega jelgél szintén a Konner–Nagy páros alkotása volt.

¹² Ezt a templomot 1790–1799 között építették a Szombaton élő macedonaián kereskedők, majd 1850–1861 között a szombati görögök parochiális templomként szolgált, míg 1863 után érseki templom lett. Korábban Arhosz-hegyi szerzetesek teljesítették itt szolgálatot, majd 1864-től román parochusa lett, aki a városi egyházközség 120 hívét szolgált. Grama 1921, 19. A ház belső udvarán álló, torony nélküli késő barokk templomról kepel közöl: Pálmada 1966, 87. oldal utáni második kép.

¹³ Amire csak 1902-ben került sor. Az utolsó II.urgáról beszámol: TR 50 (1902), no. 86, augusztus 14. 347. Pácz, 1906, 200.

¹⁴ ÉI 24 (1900), 104.

¹⁵ TR 50 (1902), no. 36, április 12. 143.

¹⁶ TR 50 (1902), no. 86, augusztus 14. 347.

előtt a falak: már 4 méter magassáig felhúzták. Ebben az évben újabb általános gyűjtést rendeltek el, nem eredménytelenül, mert sok adomány érkezett. A következő évben már tető alatt volt az épület,¹⁷ november 12-én már a tornyok keresztjeit is felhúzták,¹⁸ 1904 tavaszán pedig a belső vakolási is befejezték, csak a berendezés és a díszítőmunkálatok hiányoztak, amelyekkel a következő évben készültek el. A felszentelés 1906 május 13-án történt. Az építkezés összesen 770 000 koronába került.¹⁹

Az épületről

A már idézett pályázati kiírás nem sok kiindulópontot nyújtott a tervezőknek. Meglepő módon inkább a modern köznevelési intézményeknél felmerülő, funkcionális szempontokat állították előtérbe, mintsem a templom szakrális szempontjait. Noha kikötötték, hogy a „görögkeleti vallás” igényeinek is meg kell felelnie, ehhez nem nyújtottak további fogódzót, hanem egyszerűen előírták, hogy az épületet bizánci stílusban kell tervezni.

Hogy mit értettek bizánci stílus alatt? A Monarchia területén, a bizánci építészeti stílust a Görögországban is többször megfordult Teophil von Hansen honosította meg. Tanítványainak köszönhetően Budapesten is több épület követte ezt a stílushagyományt, főképpen a zsinagógák között, amelyeken kiválóan

mutatkozott a keleti eredet érzékelésére.²⁰ A korabeli magyar kritika azt tartotta, hogy „az ő tőle kombinált mórbyzantin stílyt legjobban kedvelte és legelőkelőbbben építelte is.”²¹ Az épületeknek jellemző elemei a különböző formájú kupolák, nyolcszögletű tornyok, félkörívesen záródó nyílások bennük különféle kődíszekkel, valamint a gazdagon faragott tagozati díszek és a változó színárnyalatokkal gazdagított külső téglaburkolat. Nagyszébenben is a felsorolt szerkezeti és formai elemek jellemzik a Nagy Virgöl és Kommer József által készített nyertes terv rajzait.²² Ajpár Ignácék bírálatában a következőket olvashatjuk róla: „Mint a jelző is jelzi, a szerző tervének kiindulásául a Hagia Sophia választotta, [amely] templom alaprajzának magja oly külső architektúrával, mely a belső konstrukcióhoz teljesen simul; a templom belső térhatása nagyszerű és egységes, mint a milyen egyedüli a Hagia Sophia a világon. [...] A templom belső alakítása különösen sikerült; a világítás kifogástalan, a külső alakítás a csekély építői költségekre való tekintettel egyszerű; [...] A tervet nagy előnye az, hogy a tervező nem alkalmaz fedélszéket;

²⁰ Moravánszky 1996, 84. Sok később fontossá vált magyar építész tanult Bécsben Hansennel, akinek lithon. ismertségét ez is erősítette. SISA 1996, 171, 177.

²¹ Schön 1891, 140.

²² Csányi Károly néhány évvel később így ír az átlagos bizánci templomról: „Az épület külsején a szerkezeti részek minden dísz nélkül jutnak érvényre, am annál inkább felhívó, mert a boltosokat nem fedik tetőszerkezetek, hanem a fedőanyag – rendszeren öntetmez – közvetlenül a holtzaton nyugszik. [...] A fal anyaga téglá, melyet két különböző színben, váltakozó sorokban helyeztek el. A bizánci építészet nagyszerűsége elsősorban a szerkezetek nagyszerűségében rejlik, mely mellett a részletek elkészése gyakran háttérbe szorul. Egyik kiváló érdeme e művészetnek, hogy megoldja a hossz- és szélességi elrendezés kapcsolatát, melyre legkiválóbb példáját az Aja Sofia adja.” Nem nehéz észrevennünk, hogy például a falak alakításáról mondottak inkább a XIX. századi felfogásnak felelnek meg. Csányi 1907, 203.

¹⁷ Pécájian 1906, 202.

¹⁸ TR 51 (1903), no. 121, november 14, 495; Pécájian 1906, 202.

¹⁹ Ebből 15 ezer koronát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adott. Pécájian 1906, 202–203. A felszentelés ünnepéről beszámolnak: NÜ 3 (1906), no. 20, május 20. 10. Összehasonlításképpen: a Szent István-bazilika Lollók László plébános szerint 8 millió, Fieber Henrik szerint közelebb: 10 millió koronába került. Lollók 1906, 96; Fieber 1906, 43.

a kupolát eredeti alakjában kifele is mutatja, azt horganybádoggal vagy rézlemezzel fedj, és ezzel föltétlen tűzbiztonságot ér el.”²³

Az értékelésben, mint ahogy a kiírásban is, a közintézményeknél elvárható funkcionális-praktikus szempontok kaptak nagyobb hangsúlyt, az esztétikai minősítést néhány jelzővel letudták. A bírálók több ponton is módosítást javasoltak. A templom belsőjében az oltárhoz közel eső két apszis karzatát elhagyhatónak vélték, az előcsarnok feletti félköríves lezárási homlokzati falba pedig a velencei Szent Márk-templom nagy ablakához hasonló nyílás alkalmazását kezdeményezték a kórus jobb megvilágítása céljából. Kívül a tornyok legfelsőbb emeletéhez „finomabb tagozást”, az első emeleti részhez végyzet alaprajzot, a legfelsőbb nyolcszögletű rézhez „pikánsabb átmenetet” javasoltak.²⁴

A módosítások részben meg is történtek. A konzisztórium 1902-ben építészeket és mérnököket nevezett ki, hogy a kívánt változtatásokat megtegyék. Főképp a tornyokkal voltak elégedetlenek, mivel úgy találták, hogy nincsenek teljes összhangban az épülettel.²⁵ Az áttervezéshez, úgy tűnik, Aigner Sándor második helyezést kapott pályázatának toronyterveit használták fel. Megmagasították őket, aminek köszönhetően jobban a kupolák felé emelkedtek, és csak az utolsó emeleten maradt meg a nyolcszögletű forma. Az új stíusformák is az említett tervből eredhetnek. A központi kupolára terveztek egy kicsi lanternát (talán a velencei Szent Márk-bazilika hasonló megoldásainak ihletésére), hogy jobban harmonizáljon a számrhálós profiló

²³ ÉI 24 (1900), 115.

²⁴ ÉI 24 (1900), 115.

²⁵ Hogy kik voltak az átalakító mérnökök, azt pontosan nem tudom, de mivel az építés vezetésével egy Szalay nevű építészti iroda foglalkozott, talán rá gondolhatunk. Mellette szintén építésvezető feladatokat kapott J. Schussling, aki egyébként indult a pályázaton is, és az öt díjazott között szerepelt. TR 50 (1902), no. 36, április 12. 143; Pécsi Napló 1906, 199; ÉI 24 (1900), 116.

új stíusokkal, de magát a kupolafelszínt is változatosabbá tették, amikor a síma gömbfelszín helyett, az ablakok szélességével egyező feszítvú, domború cikkelyekből összeállított formát hoztak létre. A nyugati bejárat fölött a bírálók javaslatának megfelelően a Szent Márkból kölcsönözték az ablakformát. A belsőben elhagyták a keleti vég két szélső exedrájából a karzatot.

A Kommer-Nagy páros által tervezett épület tehát alapvetően a Hága Szófia formájából merített.²⁶ A telek formájának köszönhetően a longitudinális szerkesztés lett a hangsúlyosabb, s a centralitás inkább belül érvényesült. Az eltérő térszerkezeti koncepciók ötvöztetését segített a bírálók által nagyon dicsért, a központi kupola négy sarkához illesztett, nyolcszögletű lépcsőtornyok alkalmazása, amelyek szintén kupolákként hatnak lefedésük miatt. A bírálók az épület „szerény” külső kialakítását az anyagi lehetőségek korlátaival magyarázták. Lehet, hogy a főhasznált anyagokra érvényes a „szerény” jelző, de nem kerülni el figyelniük, hogy az épület külső megjelenését alapvetően a kupolák és félkupolák többszörös határozza meg. Tény, hogy a bizánci művészet *par excellence* építészeti formájának tartott kupola szerepeltetése elengedhetetlennek látszik egy „byzantin stílusban” tervezendő épületen, amit a Kommer-Nagy páros maximálisan ki is használt. Az építetőknek viszont ez sem volt elég, hiszen a nyugati tornyopárt is maximálisan előtérbe kívánták helyezni a tervmódosításokkor.²⁷ Úgy tűnik, hogy a módosítások nem csak esztétikai, hanem erős érzelmi és történelmi okai is voltak. A román cikkek szerzői felemlégetik azokat az időket, amikor a román ortodoxok csak a városok szélén, a központban pedig csak tornyok és harangok nélkül építhettek az ország bizonyos

²⁶ Az eredetiről felmérési és alaprajzok. Kádár-Németh-Tompos 1987, 16-71.

²⁷ A tornyok építészeti, ikonológiai jelentőségéről általában: Mojzer 1971, 19.

részein egészen 1848-ig.²⁸ A történelmi sérelem kiközösítésének szempontja érvényesülhetett az épület helyszínének kiválasztásakor is, amikor nem vettek figyelembe a bírálók javaslatát, akik az épület jobb érvényesülési lehetőségeire hivatkozva inkább más, tágasabb területet javasoltak volna. Az imént említett történelmi sérelmeket emlegetik főként a keresztek felhelyezésekor – kiemelve, hogy évszázadok után végre ismét kereszt ragyoghat a városközpontban (nyilvánvalóan a közeli református és evangélikus templomok tornyain megnyilvánuló kereszt nélküliség ellentéteként), – mind a harangok felszentelésekor.²⁹ Minden bizonnyal – egy alapvetően nyugatias kulturális közegben, mint amilyen Erdély is volt – a tornyokról gondolhatták, hogy hangsúlyosabban kifejezi egy épület fontosságát és méltóságát, mintsem az alapvetően idegen építészeti elemnek számító kupolák. Hasonló gondolkozásmódot implicál a nagy riválisok, a görög katolikusok esete, akik 1837-ben a balázsfalvi székesegyházuk nyugati homlokzatát kéttornyúvá építették át, meghozzá a kolozsvári jezsuita templom homlokzati kialakítását véve mintául, háttérbe szorítva az épület eredetileg hangsúlyos központi elemét, a kupolát.³⁰

A két magyar építész jól eltalálta az építető közösség által a pályázatban nem túl részletesen megfogalmazott igényeket. A minden bizánci templom mintájának tartott Hagia Szófát formálták újra,³¹ a helyi igényekhez alkalmazkodva egyszerűsítve,

²⁸ Szegedben is a külvarosban áll a két másik ortodox templom, amelyek a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről származnak, meglehetősen szerény építészeti-művészeti kialakításban. Lupu 1968, 52., 55., 57. és 58. kép.

²⁹ Pauljan 1906, 202.

³⁰ Az átépítésről megemlékezik, és a korábbi állapotú közől egy 1751-es metszetet: Talai-Balut 1995, 53, 210, 1. kép.

³¹ Bár egyértelmű, hogy a legtöbb bizánci templomban csak néhány elem önkéntesebbé tovább, s nem ez a típus lett a legelterjedtebb. Lamberti-Mula 2002, 352–53.

de annak markáns elemeit megtartva. Sikertült egy olyan reprezentatív épületet kínálniuk az erdélyi ortodoxok számára, amelyről Alpár elmondhatta, hogy jó kiindulási alapot lát benne a hazai építészet lendő bizánci templomaiban alkalmazott építészeti formanyelv kialakításához. Akaratlanul is „tárgylasztotta” a székesegyház az egyik, a románok által is megfogalmazott – egyébként a minden székesegyházról elmondható főképp spirituális érzelmű – közhelyet, hogy a metropólia összes templomának „anyja” legyen. A hangzatos kívánságnak nem nagyon lett fogadtatja, bár Nagy Virgil életművében később is számon tartották ezt a művet, nem nagyon véve tudomást a későbbi módosításokról,³² az 1908-as egyházművészeti kiállításán is szerepe felve az eredeti tervekét.³³

A belső díszítés

Az egyházmegye az építés kezdetétől fogva fontosnak tartotta a belső díszítés minél gyorsabb elkészíttetését is, miközben folyamatosan kalkuláltak a várható magas költségekkel.³⁴ Úgy gondolhatták, hogy ha már sikerült egy minden szempontból a bizánci építészetnek és hagyományoknak megfelelő épületet alkotniuk, akkor a belső díszítésnél is törekedni kell arra, hogy

³² El 24 (1900), 115. Kommer József inkább bérházak tervezésében jeleskedett. Együttessen éppen a nagyszabású székesegyház csakugyan föl is épül: Matuszka 1904, 9. Nagy Virgil nekrológiájából nem tudunk meg sokat kellőjük együttműködéséről, a székesegyházat is csak épphogy említik. Leciner 1921, 354.

³³ „A nagyszabású székesegyház tévialli kép”, „A nagyszabású gótuskeleti székesegyház külseje és belseje” címmel fényképek voltak kiállítva. Iparművészeti Társulat egyházművészeti kiállítása, katalógus, 1908.

³⁴ TR 49 (1901), no. 45, május 7, 185.

ez a stílus megfelelő módon érvényesülhessen. A konzisztórium egyik fiatal tagját, a budapesti egyetem bölcsészkarán végzett, főképp szépirodalommal foglalkozó, időközben szerzetessé és pappá lett Elie Miron Cristeát bízták meg, hogy folytasson alapus tanulmányokat a bizánci művészet terén, majd gondosan tervezze meg a belső díszítés részletes programját.²⁴ Az előtanulmányokból végül egy önálló környv is született, amely még a templom felszentelése előtt megjelent Szébenben,²⁵ részleteiben pedig az egyházmegye hivatalos lapjában, a *Telegraful României*-ben.²⁶ Akárcsak az építésre, a festésre is pályázatot írtak ki, amelyen egy erdélyi festő, Smigelschi Oktáv nyert.²⁷

²⁴ Páczán 1906, 292. A megbízásról a könyvát (következő jegyzet) ismeretető recenzióból is értesülünk. A szerző öt éven át dolgozott munkáján, és mintegy 40 műből álló bibliográfiát mellékel, amelyben román, görög, német és francia műveket sorolt fel. LU 4 (1905), no. 19. október 1. 282–83. Életrajzát közlik: LU 5 (1906), no. 9–10. május 15. 206. 1925-ben ő lett Románia első patriarchája.

²⁵ A könyvhöz (*Iconografia și întocmirile din interiorul Bisericii Răsăritime de Dr. Elie Miron Cristea* kronológi. Sibiu, 1906.) sajnos nem tudtam hozzáférni. Borítójának képét közli: Plămădeală 1986, 80. oldal utáni első kép.

²⁶ A cikksorozat, ami az első rész bevezetője alapján a könyvből közöl folyamatosan részleteket, következő címen jelent meg 1904. március 10-én: *Studiu din sfera iconografiei orientale*. Ezek után szinte minden számban kisebb-nagyobb kihagyásokkal olvashatunk részleteket, míg az övenczgy részt tartalmazó sorozat 1905. március 14-én véget nem ér. TR 52 (1904), no. 22. 87. – TR 53 (1905), no. 24. 95. A feldolgozás folyamán ezeket a szövegeket használtam.

²⁷ A pályázaton indult még egy bukaresti festő és építész, S. Muna és S. Muna, valamint egy Tridniessa nevű festő Brassóút. LU 5 (1906), no. 9–10. május 15. 192. A *Luceafărului*-ban a pályázat eredményét már korábban is közzétették, átvéve a TR egyik irását és hangsúlyozva, hogy ők már többször is méltatják a nyertes festőt. LU 3 (1904), no. 8. április 15. 167.

Előzmények

Smigelschi éppen ezekben az években lépett először nagy nyilvánosság elé, a balázsfalvi görög katolikus székesegyház belső „restaurálásához” készített mind ideákban, mind méreteiben hatalmasra sikertült kartonjaival. Az Erzsébetvárosban élő rajztanár, Viktor nevű balázsfalvi kanonok bátyjától kaphatta az ösztönzést a művek elkészítéséhez. A megbízatás eredetéről nem sikerült kiderítenem semmit, de valószínűleg a belső klasszicizáló térhatású barokk székesegyház átalakításához a XIX. század utolsó évtizedének nagyszabású, magyarországi restaurálásai adhatták az ötletet, s ezek szolgálhattak mintául, mivel némelyik munka még a század első évtizedében is folyt (például Kassán is). Ha valóban a magyar példák hatására döntöttek így, ez azért figyelemre méltó, mert Balázsfalva esetében nem lehetett szó olyan stílszerű helyreállításról, mint a többi székesegyháznál, hiszen itt semmiféle középkori előzménnyel nem lehetett számolni, hanem egy teljesen barokk templomot kellett volna átalakítani a bizánci liturgia és stílus valós és vélt követelményeinek megfelelően. Érdemes megfigyelni a tervek alapján, hogy végül is a „stílszerű” átalakításhoz szükséges építészeti elemek részben adóttak (kupola), vagy kialakíthatók lettek volna (például a hármass tagolású szentélyfeje). Smigelschi a megbízás kapcsán több tanulmányutat is tett a bizánci művészet különböző forrásterületein: elsősorban állásban, ahol Velence és Ravenna mozaikjait látogatta végig, másodsorban pedig a szülőföldjéhez közelebb eső Havasalfoktón és Bukovinában keresett fel kolostorokat.

A festéshez készített vázlatait 1903. augusztus 30-án, vasárnap a balázsfalvi tornateremben mutatták be. A kiállítást a helybeli görög katolikus metropolita nyitotta meg, sok kanonok tanár és számos vendég jelenlétében. A megnyitó alkalmából Ioan Rapiu tanár még előadást is tartott a bizánci művészetről, rövid átte-

kintést adva fejlődéséről és újabb kori kllátásairól. Röviden ismertetjük ezt, mert némelyik gondolata a későbbiekben Smigelschi ars poeticiájában is felbukkan. Megjegyezi, hogy a természeti tanulmányok hiánya okozta a bizánci festészetben a még az at-hozsi festészetre is jellemző dekadenciát, ami ritka szívóssággal maradt fenn a román templomokban. Ennek ellenére a szellemiséget és a tartós technikákat megőrizték, s már csak ezért sem lehet tagadni kapcsolatukat a klasszikus festészettel. A korábbi korokban apáról fiúra szállt a festés tudománya, viszont a XIX. század ezen a téren jelentős változásokat hozott, amikor az igazi tehetségek szerencsésebb körülmények között tudtak dolgozni. Az egyházi festészethez azonban nem elég, hogy ezek a tehetségek csak a profán festészetben legyenek igazán jártasak. Tovább kell fejleszteni tehetségüket alapos tanulmányokkal, ahogyan Smigelschi is tette az egyházi műemlékeket tanulmányozó utazásai során. Az előadást ismertető cikk után közölték a művek pontos katalógusát is. Negyven mű szerepelt a kiállításon, főképpen a templom kifestéséhez készült tervek.⁴⁹

⁴⁹ LU 2 (1903), no. 16–18. szeptember 15. 293–294. A monumentalitás érzékeltetésére közlöm néhány tétel arányait: Kat. 1. Az első és legnagyobb karton, a székesegyház hosszmetzete a bejáratától a szentély végéig, a templom bel oldala, 1:8 arányban készült kifestési terv, 6,8x3 m-es méretben (ennek részleteiből közölnek képeket a folyóiratok, amint látni fogjuk). Kat. 4: Jézus Krisztus, 5,2x3,3 m. A Jeremias prófétát ábrázoló kartontól képet is közölnek (ez a Kat. 5.-nek lehet a részlete, amely Jeremiást, Máté evangélistát és Izajás prófétát eredeti méretben, egy 7,7x5 m-es kartonon ábrázolja). LU 2 (1903), no. 16–18. szeptember 15. 294. Később a folyóirat még több műről ad közre reprodukciókat: Az utolsó vacsora (talán a Kat. 3. részlete) LU 2 (1903), no. 20. október 15. 331; A hosszmetzset kupolás részlete (Kat. 1 részlete) LU 2 (1903), no. 24. december 15. 403; Mária Jézussal egy ajtó feletti lunettába tervezve (Kat. 6.) LU 3 (1904), no. 1. január 1. 19; Jeronás, Máté és Izajás (Kat. 5), LU 3 (1904), no. 3. február 1. 77.

Ezt az anyagot szállították át Nagyszebenbe, ahol a Gesell-schlafhausban nyílt meg újra a kiállítás október 14-én. A *Telegraful Român* a közönség érdeklődését felkeltendő, rögtön közli is a kiállítandó művek katalógusát. A műveket két teremben mutatták be: az egyikben a bizánci festészet, a másikban pedig a profán festészet körébe tartozó alkotásokat helyezték el.⁵⁰ A kiállítást elsőként C. Dorschlag rajztanár méltatta, aki Smigelschit tanította is.⁵¹ A *Siebenbürgische-Deutsche Tageblatt* számára készített írását a *Telegraful Român* is átvette szó szerinti fordításban. Meglepődve kérdezi, hogy ki ismerte volna Smigelschi igazán nagy tehetségét ez idáig?! Aki nem, az most tényleg meggyőződhet róla a kiállításon. Kiemeli, hogy Smigelschi különböző tanulmányutakat tett, hogy a helyszínen tanulmányozza a régi keresztény emlékeket (Velence, Ravenna, Firenze), arról pedig, ahová nem tudott eljutni (Szicília, Konstantinápoly, Athosz-hegy), az emlékeket ismertető, megfelelő szakktönyvekből konzultált. Nem enged meg magának, hogy művei egyszerűen csak másolatok legyenek, hanem éppen ellenkezőleg, megtanulta nézni a régi mesterek szigorúságát anélkül, hogy megváltoztatna volna magát a stílust, mégis megtanulta harmoniába rendezni a szíveket stb.⁵² A szebeni bemutatkozás meghozta a fővárosi reakciót is. A tárlatot meglátogatta Gróh Istvan, a Budapesti Iparművészeti Iskola tanára, aki szintén közölt róla egy írást a város német nyelvű lapjában. A balázsfalvi kartonokról megállapítja, hogy meglepő a színek gazdagsága, a tömegek csodálnivaló elosztása.

⁵⁰ Majdnem teljesen meggyezik a Balázsfalván kiállított művek listájával. Itt kiállítottak egy 5x7 méteres kárpitot is, amelyet a festő tervei alapján máramarosi paraszttasszonyok készítettek a balázsfalvi katedrális számára. (Kat. 39.). A profán teremben 79 darab, különböző technikával készült művet állítottak ki. TR 51 (1903), no. 108. október 13. 443.

⁵¹ Matits 1997, 2.

⁵² TR 51 (1903), no. 112. október 22. 450. Ebből az írásból azt is megtudjuk, hogy a kiállítás csak október 25-ig volt nyitva, naponta 8-tól 16 óráig.

meglepő az a kifejezett festőiség és képszerűség, amely egységes egészet alkot a dekorációval. Megemlíti, hogy Angliában kezdődött a bizánci stílus utánzása, de sem Magyarországon, sem Németországban nem ismer olyan mestert, aki ezt ilyen tökélyre vitte volna.⁴⁵

Az Iparművészeti Múzeum karácsonyi kiállításán való részvétel még nagyobb visszhangot váltott ki. Több művészeti és irodalmi lap is fölfigyelt ezekre a meglehetősen nagyméretű, különös kartonokra. A december 5-én tartott megnyitón két rangos magyar személyiség, Berzevitz Albert vallás- és közoktatásügyi, valamint Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter is részt vett, amint a *Lucasfűrt* részletes beszámolójából megtudjuk.⁴⁶ A cikkben több más részletre is föl hívják figyelmünket. A miniszterek csodálják Smigelschi műveit, akinek megjelenését a kiállításon megszólaló tanár, a Budapesti Iparművészeti Iskola igazgatója (Fittler Kamill) „deus ex machiná”-nak nevezte. A beszámoló az, is tudni véli, hogy különösen Berzevitz kérdézősködött élénken, hogy hogyan, mennyi ideig, milyen technikával készültek a kartonok, majd személyesen is érdeklődött Smigelschivel és búcsúképpen odaszólt neki: „Remélem, még gyakran találkozunk Önnel!” A Közoktatásügyi Minisztérium művészeti igazgatójának érdeklődését is felkellették a művek, aki szakértő szemmel mustrálta az anyagot, csodálkozott az átütő erőn és monumentalitáson, majd sajnálattal állapította meg, milyen kár, hogy nem ismerték meg hamarabb: valamelyik bazilikát ő festhette volna

⁴⁵ Ezt a szöveget is átveszi a TR és közli román fordításban. TR 51 (1903), no. 114, október 27. 466.

⁴⁶ LU 2 (1903), no. 24, december 15. 407. A miniszterek jelenlétét indokolta tetten, hogy a kiállítás alkalmából mind a kettőn tekintélyes díjakat kaptak a kioskban. Ennek részletét lásd a kiállításra való felhívásban: MI 6 (1903), 159–160.

Azért az ötömben egy kis tróm is vegyül, a beszámoló végén ugyanis idézik Pekár Gyula fiatal magyar író tárcáját, akit a bizánci festészet nagy ismerőjeként tüntetnek fel, s aki azt állapította meg, hogy Smigelschi művészetében található valami új, valami különleges, amit szívesen elkeresztelne magyar behatásnak/jegynek.⁴⁷ Ezt már csak azért is provokatívnak érezhetjük a román szerkesztők, mivel a kiállítást úgy harangozták be lapjukban, hogy a „román festészet” alkotásaiból kaphatnak ízelítőt a látogatók.⁴⁸ A második decemberi számban olvashatjuk Octavian Goga kritikáját is, amelyben sokkal élesebb hangon szólalt meg, eltérve minden korábbi román írás hangnemtől. Ezzel viszont hagyományt teremtett a *Lucasfűrt* hasábjain, ahol Smigelschi értékelése ezek után a nemzeti ügyekkel összhangban történt. Goga röviden elmélkedik a bizánci művészet mibenlétéről, s megállapítja, hogy Smigelschi még ehhez is hozzá tudta adni individuális jegyeit, amikor *Janovács próféta* című kartonjával főművet alkotott. A kiállítás nézői, élükön a két miniszterrel, szinte megszemlélődnek ennek a liceumi professzornak a tehetségétől, aki a 20 hét mellett, amit mestersége megkövetel, tudta a dolgát és alkotott, lebecsülve a „mi zsidós fővárosunk” sajátos polgári szellemű, haszonelvű fogásait. Felrója a magyar újságok dicsőítő beszámolóinak, hogy „zsidó szavakkal” összezavarják az igazságot, amikor Smigelschit megtisztelik a „magyar művészi zsendallásban”, és Lotz Károly mellé állítják. Goga szerint „a mi feladatunk”.

⁴⁷ Lásd előző jegyzet. Pekár Gyula a *Magyar Hírlap*nak volt ebben az időben a tárcáírója. Számunkra nem világos, hogy miért számított Bizánc-szakértőnek, bár Bizánc kultúrájáról 1906. március 3-án és 10-én előadást is tartott az Iparművészeti Múzeumban, ami nyomtatásban is megjelent: Pekár 1907. A művészi lap, a *Budapesti Hírlap* is megemlékezett a kiállításról, amelyben Malonyai Dezső méltatta a látogatókat, s akinek írásából idéznek a románok is: TR 51 (1903), no. 132, december 15. 532.

⁴⁸ *Expositie de pictură română în Budapesta*. LU 2 (1903), no. 23, december 1. 390.

hogy munkát adjunk ennek a mesternak, ennek a lehetőségnek, hogy amikor az imádság házaít építik, ne olyan külföldieket hívjunk, akik csak könyvekből és rosszul ismerik a románokat, hanem olyanokat, aki ismerik és részesel a mi bajainknak.⁴⁷

A *Luceafărul* magyar megfelelőjében, az *Új időkben* is olvashatunk méltatást a kiállításról, még két reprodukciót is közölnek. A Smigelszky [sic!] kartonjai címet viselő kis írás a művész eddigi ismeretlenségét emeli ki, utalva arra, hogy Székely Bertalan-nál tanult. A kartonokról elmondja, hogy mennyire megfelelnek a bizánci művészet ismert követelményeinek, a komolyságnak, szigorúságnak, ünnepélyességnek. Megemlíti, hogy láthatók ebben az érvelet területen természettanulmányok is a mestertől, de „fő ereje mégis a monumentális templomdekorációban” van. Zárásképpen a következőket írja: „Örvendünk, hogy a magyar művészek gárdájában e speciális feladat is Ily kiváló művelőre akadt, s hogy nem szorulunk Ily munkákkal a sablonos külföldi dekorátorokra.”⁴⁸ Ez utóbbi mondatban érdemes a Goga záró gondolataival fennálló párhuzamosságra felfigyelni; bár még román oldalról részben indokoltak is tűnhetnek, addig a magyar elemzők továbbá inkább retorikai fogásként alkalmazott tájékoztatónak értékelhetjük, hiszen a magyar művészet már elcse-

⁴⁷ Goga 1903, 396.

⁴⁸ A *Trónoló Krisztusról és a Jeremiás Prófétáról* közölnek reprodukciót. *Új idők* 9 (1903), no. 52, december 20. szöveg. 583, képek: 576–577. Érdekes, hogy ebben a cikkben már a név helyesírása is magyarosodó, a zárt maggyűzésről nem is beszélve, a LU-ban mégis megemlékeznek erről a recenzioról, s klemélik, hogy két képet is reprodukálóak. Azt is hozzáfűzik, hogy a profán témájú képekből lesz egy kiállítás a Nemzeti Szalonban. LU 3 (1904), no. 1, január 1. 45.

ledhetett jelentős magyar festőkkel, akik nagyszabású beltő te- reket dekoráltak.⁴⁹

A művészeti lapokban is jelentek meg méltatások vagy reprodukciók. Lyka Károly egyenesen Athosz-hegyén érezte magát, amikor felért a múzeum emeleti termébe és meglátta a műveket. Először ő is a mester eddigi ismeretlenségét emeli ki. Majd műveit elemzi, melyek egy letűnt kort tolmácsolnak felénk, amiből mára már csak a szent ortodoxia maradt, amit szigorú és „zárt kompozícióval hierarikus szertartás-mozdulatokkal” fejez ki a festő: „a tagjelzések és mozdulatok – ellentétben a bizánci selejttel – nem merevnek hatnak, csak oly lassú és méltóságos gesztusok, amelyek az örökkévalóságban végzik utolsó lendülését.” Egyes formáiban az egyház örökkévalóságát tolmácsolja.⁵⁰ Lyka próbálja spiritualizálni a többi kritika által is említett szigorúságot és komolyságot. A *Művészetben* is megjelent egy rövid tájékoztató a kartonokról, kiemelve, hogy a falfestés technikáival Székely Bertalan-nal ismerkedett meg, akinél a fal mindig „zárt területként”-ként érvényesül, amelyen Székely kompozíciója és egyes alakjai „hozzásimulnak a fal e jelleméhez”.⁵¹ A képek mind történetileg, mind liturgikus szempontból összefüggő ciklust alkotnak, és összhangban vannak az épület-

⁴⁹ A külföldi és a magyar mesterek részvételének fontosabb „konfliktusa” a pécsi székesegyház festésével kapcsolatban alakult ki, ahol végül az Országos Képzőművészeti Tanács sürgetésére megbízást kaptak az elismert magyar festők, Lutz Károly és Székely Bertalan is. Gerecse 1893, 33. Bakó 1999, 51. A vltaró! fűzet. EL 6 (1885), 120–124.

⁵⁰ Képeket is közölnek a hosszmetészeiből a kupont is magába foglaló részletet, *Jeremiás prófétáról*, a *Trónoló Krisztusról*, majd egy szentélyboltozat-részetet, két angyallal és Ábrahám áldozatával. Mű 7 (1904), 23–24. Képek: 37, 38, 39, 40.

⁵¹ Székely Bertalan 1871-től tanított különböző tárgyakat a műtárajziskolában. Tanári munkásságáról: Bakó 1999, 304.; Blaskócsé-Székely 2002, 16, 22, 26, 46, 520.

tel. „Mivel a templom nem egészen a Keleten divó séma szerint épült, az Athoszon divatos, teljesen liturgikus szellemű elrendezés nem volt itt keresztülvihető,³² hanem helyette az ahhoz legközelebb álló velencei Szent Márk-templom szolgált előképül. Így került a mennyebemenetel a főkupolára, a többi újtestamentumi jelenet pedig a függélyes falakon végig a bollozatokra, a kupolára. A befejezést az ecclesia onestis adja.”³³

A kritikák figyelemre méltó közös eleme az athoszi művészetre való hivatkozás. A korszak számára az athoszi kolostorok művészete jelentette a bizánci művészet egyik legfontosabb forráshelyét. Érthető, hiszen a félsziget sajátos történeti helyzetének köszönhetően számos bizánci műalkotást őrzött meg érintetlenül. Athoszi művészi hírnevét a Didron által kiadott, majd rövid időn belül a fontosabb nyelvekre is lefordított *Hermenia*, vagyis *Ikonfestő kézikönyv* alapozta meg.³⁴ Ebben a festőkézikönyvben a kutatók biztos támpontot véltek találni az igazi bizánci stílusnak és bizánci templomnak a műbenlétéhez, künéze-

³² Hogy ez alatti mit értenek, talán könnyebben megértjük, ha elolvassuk Éber és Zsórák az athoszi templomokat elemző sorait: „Az ottani templomok kifestése szigorúan az építészeti elrendezéshez simul. (...) A szenttérténeti jelenetek meghatározott helyekre, meghatározott sorrendben vannak elosztva, azoknak az ünnepeknek megfelelően, amelyeket az egyház az esztendő során megül. A szentélyrész a liturgia eszemekörébe utal, a főcupola a diadalmas egyházat mutatja be, a falak képei az ünnepek soráta való vonatkozásukkal az élők egyházával állnak összefüggésben.” Barát-Éber-Takács 1941, 245. Ezeket a nézeteket Éber Brockhaus könyvéből meríthette, akit többször idézett, amikor először adott közre magyar nyelvű részleteket a *Hermeniai*ből. Brockhaus 1891, 60-99. Éber 1909, 50-56.

³³ Képeket is közölnek. Részlet a hosszmetsetből, Trónoló Krisztus, *Jeruzsálmis próféta, Urmasora*. M 3 (1914), 54-55. Képek: 52, 53, 56, 57. (Az előző jegyzetben közölt szöveg hasonló gondolatai alapján elképzelhetőnek tartom, hogy Éber írta ezt a szerző nélkül közölt ismertetőt.)

³⁴ Didron 1845.

téhez. Az a hatalmas lelkesedés, amit Didron az általa publikált festőkönny iránt tanúsított, követőiben sem nagyon csillapodott. Hatását fokozta, hogy a könyv megtalálásának pillanatában, Athoszon nemcsak a régi bizánci művészet tárháza volt, amelyet az elképesztő mennyiségű templom és kápolna őrzött meg számunkra, hanem élő festészeti és művészeti központ, ahol több, még akkor is alkotó festő szeretettel és tanítványával lehetett találkozni.³⁵ Didron lelkesedésében odáig megy, hogy az egész keletit festészetet és mozaikművészetet innen eredeztetli, Ravennától Velencéig.³⁶ Noha ezeket a nézeteit a XIX. század végére már revidálták,³⁷ a könyv pótolhatatlan maradt, hiszen számos művészeti szempontból is értékelhető reprodukciók továbbra sem készültek, így csak a kézikönyv vagy más utazók szematikusan leírásából ismerték az eredetüket, ami azt is jelenti, hogy stílusosan nem, csak ikonográfiailag tudták őket értékelni. Amikor tehát az elemzők az athoszi festészethez kapcsolják Smigelszki munkáit, a kritika és a művészettörténeti irodalom toposztát alkalmazzák, valós képi összehasonlítási alap nélkül, valószínűleg azaz a szándékkal, hogy tekintélyét növeljék a közönség szemében.³⁸

³⁵ Didron a hegyet a keleti egyház itálijának nevezte. Didron 1845, XV. A templomok számtai sorolja: XVII-XIX. Az élő mesterek számról: XLVI.

³⁶ Didron 1845, XLVI.

³⁷ Mendieta 1977, 170-179.

³⁸ Például Brockhaus sem közöl képeket, csak szematikusan rajmolt. Brockhaus 1891, 271-281. Nagy mennyiségű fotóanyagot majd csak az 1920-as években publikál G. Millet.

Voltak olyan Magyarországon dolgozó mesterek is, akik élben tanulmányozták az athéni és athoszi festészetet. A diakovári székesegyházat ismertető cikkben, a templom bollozatain freskókat festő, római származású Alessandro Massimiliano Scitaró írják, hogy „...Cornelius müncheni tanár beölyvisán sívöl meglátásuk, hogy Athénben és Athoszon

Smigelschü katonjai, amint a kritikák is rámutattak, főleg velencei és ravennai előképekből és motívumokból indulnak ki, ornamentikájukban is ökeresztény és bizánci elemeket kombinálnak. Mi is fölillantunk néhányat a balázsfalvi katonok előképei közül a teljesség igénye nélkül. Az apszisba és az egyik bejáratú ajtó lunettájába kerülő Istenszülő Platytera ábrázolásának a San Marco külső déli homlokzatán lévő XIII. századi mozaikváltozatát is megtaláljuk,⁵⁹ míg a boltzat alatti lunettákat kitöltő Káin és Ábel, valamint Izsák feláldozása jelenetekhez a ravennai San Vitale szentélyének oldalsó lunettáiban található, azonos témájú kompozíciókat veszi alapul.⁶⁰ A boltzatokon – szőlőindás és akantuszos háttér elől – repdeső angyalpáros és a kezükben tartott bárány klipessz szintén innen forrásoznak,⁶¹ az ivó szarvasok előképeire pedig Galla Placidia mauzóleumában találhatunk példát.⁶² A diadális külső oldalára az Ős próféták közé szánt Trónoló Krisztus alakja a San Marco központi apszisának mozaikját követi,⁶³ de a zöld virágos alap a négy folyammat a San Vitale szintén apszisbeli fiatal Krisztusától ered.⁶⁴ A kupola merynybemenetel-ábrázolása kompozicionálisan valóban emlékeztet a San Marcóban található hasonló ábrázolásra, ahogy a Művészetben megjegyezték,⁶⁵ de a statikus, szinte mozdulatlan apostolok inkább a ravennai baptisterók kupolamozaikjait idézik.⁶⁶ A kupola csegelyei által határolt lunettákba helye-

tanulmányozta a bizánci festészetet, melynek modora kiérzik műveiből". A Diakovári új székesegyház II. In: EL 3 (1882) 302.

⁵⁹ Belling 2000, 204, 114. kép.

⁶⁰ Angiolini Martinelli 1997, II, 362. és 397. ábra.

⁶¹ Angiolini Martinelli 1997, II, 418. 489. és 520–521. ábrák.

⁶² Bovini 1960, 30.

⁶³ Vio 1999, 17. ábra.

⁶⁴ Angiolini Martinelli 1997, II, 451. ábra.

⁶⁵ Vio 1999, 86. ábra.

⁶⁶ Bovini 1960, 53, 77.

zeti hat próféta közül Jeremiás már nem bizánci előképekre utal, hanem Michelangelo Sixtus-kápolnájának hatása alatt áll, amit a szakáll se nagyon tud leplezni.⁶⁷ A szöszék fölötti kép keretzősénél alkalmazott számrátháttér forma a San Marco néhány kapuzat feletti lunettájának érdekes, keleties alakját idézi.⁶⁸ A hajóba szánt szenvedéstörténet és pokolraszállás szintén a San Marco főhajójának mozaikjait követi,⁶⁹ sajátos kivétel az „Úrvacsora” néven emlegetett, keleti terminológiával inkább az „Apostolok áldozásának” nevezhető kompozíció, amely a San Marco Tesorójának ajtaja felett található, erősen antikizáló, de XIII. századi, Tráditó legist ábrázoló dombormű ikonográfiai újjáértelmezésének tűnik.⁷⁰

Az alkalmazott ornamentika is a figurális díszítésekhez miniatűr odó templomok azonos műfajú dekorációjából származik. Láthatjuk, hogy az előképek alkalmazását Smigelschü elemzői a bizánci festészet szabályaiból, a templomot hasonlító egyház liturgiájához való alkalmazkodásból magyarázták, az ezekről való eltéréseket pedig arra használták fel, hogy demonstrálják a reneszánsz óta elvárt művészi személtetés és tehetség individuális kifejeződését. Valójában azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy festőnk mind a keleti, mind a nyugati festészet hagyományoknak megfelel, aminek az igénye magától Smigelschüt sem állhatott távol, hiszen az arcok és ruhák megformálásában néha tud távolságot tartani a realizmusba hajló megformálástól, bizantinizálása pedig a kompozíciószerkesztésben és a dekoratív részletekben merül ki.

⁶⁷ Michelangelo Jeremiás és Lajos prófétáinak bizonyos elemekre emlékeztet, főképp a súlyos ruharendeknél. Cimasona 1992, 91–95, 36. és 43. ábra.

⁶⁸ Például a Porta dei Fiumi. Demus 1960, 51. ábra.

⁶⁹ Vio 1999, 94. ábra.

⁷⁰ Muraro 1900, 349, 11. ábra.

Smigelschi első bemutatkozásainak eredményeit így jellemzi Lyka Károly a festő halálakor írt nekrológiájában: „Ezerkilencszáz-háromban egy eddig teljesen ismeretlen nevű művész vonta magára a kritika figyelmét az Iparművészeti Múzeum dísztermében kiállított kartonrajzaival. Smigelschi Oktáv volt, akkor vidéki rajztanár. A magyar kritika sietett őt »felfedezni«, elismerte máris szembetűnő készségét, tehetségét s kedves fogadtatásban részesítette a magas, fekete, romántipusú férfit, akinek szerénysége, komolysága, természetes modora csakhamar megnyerte azok rokonszenvét, akik ebből az alkalomból vele megismerkedtek.⁷¹ Aztán eltűnt Budapestről, vissza vidékre, ahol sok munkával volt elfoglalva, nagyméretű feladatokat oldott meg, s midőn 1911 végén megint visszatért első sikere színhelyére, Budapestre, a szép szál ember már csak árnyéka volt önmagának.”⁷² Lelkes

⁷¹ A típusmeghatározás érthető, hiszen román volt. A külső jegyek és a jellem összefüggéseire mutató, számunkra már szokatlan leírás a korban nem volt idegen. A halálakor megjelenő román nekrológ szerzője még ottó, sem rettent vissza, hogy Smigelschi eltérő karakterű, felszabacultabb, közlékenyebb kanonok bátyjában a család lengyel jellemvonásait, míg esellen mozgásából, nehéz beszédképességéből tükröződő szerénységében és visszahúzódtóságában az anya román lelkének megtestesülését lássa. LÚ 10 (1912), no. 31. november 15. 706–707. Az efféle, a fiziognómiából a lelki alkatra és jellemre levonható következtetések mintha a lavateri gondolkodás továbbélésére mutatnának. G. Noirel utalt rá, hogy Franciaországban ezek a szempontok ebben az időben például az egyetemi doktoranduszok jellemzésében éltek tovább. Nalzel 2001, 280–82.

⁷² Lyka 1903, 15. Már korábban is visszatértek, legalábbis művel: 1908-ban újta szerepeltette kartonjainak egy részét a szintén az Iparművészeti Múzeumban megrendezett egyházművészeti kiállításon. Művelnek ekkor is volt némi sajtóvisszhangja. Az IM-ben közölték egy reprodukciót a balázslalvi székesegyházhoz készült hosszmetesztről: IM 11 (1903), 247. (Ezt újra közölték a *Magyar Iparművészetben*, 2002/3. 23.) A KSZ-ben Divald méltatja ezeket a kartonokat, melyek szelvére arra mutatnak

budapesti fogadtatásának okait a tíz évvel későbbi kritikákból érthetjük meg. A *Vasárnapi Újság* megemlíti, hogy amikor Smigelschi tanult, még úgy nézett ki, hogy a számtalan középítkezés egy alapvetően freskófestő generációra fog igényt tartani, s úgy tűnt, hogy nem lesz hja a monumentális megrendeléseknek, de csalódva kellett megállapítania, hogy ezek rendre elmaradtak.⁷³ Tíz év múlva már a kartonok sem arattak sikert, amit jól példáz Bálint Aladár, a *Nyugot* modernség mellett elkötelezett kritikusanak leütő véleménye.⁷⁴ Ekkorra a magyar és román kritika végleg megoszlott, hiszen, míg az előbbieket már nem nagyon lelkesedtek, az utóbbiakban, amint látni fogjuk, a nemzeti büszkeség egyre nagyobb kifejeződést nyert.

példái, hogy az egyház hagyományaihoz ragaszkodva is lehet teljességgel kiváló és modern hatású műveket alkotni. Divald 1909, 64.

⁷³ „... a munkaszünet megihletés nem juthatott ki neki, úgyhogy egyénisége ingadozó, réteve maradt, mert nem volt megadva a tér, hol kifejlődhetett volna”. Farcas Zoltán: A Műsarnok kiállítása. In: VÚ 60 (1913), 815.

⁷⁴ „Otth. templomok falaira, mennyezetekre tapasztotta öles anyagait, szentjeit. Kiszikkadt merev figurái keveset mondanak nekünk. Drámai lendület, egyetemes szellemiség. Irai tartalom híján való kompozíciók kartonjait állították ki. Töményfűst köcén keresztül bizonyára emberfölötti dimenziók súlyával zihánnak a hívő nécek durva fátyagos koponyáira ezek a freskók, de ennek az ihletettségnek, e helyütt keves a jelentősége. Mindamellett Smigelschi a legérdekesebb a négy festő között. A nagy mestereket nem minden heszon nélkül tanulmányozta, és szerencsésebb életkörülmények között meglehet, hogy eredményei is komolyabbak lettek volna.” Bálint Aladár: A Műsarnok hagyatéki kiállítása. In: *Nyugot* (1913), 5. sz. 595.

A szebeni festés

Smigelschi 1903-as Budapestről való távozását Goga kívánságának teljesülésével magyarázhatjuk: megbízást kapott a saját nemzete számára épülő nagyszzebeni székesegyház kifestéséhez. Egyelőre csak a nagy központi kupolára és négy csegelyére, valamint az ikonosztázián képeinek festésére korlátozódott a munka, minden bizonyval anyagi megfontolásból.⁷⁵

A program kidolgozásában Cristea már említett – később könyv formában is kiadott – cikksorozata jelenthette az alapot. A központi kupolába Krisztus Pantokratőr került a kilenc angyali kártól övezve, a hossztelegyben az Istenszülő és Keresztelő Szent János két-két angyal között álló alakjával. A három első hierarchiát Krisztus mandorlájába foglalták, míg a többi hierarchia hármis csoportosításban a körben kapott helyet. Meg tudjuk, hogy az angyalok ábrázolásakor ritkos példákat, de elsősorban Dionüsziosz Areopagita szövegeit tartották szem

⁷⁵ A falképek festését 1905 áprilisában kezdte, s ekkor már az ikonosztáz képein is dolgozott (a szobrászati munkákat egy Babic nevű szobrász végezte, de az aranyozása Szebenben történt). TR 53 (1905), no. 39. Április 25. 172. Szeptember elején már arról értesülünk, hogy a munkálatok aranyra előrehaladtak, hogy októberben már fel is lehetne szentelni, mivel a főkupola és a négy csegely már el is készültek, a többi felület pedig ideiglenes festést fog kapni, amíg a tervezett dekoráció el nem készül. TR 53 (1905), no. 89. szeptember 2. 379. Azt nem tudom, hogy a többi festés mikor és hogyan készült el, de szinte biztos, hogy a főszeszhez készített, Máriát és angyalokat ábrázoló terve ide volt szánva, amely később a hagyomány kiállításán is szerepelt. Képeit közli: VÚ 60 (1913), no. 41. 814. A kiállításán több szebeni káton is szerepelt, ezek részben megvalósultak (angyalok). Négyes Kiállítás 1913, 22–23. A falfestésért 25 ezer koronát kapott. Püchmann 1906, 203. De ő készítette az ikonosztázián képeit is, bár az apostolok festésénél Coulin Artúr brassói festő is segítségére volt. Cristea 1906, 28.

előtt.⁷⁶ A csegelyekbe helyezett négy evangélista leginkább a balázsfalvi katedrálishoz készült kartonok 16 prófétaival mutat rokonságot (például az álló angyallal ábrázolt Máté a szintén angyallal megjelenő Jeremiással). A frontálisan ábrázolt szent írók mellett szokásos szimbólumai szerepelnek (Márknál például Velence város könyvet tartó oroszlánját látjuk e minőségben), alattuk négy kis forrás csörgedez (talán a San Marco-ból kölcsönzött motívum).⁷⁷

Smigelschi művészete szebeni munkája alatt egy újabb forrásterülettel gazdagodott. Minden bizonyval a megrendelők kívánságának megfelelően, megpróbált a román nemzeti művészetet a népi ornamentika segítségével megteremteti, szándékozó, a műveknek sajátosan nemzeti karaktert is kölcsönözö kísérletezéshez csatlakozni. A jelenség jobb megértéséhez röviden áttekinthetjük a hasonló jellegű magyar törekvéseket, melyek véleményem szerint részben „okozói” is voltak az erdélyi románok időnként ellentétként, hasonló elképzelésének. A magyar nemzeti ornamentika körüli vitákat legutóbb Sinkó Katalin dolgozta fel. A XIX. század közepén Gottfried Semper által kidolgozott, Magyarországon is ismert és nagy hatást kiváltó ornamentika elmélete, miszerint az egyes nemzetek ornamentikája

⁷⁶ TR 52 (1904), no. 47. május 14. 188; Cristea 1906, I, 29. Képek a LU-ban: csak a kupoláról, csegelyek nélkül: LU 5 (1906) no. 1. január 1. 5; angyali hierarchiák egyes csoportjairól: LU 5 (1906) no. 1. január 1. 16, LU 5 (1906) no. 2. január 15. 29, 37. Márta és két angyal ugyanott a 36. oldalon, a 48. oldal után pedig színes műmellékletet közölnek a központi Pantokratőrrel.

Alhoszon egyébként az átriumokban találunk hasonló ábrázolásokat az angyali hierarchiák pontos megkülönböztetésével, a 148–150. szőlő „illusztrációjaként”. Schiessenz 2000, 275–292.

⁷⁷ Az evangélistákról képeket szintén a LU 1906-os évfolyamában találhatunk, nem teljes mértékben, hanem korábban: János, Máté LU 5 (1906) no. 1. január 1. 8, 9, Lukács, Márk LU 5 (1906) no. 2. január 15. 32, 33.

mindenütt kezdetleges formákból indult ki, majd a kézműves és építészeti technikáknak megfelelően fejlődött. Emellett viszont a század utolsó évtizedében a történetírásban bekövetkező antihistorizmusnak nevezett szemléletváltás, amelyben az „emberiség vagy a nemzetek életében a fejlődés helyett a történelemben megnyilvánuló változatlan emberi és nemzeti sajátosságokra helyezték a hangsúlyt”, és ami az ornamentika-világban is jól tükröződik. Ez a szemlélet különleges jelentőséget tulajdonított a népi motívumoknak.⁷⁹

A népi termékek iránt tapasztalható érdeklődés a XIX. század második felének nagy nemzetközi kiállításain megindult folyamatok hatására nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában szántottévó volt. A „háziipar” (ahogyan akkor a népművészetet nevezték) termékeit mind tudományos, mind gyakorlati céllal (hogy mintát adjanak a vidéki ipar fejlesztéséhez) kezdték el gyűjteni. Magyarországon a háziipar újjáteremtésében egyik jó példának számított a Bánfihunyadien élő Gyarmathy Zsigánénak, az országos „Háziipari kiállítás”-on bemutatott 1885 körül elindított kezdeményezése, hogy a kalotaszegi varrottások készítésének újjáélesztésére asszonyok számára manufaktúrát hozzon létre. A folyamatal művészeti vonatkozása az, hogy ez idő tájt jelentkezett a „nemzeti stíl” megteremtésének igénye is: művelőitől nem egyeztek a vélemények, akik viszont elismerték létét, legalább egyetértettek abban, hogy fejlesztésében az ornamentikánkra lehet igazán alapozni! A vitát leginkább Huszka József *A magyar díszítő stíl* című, a Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával megjelentetett műve és annak tudományos

⁷⁹ Sinkó 2002, 199–202, 206–212. A történetírás szemléletváltásáról lásd még: Sinkó 2000, 103.

szempontból, erősen megkérdőjelezhető módszere gerjesztette.⁸⁰ Huszka a honfoglalástól kezdve kontinuitásnak és gyakorlatilag változatlanul tartotta a magyar motívumokat, amelyek leginkább az állóéletben őrzött meg a parasztság, különösen pedig a suba és szűr díszítéseiben.⁸¹ Ez a népművészetről alkotott, alapvetően ahistorikus felfogás a millenniumi kiállításon is jelentős helyet kapott a népi eredetű anyag között, a millenniumi fa-lu templomában elhelyezett kaukázusi gyűjteménnyel, amellyel több szempontból is érzékeltetni kívánták a korabeli népi és az „ős magyar” kultúra közötti kapcsolatot.⁸²

A népi motívumok ismeretése beépült az iparművészeti oktatásba is. A Smigelschi-kiállítás kapcsán már említett Gröh Ist-

⁸⁰ A bírálókat és ellenvéleményeket röviden ismerteti és összefoglalja: Kesz 1952, 15–16. Huszka elméletei valójában a bécsi Strzygowski (1862–1941) elméletével mutatnak rokonságot. Összehasonlító módszerének lényege, hogy önálló műkultúrákat különböztet meg és ezek kölcsönhatásaira vezeti vissza a művészettörténeli változásokat, de ezeket a kultúrákat lényegében változatlanul tekinti, a művelőitől elvártan, és az etnikumot tartja az egyik legmeghatározóbb tényezőnek. Marosi 1976, 95; Marosi 1996, 1032–1033. Huszkaival és az általános millenniumi tendenciával például Pulszky Ferenc vallott eltérő nézeteket, aki az idegen befolyások történelmüként definiálja a magyar művészettörténelmet. Marosi 1999, 243. A Huszka-t bíráló nézetekről jól összefoglalja Sinkó 2002, 203–72.

⁸¹ Kesz 1968, 7–11. A viselet-történet és ornamentikakutatás kapcsolatáról: Sinkó 2002, 205.

⁸² Zichy Jenőnek, aki az eredetmondák nyomán kereste őseit, Kaukázusban szerzett gyűjteményéről van szó, amely az *Ősmagyar emlékek* címet viselte. Felfogásuk szerint ugyanis a nép valójában az igazi régiség őrzője, tárgyai életben maradt régészeti emlékek, s ez az alapja az „ősmagyar” címkedésnek. Sinkó 1993, 136. Az anyagot Zichy Jenő kérelmére a magyaralkövi templom másolatában helyezték el, így a „templom berendezése legalábbis szimbolikusán hozzákapcsolta a parasztságot a honfoglaláshoz.” Hofor 1996, 1021.

ván, az Iparművészeti Iskola tanára, a Huszka újabb könyve⁶² alapján kibontakozó világban ismerteti elképzeléseit. *Író stílusainak* címmel. Egyébként Gróh Huszkával ellentétben – főképp Lechner Ödön építész nézeteit népszerűsítve – a fajok biológiai harcának analógiájára mutatta be a stílusok fejlődését.⁶³ Megállapítja, hogy a modern folyamatok elől nem lehet elmenekülni, de beléjük kell épülni a sajátos magyar ízlés és hagyományvilágnak, ami csak úgy lehetséges, ha oktatásukra már az iskolákban odafigyelnek. Gróh a XIV. századi freskófestészetben véli felfedezni a sajátos magyar ornamentika első megnyilvánulásait.⁶⁴ Egy 1903-as kiállítás kapcsán az Iparművészeti Iskola oktatási koncepcióját ismerteti, melyből meg tudjuk, hogy az első stídi-umokon fontos szerepet kap a népi motívumok elsajátítása. Ebben lát „kezességet arra, hogy az életbe lépő növendékek munkáiban minden modernségük mellett is bizonyos magyaros zamat, magyaros akcentus érvényesüljön”.⁶⁵ Ő maga is állt össze mintarajzlapokat a növendékek megsegítésére, hogy a modern művészetnek sajátos ágát tudják kialakítani, „amiben a mi eszméink és karakterünk fognak testet ölteni. Hogy ezt elérjük, fel kell használnunk népies művészetünkben mindazt, ami a modern stílusban értékesíthető, kivált eleinte”. Egyszerre kell magyarosnak és modernnek lenni.⁶⁶ Gróh nézeteinek ismertetésénél azért időztünk ennyit, mert – amint már láttuk és látni fogjuk – a sze-

⁶² A magyar stílus legfőbb elemeinek Huszka a pávatulit, szegfűt, korymbiumot (margóvirág), rózsát és ismételt, valamint más állati és emberi motívumokat tart. Természetesen ezek mind az ősi Ázsiából erednek. Huszka 1898, 3.

⁶³ Sinkó 2002, 213.

⁶⁴ Gróh 1899, 197–203.

⁶⁵ Gróh 1903, 6–7. A stílusfejlődésnek a nyelvi fejlődéssel való párhuzamba állítása elfogadott volt a XIX. században, amely Gróh szóhasználatán is tükröződik („akcentus”) Sinkó 2002., 200–201.

⁶⁶ Gróh 1907, I, 4.

benickkel is volt kapcsolata. Úgy tűnik, hogy Gróh Smügelsch munkásságát végig figyelemmel kísérte, de közreműködésének részleteit pontosan nem ismerjük.

A nagyszombeni székesegyháznál is látjuk, hogy a nemzeti ornamentikateremtés ötletének háttérében egyrészt Cristea áll, aki 1893-ban felhívta a figyelmet a háziiparhoz kapcsolódó magyar törekvésekre, és annak ellensúlyozására szólított fel, mivel több alakommal is felfedezték, hogy a magyar motívumkincset köztül szerzők román eredetű motívumokat sajátítottak ki.⁶⁷ Hasonló kritika fogalmazódik meg 1895-ben, a szombeni román leányiskolában rendezett kiállítás ismertető cikkben.⁶⁸ Cristea erre a két írásra utal, amikor a nagyszombeni templom tervezett dekorációját bemutató cikksorozatában az ornamentika kördéséhez ér. Azt is megtudjuk, hogy a népi eredetű motívumok felhasználásának igénye 1902 őszén, Szombenben fogalmazódott meg benne,

⁶⁷ Megemlíti, hogy a magyarok, amikor teherik, a románokat mindig alsóbbrendű népként mutatják be, másrészt többször megtörténik, hogy a román parasztoi termékeket magyar termékeként tüntetik fel, kivéve velük a külföldiek csodálatát. Az egyik erdélyi háziipari mőhelyben például román nők is dolgoznak, az ő munkájukat mégis „székely mőnfaktúra” néven említik, vagy például az egyik kolozsvári illusztrált lapban a román hímzésekről és varrásokról származó mintákat „Ős magyar minta” néven mutogatják. *Tribuna* 41 (1893), no. 64. február 8. 253. 1892-ben jelent meg Budapesten Jankó János: *Kalotászeg magyar uőre* című munkája, amelyben a varrásokkal is részletesen foglalkozik. Lehet, hogy ez a munka volt a támadások egyik célpontja.

⁶⁸ A szombeni leányiskolában a növendékek munkáiból készült kiállítást Elie Dimarseni ismerteti. Megemlíti, hogy a bukovinai kézimunkák milyen nagy sikerrel szerepeltek a párizsi és bécsi nemzetközi kiállításokon. Ez a népi művészet olyan felbecsülhetetlen kincs, amely Kalotászegben a harda felita: „ősrégi magyar minta” címszó alatt terjed. Noha a lányok munkájában például kevesli a nemzeti színek használatát, mégis tovább buzdítja őket ennek a hagyománynak a megőrzésére. *TR* 43 (1895), no. 70. január 18. 278–79.

amikor megcsodálhatta a háztipar termékeiből – Demetriu Comşa, a Szében Megyei Mezőgazdasági Egyesület elnöke, valamint Viktor Tordăşian által – rendezett csodálatos kiállítást. Abban az évben Comşa egy albumot is kiadott, amelyben a bemutatott minták jó szolgálatot tehetnek a román festőknek, hogy megte-
remthessenek egy román egyházi ornamentikát.⁸⁷ Megállapítja, hogy a népi geometrikus mintákból némelyik már megtalálható a bizánci művészetben is, amelyekből Smigelschi szebeni kiállít-
ásán lehetett bőséges válogatást látni. Cristea megjegyzi: ő maga adta a festőknek az ösztönzést, hogy az új katedrális ornamentikájához a román elem tanulmányozásakor forduljon Comşa gyűjteményéhez. Örömmel számolhat be arról, hogy L. Kadler müncheni művész – akit szintén Comşa professzorhoz irányított, hogy a motívumokat megismerje – a katedrális főhomlokzatán lévő munkáin sikeresen alkalmazta is őket.⁸⁸ Több mint egy évvel később pedig már arról számolhatott be, hogy Smigelschi is sikeresen eleget tett ennek a kihívásnak, ugyanis a katedrális díszítésének speciális festészeti karaktere lett, hogy az anyagoknak, szenteknek a ruhaszegélyei és az épületben máshol található összes ornamentális díszek – bizánci elemekkel ötvözve – román népi alkotások (főképpen faragott guzsalyok és himzések) motívumain alapszanak. Megemlíti, hogy ilyen ornamentikával törté-
tették a főkupola ablakainak belső oldalait, amelyek megterve-
zésében Gróh István budapesti tanár is szerepet vállalt. Elemzése végén megállapítja, hogy a modern művészeti formába öntött bizánci elemek és a nemzeti motívumok használata két olyan tényezője a katedrális festészetének, amelyek jelenléte a román

⁸⁷ A román népi termékek külföldi sikereiről, a háztipari törekvésekről és a népművészet megítéléséről közöl érdekes részleteket: Ábrahám 2007. 65–71. Egyébként D. Comşa etnográfiai gyűjtéséből kiadott albumot 1906-ban is ismeretnek. LU 5 (1906). no. 19–20. december 1. 420.

⁸⁸ TR 52 (1904). 115.

egyházi festészet megújulását. „a teljesen romanizált (románosí-
tott) bizánci festészet újjászületését mutatja”.⁸⁹

A nemzeti elemek hangsúlyozása beépül Smigelschi ars poe-
ticájába is, amint azt egy későbbi munkájához, a tompaházi
templomhoz írt magyarázatában találjuk. Ugy véli, a művészet
fontos alapelve, hogy a műalkotás anyagának és készítési tech-
nikájának összhangban kell lenni. A bizánci művészetben en-
nek az egységnek legjobb példája a Jusztiniánosz-kori mozaik-
művészet, amelyre: a nagy felületek és vonalak jellemeztek, ami
összhangban volt a technikával és anyaggal, hiszen a mozaik-
szemek nem tették lehetővé az igazán aprólkos részletek kidol-
gozását. A baj ott kezdődött, amikor a késői művészek szolgál-
módon kezdtek el másolni a nagy elődök műveit, más techniká-
ra, esetünkben a freskófestésre átülteve. A természeti tanulmá-
nyok szerepe ráadásul megszűnt vagy háttérbe szorult, bár a
bizánci művészet egyes elemeiből nem tűnt el teljesen, de egé-
szében nem jellemezte azt.

A formák hagyományos öröksének haszna, hogy megőrződ-
tek számunkra az ókeresztény művészet kincsei. A monumen-
tális festészet kapusán Smigelschi megjegyzi, hogy a festészetnek
és az épületnek összhangban kell lennie, és elfűti a praktikákat,
például az olyan perspektivikus hatásokat, amelyekkel az épüle-

⁸⁹ Cristea 1906. II. 29. Képet is közölnek az ablakok belső oldaláról az
eggyől korábbi számban: LU 5 (1906). no. 1. január 1. 18. Gróh István
1903-ban már Szébenben megtekintette a kiállítást, az általa szerkesztett
és oktatási segédletnek szánt motívum-albumokban – látni az erdélyi
utazásai hatására – felveti oláh guzsalyfaragványokat is, amelyeken „a
templom stílusa” erős nyomokat hagyott: „Rendkívül eredeti és előke-
lő formák ezek, gazdagok és sokszor színesek. Elemek inkább geomet-
rikusak (mint ahogy az oláh himzéseké is): a kör, kereszt, zeg-zug vo-
nal, állós négyzet stb.” Gróh 1907. I. 9. 37. és 38. mintalap. Ilyen típusú
tárgyakkal van tele Comşa gyűjteménye, amelyekkel 1910-ben a LU
több számát is illusztrálták.

ter nagyobbának akarják láttatni. Hiszen a falak festésének, legyen az ornamentális vagy figurális, annak kell lennie, ami, vagyis egy világosan megvalósított dekorációnak. Mindezek leginkább a IV–VI. századi ravennai, római és egyéb keleti töredékek művészetén érezhetők. A román vajdaságok művészeire viszont a túlzott aszketikus jellemző. A nemzeti román karakter megteremtésére inkább a paraszt-dekoratív művészethez kell fordulni, amit leginkább a textilek őriztek meg. A művészek feladata, akik járatosak a történeti stílusokban és a modernekben, hogy mindezt egy találatkony szellemben új módokon egyesítsék. De meg kell őrizniük a bizánci-román (ahogyan írása címében fogalmaz) karaktert, monumentalitást és dekorativitást, ami a legfőbb előképekből, a mozaik- és a textilművészetből eredeztetendő.⁹¹

Egyik megrendelésénél sem sikerült a két karaktert az igazán monumentális technikába, mozaikba bontani (egyszerden a megrendelők anyagi lehetőségeinek korlátai miatt). Korai monumentális tervén, a balázsfalvi katonokon, az anyag és technika összhangjával még ellentmondó technikához is folyamodott: a freskók arany hátterein mozaikszemeket idéző vakolat bevéssékekkel szándékozott volna mozaikművelő hatást kelteni. A falfelület és kompozíció összhangját viszont már a *Művészet* kritikusai is pozitívként emelte ki, Székely Bertalanra utalva,⁹² amire Smigelschi későbbi munkáiban jobban törekedett a figurák kevésbé plasztikus, időnként merevnek ható megformá-

⁹¹ Jakob Rada publikált egy könyvet a tompaháza-újfalui templomról, amelyben Smigelschi is összefoglalta nézetét a templomi festészetről, és ezt a részt közölte le újra a *Luceafărul* folyóirat. Kiderült, hogy ezeknek az alapvető karaktereknek a megőrzését szolgálják a hagyományos technikák árához képest olcsóbb technika kifejlesztése is, amint dolgozik. Ez a cementmárvány, amiről a *Függelékben* részletesebben megemlékezünk. Smigelschi 1914.

⁹² *Művészet* 3 (1904), 55.

lással és csoportosítással. Szemben után a népművészeti elemek dekoratív alkalmazása rendre visszatér freskóin.

Smigelschi munkásságának a román művészeti-nemzeti karakter megteremtésében elért érdemeit a román kritikák szívesen ismerlelték, és ebben vélték felfedezni igazi nagyságát. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy az erdélyi románságnak milyen szerepe volt a nemzeti karakterű művészet megteremtésében, hogy volt-e hatásuk Románia művészetére. A léma a *Luceafărul*-ban fokozatosan jelen van, hiszen időnként olyan romániai művészek műveit is közli, akik hasonló szempontok szerint alkotnak.⁹³ Smigelschi magyar történelmi témájú műveiről, melyeket a római osztály alatt készült kidolgozni,⁹⁴ nem nagyon vettek tudomást, és tevékeny újításait sem kísérte olyan figyelem, mint a magyar írásokban.⁹⁵

A magyar kritika szinte elfeledkezik róla, csak a hagyatéki kiállítása kapcsán kerül előtérbe (1913), de változó lelkesedéssel. Részben külső okokkal magyarázzák a művészi képességek nem teljes kifejlődését.⁹⁶ Késél sikeretelenségének oka minden bizonynyal az állami megrendelés történelmi témaválasztásának és a

⁹³ Smigelschinek van egy Jézus születését ábrázoló triptichonja is, amelyen a képet elválasztó mezőket a népi guzsalýfaragások mintáiból szerkesztette, a háromkirályok pedig a román fejedelmek freskóira emlékeztetnek. A képet közli: *LU* 8 (1909), no. 1. január 1. 11. Az Acusius Covaci által festett, népi motívumokat is tartalmazó, calafali templomban elkészült falképek közül közölnek több képet és rövid ismerleletet, hangsúlyozva a népi elemeket. *LU* 8 (1909), képek: 198, 199, 203, 207, szöveg: 215.

⁹⁴ Például Szent Imre és a pannenhalani apátok (cementmárvány, lépd bővebben a *Függelék* jegyzetanyagában).

⁹⁵ *LU* 10 (1912), no. 31. november 15. 706–707; *CC* J (1913), no. 15. október 10. 475–476.

⁹⁶ Elek Attila lelkes kritikát nyújt, s ő azért okolja a mácsasznoki zsúrolt, hogy miattuk szinte ismeretlen maradt ennek a nagy tehetségnek a neve. *Elak* 1913, 14.

történelmi festészet addigra már általánosan elfogadott aviltságának tudható be.⁹⁸ A román nemzeti karakterekről mit sem tudnak, a magyar történelmi témáktól meg már nem lelkesednek. Ennek ellenére sok művel eladták, még a nemzeti gyűjteményekbe is kerültek belőlük, amútt az ecdélyi románság nemzeti önértetének megőntásaként értékelt, és az özvegyet tette felelőssé a hagyaték „idegen kézbe” adásáért.⁹⁹

Cristea és a szepeni gyűjtők kezdeményezése nem maradt hatás nélkül.¹⁰⁰ Smigelschinek a hazai bizánci festészet megismerésére tett kísérlete sem enyészett el teljesen, hiszen még tanítványai is akadnak, akik hasonló módon a bizánci festészet művelését tartották szemük előtt, meglehetősen kétes sikerrel.¹⁰¹ A meg nem valósult balázsfalvi kísérlet után a századfordulás emléktanyagban a kísérletezés legmonumentálisabb és a maga nemében legszínvonalasabb emléke a nagyszepeni együttes maradt.

⁹⁸ Sinkó 2000, 103, 110–112. Itt a Fraknói-ösztörndíj tematikájára gondolok, lásd a Függelékben.

⁹⁹ LU 11 (1913) no. 20, október 15.

¹⁰⁰ Cristea itteni működésének köszönhető, hogy egy magyar lexikon így emlékezik meg róla: „A nagyszepeni székesegyház építésében elismert buzgalommal működő közre, belső díszítésénél hazai festők az ő vezetésével megismerkedtek a keleti bizantizmus festészet művészetével.” I. Boros László (szerk.): *Magyar Politikai Lexikon (Magyar politikusok) 1914–1929*. Budapest, é. n. 71.

¹⁰¹ Antonio Zeiler festő Triesztből telepedett Balázsfalvára 1905-ben, és több helyen is együtt dolgozott Smigelschinével. A zsidói templom számára készült ikonosztázionjáról képeket és rövid életrajzot közöl: LU 10 (1911) no. 22. Képek: 499–503, szöveg: 511–512.

A nemzeti ornamentika diádala egy magyar példán

A nemzeti stílus megteremtésének az igénye sokakat eltagadott. Jókai például a Walter Crane tiszteletére adott ebéden a következőket mondta pohárköszöntőjében: „El kell tanulnunk, hogyan támadjon a magyar színgallérból, a tulipános ládából, a cseréptáliból, paloták, almirók ékessége, ki kell tanulnunk, hogyan kell népiünk szépérzékét, művészi hajlamát teremtő erővé nemesíteni.”¹⁰² (Az én kiemelésem – T. Sz.) A következő, röviden ismertetendő példában az öreg Jókai álmát láthatjuk teljesülni az 1900-ban alapított, miskolci görög katolikus egyházközség új templomának berendezésén. 1908-ban az *Egyházi Műipar* hasábjain között tett kéregató levélben a következőket olvassuk: „A miskolci görög-katolikus egyház a maga köziben nemcsak vallási és kulturális, de magyar nemzeti érdeket is szolgál, amennyiben a magyar liturgiai nyelv használatával a jórészt idegen ajkú munkások között a magyarsággal való összetartozás érzését ápolja.”¹⁰³ A gyűjtésre való felhívás nem volt eredménytelen, mert egy év múlva a paróchus már így számol be a fejleményekről: „Megkezdjük a templom építését, mely templom a magyar áltanyelv központja lesz az oporjasi egyházmegyében, honnét kiindulva mind tovább fog terjedni még az idegen nyelvű egyházak között.”¹⁰⁴ Az alapkövetőtelre végül csak 1910. május 22-én került sor. A paróchus Schirilla Szólcán Andor beküldte az alábbi írás özvegyét is, mely a *Szózat* soraival zárul: „Házédnak rendületlenül/Légy híve, oh magyar...”¹⁰⁵

¹⁰² Crane 1900 októberében járt Magyarországon, Jókai a Royal szállóban tartott fogadásán mondta el köszöntőjét, angolul megjelent: Crane Walter: *An artist's reminiscences*. London, 1907, 469–79. Magyarul idézi: Gal 1967, 580–81. Crane budapesti kiállításairól, látogatásairól és recepciójáról röviden: Kresz 1966, 18–19.

¹⁰³ EM 8 (1908), 39.

¹⁰⁴ EM 9 (1909), 41.

¹⁰⁵ EM 10 (1910), 73.

Az új templom két éven belül meg is épült, és a berendezését is azonnal megkezdték, a munkálatokkal a budapesti Rétyay és Benedek Műintézetet bízták meg. Az új berendezési tárgyak fogadtatásáról a paróchus lelkesen számol be a Műintézet lapjában: „Örömmel konstatálom, hogy a szállított hatalmas oltár, szécsék, előkészületi oltár, padok, gyertyatartók, kehely, [stb.] egytől-egyig megnyerték a közönség tetszését. Sok dicsőreget nyert főképp a magyar motívumokkal stílizált oltár és szécsék.”¹⁰⁶ A baldachinos főoltár nyolcszögletű kupolával van fedve, tetején kis lanternával. Magyaros motívumok a bama alapszínű felületeken meglehetősen színpompás kivitelben kaptak helyet a baldachin homlokoldalán és a kupola teljes felületén. A templom díszítése ezzel még nem ért véget. 1918-ban készült el a nagyszabású ikonosztázion is ugyanannál a Műintézetnél. A sajtós formájú, középen az oltár láthatóvá tétele miatt nyitott építmény már számárhátíves lezárású képpel is különös hatást kelt, amit csak fokoz a szintén bama színű alkalmazott festett virágminták használata, a pávaszemek és krizantiémok csak úgy burjánzanak.¹⁰⁷ Tíz évvel később a paróchus lelkesen számolhatott be: „A nemzeti szellemtől áthatott hitközség feladatának megfelelt[!]”, ezt bizonyítja ama tény, hogy azóta ott, hol eddig a magyar oltáryelvű megyénkben ismeretlen volt, teljesen kiszorította az ószláv nyelvet. Az említett itt települt kiszolgált katonák [tudniillik román és ruszin] idegen oltáryelvűkkel idegen nyelvüket is felcsereítették hazánk nyelvével – s ma gyerekeik egy szót sem tudnak idegen nyelven.”¹⁰⁸ A művészi kifejezőeszközök tehát időnként erős politikai felhangot is kaphattak így jobban érthetjük a románok érzékenységét is.

¹⁰⁶ A. Iové. 1912. szeptember 13-án kelt. EM. I. 2 (1912). 142.

¹⁰⁷ Puzkás 1991, 63. kép.

¹⁰⁸ Halmay-Lészik 1929, 180. Ez annak is köszönhető volt, hogy 1912-ben X. Piusz pápa felállította a hajdudorogi görög katolikus egyházmegyét, amely hivatalosan ógörög liturgikus nyelvű volt, de mindig a magyarot használta. Pirigyi 1990, II, 108–109.

A román görög katolikusok szimbolikus épülete

Míg Nagyszebenben a tervezők által választott, a bizánci egyház hajdani központjának főtemplomát másoló épület fokozatosan nyerte el szimbolikus tartalmát és értelmezését, az erdélyi görög katolikusok már éppen tíz évvel korábban egy olyan templomot szenteltek fel, amely nemzeti és vallási azonosságukat markáns kifejezője volt. A román nemzeti politikai életbe tevékenyen bekapcsolódó, majd a később a memorandum-perben (1895) meghurcolt Vasile Lucaciu,¹⁰⁹ Rómában végzett görög katolikus lelkész, egyházközösségében, Laczfaluban (akkor Szatmár vármegye) nem kisebb feladatra, mint a római Szent Péter-templom másának a megépítésére vállalkozott. A meglehetősen egyszerű épület kupolájával, két tornyával, timpanonos portikuszával és kereszt alakú, centrális alaprajzával idézi meg a nagy előképet. A portikuszban a román unitus egyház számára fontos személyek szobra kapott helyet: Athanáz püspöké, aki az uniót Gyulafehérváron aláírta, valamint IX. Piusz pápáé, aki 1850-ben felállította az erdélyi görög katolikus metropolitát, ezzel kiemelve az esztergomi érsek fenntartósága alól.¹¹⁰ A templomban a Credo szavai fogadják a belépőt: „Ilszek az egy szent, katolikus egyházban”. A bejáratú ajtó felett latin felirat hirdeti, hogy az épület minden románok egyesülésének előmozdítására épült. *Pro S. Unione Omnium Romanorum*. A templom építéséhez a falu szegénysége miatt az erdélyi románok segítségét kérte a lelkész, s miután közzétette felhívását, számos adományt kapott postán. A templom „titulusának” ölete állítólag onnan ered, hogy a régi fatemplom bontásakor egy 1600-ból származó cirill betűs feliratot találtak, miszerint éppen akkor újtották meg, amikor Vitéz Mihály Prága felé tartott. Ezek után úgy döntött a lelkész, hogy ennek e templomnak a minden románok egyesü-

¹⁰⁹ Szász 1986, 1658–1664.

¹¹⁰ Gyárfás 1905, 350–351.

lősnök korát kell megnyitnia, hiszen Vitéz Mihály alatt egyesült először a nemzet. A felszentelésen pedig a következőket mondta volna: ennek a templomnak a felszentelésével megkezdődik a magyarországi románok harca az anyaországgal való egyesülésért, s ahogy az építkezést megsegítette az Isten, úgy fogja megsegíteni az egyesülést is. Az épületen szerepel az SPQR leírás is, a helyi viszonyokhoz alkalmazva, az S betű feloldásában a helység román nevét, Șteștiit értve.¹¹¹ A templomról képet közzénekt Szatmár vármegye monográfiájában, megemlítve, hogy ez a kis csinos épület a Szent Péter-templom mása, de az épület további szimbolikájának elemzésébe nem bocsátkozik a szerző. Helyette inkább megállapítja a faluról, hogy valamikor azt is magyarok lakták, csak mára már elrománosodtak.¹¹²

Számunkra nehezen érthető, hogy hogyan vált az egyesült egyházban az egyház katolicitásának kifejezésén túl a nemzeti egyesülés szimbólumává a Szent Péter-bazilika. Nyilván a görög katolikusok számára, akik kidolgozták a római kontinuitás elméletét, a román nép tiszta romanitásának betűzését a katolikus egyházzal való, az egész románságot magába foglaló egyesülés jelentette volna hiszen úgy látták, hogy a román, mint latin nép, eredetileg csakis katolikus lehetett. A példa követőkre akadt. A már egyesült Romániában, Marosvásárhely főterén 1926 és 1936 között kezdték el építeni az új görög katolikus templomot, amelyben szintén a Szent Péter kicsinyített mását fedezhetjük

¹¹¹ Albani 1936, 23–25. Az építkezést 1885-ben kezdték, a felszentelés 1890. augusztus 27-én történt. Ennek a könyvnek az adatait azonban óvatosan kell kezelni, mert már az egyesülés utáni eufóniát tükrözi. A *Tribuna* szerinti 15 ezren vettek részt a szentelésen. <http://rom.east.it/cluj.ro/bm/nicu/cutatele/colective.htm>

¹¹² „A gör. kath. templomot 1892-ben építtette a római Szent Péter-templom kisebbített mintájára Lukács László lelkész, és ma egyike a vármegye legdíszesebb görög katolikus templomainak.” Borovszky Sándor szerk.: *Szatmár vármegye*. Budapest, 104.

fel.¹¹³ Ekkor már valóban az egyesülés emlékműveként szolgálhatott az új épület. Nemcsak politikai értelemben, hanem egyházi-nemzeti szempontból is, mivel Trianon előtt Marosvásárhely volt kijelölve a székelyföldi magyar görög katolikus exarchátus központjává, amelyet a románok mindig elleneztek, az elkaszálás után fel is számoltak.¹¹⁴

A nemzeti Sion

A nagyszabeni templom építését kísérő szövegek szimbolikus utalásait, metaforáit vizsgálva feltűnik a biblikus és nemzeti jellegű hangsúlyozó képek egybefonódása. Ioan Mețianu idejében teljesen általánossá válik, hogy nemzeti vagy szépséges Sionnak nevezik a leendő épületet. Mețianu 1901-ben, a szinódusnak küldött levelében határozottan buzdít a „Szent Sion” megépítésére, majd az alapító szövegébe is bekerül egy utalás a jeruzsálemi templomra: kéri az Úrat, hogy ezt az építkezést is segítse, ahogyan megsegítette a bölcs Salamont, aki apja és előde munkáját fejezte be (ebből könnyen adódik párhuzam a személyek között is: az építkezést kezdő Dávid és Salamon – Șaguna és utóda, Mețianu – között).

Az alapító lefőtele után Mețianu hosszabb körlevelet bocsát ki, melyben adakozásra szólítja fel híveit, a templom jelentőségét több ponton érintve. Megállapítja, hogy a román nép ősi tulajdonsága a vallásához való ragaszkodás, mindenhol törekszik arra, hogy legalább egy szerény hajlékot építsen az Úrnak. Valóban, mostanára szinte minden közönségnek van egy kis templomocskája, csak éppen a metropolának nincs meg a város közepén álló székesegyháza. Ennek történeti okai vannak, hiszen

¹¹³ Popa 1932. Kép a 208–209. között. www.jevif.net/ortodox2.jpg.

¹¹⁴ Popa 1932. Ez is a hajdúdorogi egyházmegye része volt 1927-ig. *Pályi* 1990, 105, 124.

az ország több részén egészen 1848-ig az ortodoxok nem építhettek tornyos-tarangos templomot a városok központjában. Most már elmúltak ezek a zord idők, Isten kegyelméből és Sarguna alapítványának köszönhetően lehetőség nyílt arra, „hogy építsünk egy székesegyházat, a metropólia minden templomának anyját, egy méltó katedrális, egy ilyen régi népnek, méltó, szeretett hazánk egy ilyen régi metropóliájának és vallásának!” Majd megemlíti, hogy az alapkövet a császár születésnapján már le is rakták Szeben központjában: „ez egy nagyszerű vállalkozás, hódolat az Úrnak és a mi vallásos kultúránknak”. Majd ecseteli az anyagi nehézségeket, amelyek régen is megvoltak, de nem tudták elvenni a nyelvet, az ősi szokásokat és törvényeket, ennek a Sionnak az építésével pedig szimbolizálni kell, hogy a metropólia anyja újjáéled, hogy a múlt szomorú állapotából kilábalva, vasakarattal mindent vissza lehet szerezni. Ugyanakkor kéri, hogy pecsételék és erősítsék meg egységüket (tudniillik a románokét) egy metropólián és egy *nemzeti egyházon belül*. Majd példaként hozza fel a zsidókat, akik a szétszórattatásban is képesek fenntartani hitüket és szokásaikat. (Kiemelés tőlem – T. Sz.)

1906-ban a szinódus megkérte a metropolitának az építkezésben tanúsított fáradozását, hogy „egy maradandó emlékművet/műemléket (monument) adott a mi nemzetünk egyháztörténetének”. Később pedig egyszerűen „nemzeti templomnak” nevezik az új katedrális. Az összcillitás végén pedig összegezve megállapítják, hogy a Szeben központjában megépült: templom hirdetője lett a sötétség feletti győzelemnek, amelyre nem félhetik örökre a románokat, a legrégebbi keresztényeit és lakóit ennek a hazának!¹¹⁵

A Sion-kép bibliai eredetének és értelmének részletezésére most nem térhetünk ki. A párhuzam talán így értelmezhető: ahogyan a zsidó nép számára a jeruzsálemi templom fennállása

¹¹⁵ Az idézetek a templom építéstörténetét összefoglaló cikkből származnak: Pácájian 1906, 199–203

és a benne folyó kultusz megléte a nép fennmaradásának, az Úrhoz való szoros kapcsolatának a jele volt, ugyanúgy a román nép számára az egyház biztosította az az összetartó erőt, ami fennmaradását biztosította és biztosítja. Most ez a szerep kapott méltó és szimbolikus helyet ebben az új és reprezentatív épületben. Egy, az új katedrális elemző úrú magát az épületet is folytonosságba állítja a jeruzsálemi templommal, kimutatva, hogy a zsidók „nemzeti szentélye”, a Keletrómai Birodalomban a keresztény templomok alapja lett, s a konstantinápolyi Hagia Szóphia is ezt a mintát követi, ezáltal a szebeni templom is, amiben ráadásul még a régi római bazilikáris formát is integrálták.¹¹⁶

A Sion-képnél utalnunk kell magyar párhuzamra is. A reformkor katolikus szóhasználatában a magyar egyház szintoromájaként használták ezt a szót, megalkotva a Magyar Sion kifejezést,¹¹⁷ majd az esztergomi építkezések végétével egy konkrét épülethez, az új bazilikára is vonatkoztatták.¹¹⁸ A szókapcsolat a szebeni

¹¹⁶ Marianescu 1906, 271–72.

¹¹⁷ A privási székhelyét Esztergomba visszahelyező Rudnay Sándor primás beiktatása alkalmából írt köszöntő versekben többször előfordul a kifejezés. Például: „Ugyen elbűsétá az űs Magyar-hazát, hogy primást keblében már oly soká nem lát / Bár tsax a Magyarok’ hatalmas Isteret / Hiv magyarnak primást köldene / Kit a’ Magyar Sion’ erős daltalmának / Minden igaz szívek mellán tarthatának”. „Tisztelelet utár mellyet [...] Rudnay Sándornak [...] Midőn érseki Székibe iktattatek [...] Tiszteletének jeléül a’ Csornai Konvent.” Győr, 1820. Az 1838–1840 közötti Pesten megjelenő katolikus folyóirat a Magyar Sion nevet viselte, és a második száma egyik jegyzetében magyarázza meg a szerkesztő, hogy: „Szion a’ Szentírás’ s a hagyomány’ stíljében egyházat jelent s ezen értelemben használtatni fog e’ lapokban is.” Magyar Sion, 1838. január 7. 8. sz.

¹¹⁸ A szentelést végző püspök állította fel a párhuzamot felszentelési beszédében: „Salmon, a bölcs fejedelem bevezetvén Szion hegyén az Isten templomát, nagy ünnepet indított a felszentelésára. S midőn az aldozatok már mindenfelé léggel étek, és a mennyei fust-felbő elöltötte a

templom építésének idejében is továbbélt egy történeti folyóirat címeként.¹¹⁸ A magyar párhuzam azért is figyelemre méltó, mert a román ortodox egyház a XIX. század második felében élte át azokat az önállósodási-nemzeti törekvéseket, amelyek a reformkor magyar egyházát is jellemezték.

A szebeni templom építését övező, az írásokból kiszűrhető szimbolikus-nemzeti szöhasználat értékeléséhez röviden utalnunk kell néhány történeti előzményre is. Az erdélyi ortodoxia sokszoros hátrányban volt a másik erdélyi román nemzeti egyházzal, a görög katolikusokkal szemben. A Habsburg politika csak nagyon nehezen akarta a XVIII. században tudomásul venni, hogy nem sikerült minden egyes románt megnyernie a Szent Uniónak. Mária Terézia, amikor végre fölállította a szebeni püspökséget, nem önállósította, hanem a szert egyházkormányzat részévé tette.¹¹⁹ Nem kell csodálkoznunk, hogy a másodrangúnak tartott ortodox egyház meglehetősen nehezen tudta kiépíteni intézményrendszerét. A görög katolikusok hamarabb nyerték el az autonómiájukat a császártól és a Szentektől, amikor felállították számukra a gyulafehérvári-fogarasi érsekséget, hoz-

szent hajlékot; ő és a Nemzet, a Nemzet és ő (ügymond az írás) a nagy Isten előtt laborulva imádkozott. Nemde elérted Te is Atyád Istened szavát edes Nemzetem! Midőn ma e szép templom szent ünnepevel, e szent ünnep magasztos fényével érzékenyen szól hozzád? Imádkozzál Te is, mert íme ma a Király imádkozik, és nemcsak ma, de leginkább ma szívvel mélyről imádkozol, mint Salamon." Az esztergomi újon épült Főtemplom felszentelve Kisasszony hava 31-én 1856-ban. Egyházi beszédet mondott Farkas Imre székelyfővárosi püspök, Székelyfővár, 1856.

¹¹⁸ Nyilvánvalóan a Magyar Sion lit is a magyar egyházat jelenti. A címválasztásra nem kaptunk magyarázatot, a bevezetőben Krausz Nándor a folyóirat-felépítést és magát az egyháztörténelmet egy épület különböző részleteihez hasonlítja, melyek csak együtt alkothatnak biztos egészet. Krausz Nándor: Tájékoztatósul. *Magyar Sion*, 1863, 1. sz. 5-6. A folyóirat többszöri átalakulás ellenére csak a tízes években szünt meg.

¹¹⁹ Tóth 1998, 198-209.

zójuk csatolva a magyarországi nagyváradi egyházmegyét is.¹²¹ Şaguna érdeme, aki meglehetősen jó politikus volt, és jó viszonyt ápolt a császárral, hogy végre 1864-ben Ferenc József megalapította a nagyszombeni metropolitát függetlenül ezzel a szerb egyházzal befolyástól, aminek következtében az erdélyi románságnak meglehetősen nagy autonómiával rendelkező nemzeti egyháza jött létre.¹²² Ez az autonómia mindenképpen fölülmúlta a görög katolikusokét, akik tiltakoztak is a konkurencia megerősödése láttán, mondván, hogy az unió ezek után már nem lesz oly vonzó a románság számára, hiszen ugyanazokkal a politikai és egyházkormányzati jogokkal bírnak, mint ők.¹²³

A katedrális építésével az évszázadok folyamán valóban elnyomott ortodox egyház (amire az idézett szövegekben finom utalásokat találhatunk) végre lehetőséget kapott arra, hogy reprezentatív formában adja környezeté tudtára létét és erejét. A templom építéskor keletkezett szövegekben nem találunk utalást a római eredetre (vagy csak nagyon barkoltan), ami a görög katolikusoknál viszont állandó hangsúlyt kapott (gondoljunk csak a részletekben ismertetett laza falú templomra), hanem egyszerűen a nép és a kereszténységük ősi voltát hangsúlyozták, akik végre lehetőséget kaptak ősiségük reprezentálására. A reprezentatív forma keresésekor az építetők nem lehettek könnyű helyzetben, hiszen az a néhány, meglehetősen provinciális erdélyi emlék gyenge alapot jelentett. Ebben a helyzetben úrikeresztényes választásnak a magyar építészetnek – a korokban már régiesnek ható – mintaválasztása (Hágia Szophia), amely egyértelműen utalt az ortodoxia bizánci gyökereire (ellentétben a görög katolikusok latinitást hangsúlyozó, Szent Péter-mintaképpével), amelyet aztán egész egyszerűen az ószövetségi

¹¹⁸ Gyárfás 1905, 350.

¹¹⁹ Gergely 2001, 136-138.

¹²⁰ Tóth 1966, 391.

űsképpel, a Sion-hegyi templommal kapcsolattal össze. A nemzeti elem pedig a belső díszítésben nyert hangsúlyos kifejezést, amelyben a bizánci előképeken túl a helyi, nemzeti eredetű ornamentikán keresztül az ősinek tartott rétegeket is sikerült integrálni, egyébként görög katolikus művész, Smigleschi közreműködésével. A „nemzet temploma” tehát, burkolt válaszadás a nemzet vallási egységét kétszáz év óta megbontó görög katolikusoknak is.

Meşianu az egyik felszólításában (lásd feljebb), újra egységre és egy vallásra hívja a népet. Ebben az időszakban a hasonló gondolatok értő fülekre is találtak a magyar katolikus autonómiaönrékvéséktől önmagát fenyegetve érzett román görög katolikusokban, hiszen némely politikus az erők koncentrációja érdekében az unió felmondásának és az ortodoxiába való visszatérésnek a szükségességét latolgatta.¹²¹ Ez azért is figyelemre méltó, mert a XIX. század második felében a két egyház a politikai állásfoglalásokban szinte mindig közösen lépett fel a nemzet érdekében, a régi ellentétek pedig csak ritkán kerültek felszínre. A kérdés majd közel ötven év múlva nyert látszólagos, radikális megoldást, amikor a kommunista diktatúra erőszakkal felszámolta és újraegyesítette az ortodox egyházzal az unitásokat.

A templom építése mellett érdemes felfigyelnünk az erdélyi román nemzet „profán” intézményeinek kiépülésére. Az egyik fontos kulturális szervezetük, az ASTRA, amelynek születésénél szintén Şaguna bábáskodott (1861), ezekben az években (1905) építi új Múzeumát Nagyszebenben, hogy meghatározó szerepet töltsön be az erdélyi románság kulturális életében.¹²² Ezekben

¹²¹ Gyártás 1905, 350.

¹²² A Magyar Múzeum Egyesület példájára létrehozott társaság: Asociaţiunea transilvană pentru literatură şi cultură populară română = ASTRA, amely még a felekezeti jelentéket is feloldotta hordta. Az új épületben helyet kapott könyvtár és színház is. Barta 1989, 512–13. Szász 1986, III. 738–739. kép. A *Luceafărul* 1905-ös, 17. száma részletesen bemutatja az új épületet.

az években költözik le a *Luceafărul* szerkesztősége is Budapestről ebbe a városba. A folyóirat belső borítójának fejlécén hamarosan az új templom kicsi homlokzati rajza emblémaszerűen jelenik meg, alán utalva az újság címének (esthajnalcsillag) jelentéséből fakadó szimbolikus, világító szerepére, mindenesetre így a templom a nemzet intézményépítés egyik központi, szimbolikus elemévé vált.¹²³

Függelék

A következő írás Smigelschi Oktáv életjáról és munkásságáról nyújt adatokat, amelyet azért tartok érdemesnek közölni, mert a kései magyar kritika, időnként áttételesen, de főleg innen merítette ismereteit.¹²⁴

Életrajzi vázlat, melyet Lyka Károlynak írt Domna Flavius, balázsfalvi rajztanár.

I. Kísérőlevél: OSZK Kézirattár, Fond 63/136

Nagyságos Szerkesztő úr!

Amennyire módomban állott összeszedtem ezen adatokat, amelyeket bátor vagyok elküldeni.

Én csak chronologikusan írtam meg hogy aztán Ön használhassa és megírhatta.

¹²³ A szerkesztőség 1906-ban költözött le Nagyszebenbe. LU 5 (1906) no. 19–20. december 1. 430. A templom képe a belső borítón 1909-ben jelenik meg először. LU 8 (1909) no. 10.

¹²⁴ Smigelschi munkásságának maig legteljesebb feldolgozása, Votavănu, Virgil: *Octaavan Smigelschi*. Bucureşti, 1982. (2. kiadás).

Hibákat etc. ne tessék számba venni, mert én sem vagyok író – még románul is ritkán írok – én inkább csak rajzolok és festek, azt is meglehetősen – rosszul.¹²⁶

Kiváló tisztelettel
Domna C. Flavius, Rajzatanár
Balázsfalva 1912 XII 28/án.

II. Az életrajz: MTA Művészettörténeli Kutató Adattár MDK-C-T-1771637¹²⁷

A kétoldalas írás első oldalának margójára később valószínűleg Lyka Károly írhatta: Irta Domna Flavius, balázsfalvi rajz-
tanár, Smigelschi barátja.

Adatok Smigelschi O. életrajzához.

¹²⁶ A balázsfalvi *Revista Politică și Literară* című folyóiratban közölt (1912. no. 4. 102-103) két trónoló Krisztusi és Istenazi(ó) ábrázoló képtnek reprodukciója alapján a rajz tehetségére utaló szerénykedő megjegyzését igaznak kell gondolnunk. Hogy állítását csak szerénykedésnek szánja, mi sem bizonyítja jobban, hogy a két szoban forgó képről megvásárolható színes reprodukció is készült a *Luceafărului*ban közölt hír/hirdetés szerint: LU 10 (1913), no. 2. január 15. 79.

¹²⁷ Korábban több folyóiratban is közöltek róla életrajzi adatokat a kiállításokat vagy egyes műveit ismertető írásokban. Részletesebb életrajzot találunk: LU 2 (1903), no. 24. december 15. 407; LU 10 (1912), no. 31. november 15. 706-707. A későbbiekben Domna Flavius szövegét közli kiegészítve, de az eredeti szerzőre is hivatkozva Lyka Károly is a *Művészetben* (Lyka 1913), hozzáfűzve némi kommentárt. Rövid életrajzot közölnek a hagyatéki kiállítás katalógusában is. Négyes Kiállítás 1913. 10-11. Ezeket alapulvák a magyar életrajzi lexikon szócikkei Éber László (szerk.): *Művészeti lexikon II.* Budapest, 1936. 454. Egy újabb feldolgozás: Szabó Ákos András (szerk.): *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikon II.* Nyíregyháza, 2002. 397.

Smigelschi Oktávián született Nagyludason (Szében m.) 1866. évi március 21-én; szülei Mihály és Anna, született: Sebastian voltak. Az apja falusi jegyző volt.¹²⁸

Gimnáziumi tanulmányait a nagyszebeni állami főgimnáziumban végezte 1884-ben és pedig jaksen. A művészet iránti hajlamát tanára: már a gimnáziumban vették észre és ernőlfogva minden lehető segítséget nyújtottak neki, hogy a rajzban és festésben fejlődhesék.¹²⁹

Szegénysége miatt nem tudott beiratkozni felsőbb iskolába az első félévre és így otthon maradt szüleinél; a második félévre pedig beiratkozott az orsz. m. kir. mintarajziskolába és rajztanérképzőbe. 1885-ben kapott állami ösztöndíjat és 1889-ben végezte a főiskolát és rajztanári diplomát nyert.

Ezek után Selmechényára ment rajztanárnak az ottani főgimnáziumba a hol csak egy évig szolgált. Onnan Erzsébetvárosba jött rajztanárnak, a hol 17 évig volt szolgálatban és azután nyugdíjba ment.

A szüneteket tanulmányutakra használta fel. Volt Münchenben, Rómában, Florenében, Ravennában és Velencében. E két utolsóban találta azt amit keresett, és ez a két város kötötte őt jobban le. Tanulmányutakat tett Romániában és Bukovinában is, a hol a régi templomfestészetet tanulmányozta. Közben templomi és egyéb képek festésével foglalkozott, és több templom részére ikonosztáziont festett. (Az oltárt elvlasztó fal.)¹³⁰

¹²⁸ Lengyel származású volt és a Bach-korszakban került Erdélybe, ahol román női volt feleségül. LU 10 (1912), no. 31. november 15. 706-707.

¹²⁹ Carl Döschleg (1835-1910) nagyszebeni művészeti kiállítókat vett. Matis 1977. 2.

¹³⁰ Valószínűleg ezekből a tervekből mutatott be néhányat az 1903-as balázsfalvi kiállításon is, ahol több ikonosztázion terv szerepel, helymegjelölés nélkül, különböző árkatreginákban. LI 2 (1903), no. 16-18. szeptember 15. 295. A nagyszebeni kiállítás katalógusában azt is megjegyzi a tervekről, hogy egy részüket már kiviteleztek. TR 51 (1903), no. 108. október 13. 443.

Ezen tanulmányokra, a melyek oly nagy művészeti fejlesztések, felesége és katonák bátyja Dr. Smigelschi Viktoron¹²¹ kívül nagyrészt Dr. Hosszú Vozul akkori Balázsfalvi kanonok, most szamosújvári gör. kath. püspök buzdították.

E tanulmányok eredménye az volt, hogy a balázsfalvi gör. kath. Katedrális kifestésére tervrajzokat és nagyméretű, részben természetes nagyságú kartonokat készített a melyeket 1903-ban Balázsfalván rendezett kiállításon mutatott be. Ugyanezt a kiállítást Nagyszebenben és Budapesten is rendezte. (I. Művészeti és [?] 1903.)

A bemutatott kiállítás arra buzdította a nagyszebeni gör. kelet. Metropolitát (Metianu János) és a Szentazéket, hogy az újonnan épül: katedrális Smigelschi által festessék, a mely dolog részben meg is történt; a kupolát és az ikonosztályt festette, a templom többi részét későbbre halasztotta a szentazéki (Információkat erre nézve adhat Groh B. tanár úr).¹²²

A második monumentális munkája a csákovai (Temes m.) templom festése volt.

1908-ban kapta a Fraknói féle ösztöndíjat, és Rómába ment a tanulmányait tovább folytatni.¹²³ Itt tervezte és megrajzolta a

¹²¹ Érdekes, hogy bátyja megtartotta nevük lengyeles helyesírását is: Smigelski. OC 2 (1912), no. 14. 431.

¹²² Itt valószínűleg Groh Istvánnal gondolt.

¹²³ A pályázatot 1907-ben hirdették meg, két festő és egy szobrász számára. Az első helyezettnek az volt feladata, hogy képeket készítsen az építendő Rákócziánium kápolnája számára, melyeknek témáját a Mártír-kultusból kellett választania, egynek viszont Rákóczi életképeit kellett ábrázolnia. A pályázatot az Országos Képzőművészeti Tanács hirdetésében kellett leadni október 31-ig. A felhívását közli: EM 7 (1907), no. 6. 72. Smigelschi meg is nyerte a díjat, a *Rákóczi Ferenc életképeiről* című képét az 1908-as egyházművészeti kiállításon is kiállították. A kiállításról készített beszámolóiban egyszer Smigelschi Ötödiknek, másszor Smigelschi Csakárnak nevezi az *Egyházi Művész*

kartonokat a Dr. Radu Demeter, nagyváradi gör. kath. püspök által Tompaházán (Alsófehér m. Nagyenyed mellett) építetett fogadalmi templom részére, a melyet 1910-ben rendezték ki is festett.¹²⁴

Ezeken kívül Rómában foglalkozott tanulmányokkal, a melyek hívatva lesznek nagy újításokat hozni a fresco és mozaik festészet terén.¹²⁵ (A tanulmányokat különben csak hallomásból ismerem, de egy ilyenfajta képe van Budapesten Fraknói úrnál).¹²⁶

Még mielőtt Rómába ment volna, kezdett betegeskedni, a mely betegség később, az életét oltotta ki. Tudva, hogy Budapesten

élt (EM 8 (1908), no. 8. 117-118; no. 9. 134.) de a halálhírére már sikerül megtartani a nevét: EM 12 (1912), no. 11. 169. A Fraknói-ösztöndíjről: Németh 1981, 134; Csorba 1995, 11.

¹²⁴ Öt képen közül a festésről: LU 12 (1914), no. 5. 134-141.

¹²⁵ A MNG Adattárában található magyar nyelvű autográf és olasz nyelvű gépelt leírása az általa kifejlesztett és „cementfestészetnek” nevezett technikának (a magyar változatot 1910 júniusában fejezte be Rómában). Ezeket az iratokat a festő Bukarestben élő leszármazottja küldte meg Matlis Ferencnek. MNG Adattár 24038/1997/22-23. Lyka Károly hagyatékában találtam egy általam nem beazonosítható újságból egy cikk-kivágást, amelyen röviden ismerteti ezt a technikát, és itt cementmárvány inkruzciónak nevezi, s azt is megtudjuk, hogy ilyen technikával készült művével Smigelschi a Műcsarnok jubileumi kiállításán fog a nagyközönség elé lépni. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKL-C1-17/ Lyka Károly.

¹²⁶ Itt az 1913-as kiállításon szereplő, Szt. Imre és a pannóniai apótok című, Fraknói Vilmos tulajdonában lévő „cementmárvány” képről lehet szó. Négyes Kiállítás 1913, kat. 437. 29. Valószínűleg ezen a képen mutatta be új technikáját, amely szerepelt a Műcsarnok 1911-es téli kiállításán is. Ezek 1913, 14. Ez a kép lehet az, amely végül is a hasonló technikával készült *Rákóczi újsza* című művel együtt az 1920-as években elkészült Rákócziánium templomába került. Gáspár 1940, 23.

halt meg szívbajban egy szanatóriumban november hó 9-én.¹³⁹ (Kozmutza főle szanatórium). Halála előtt az volt a kívánsága, hogy Balázsfalván temessék el az édes anyja mellé. Budapestről Balázsfalvára hozták, a hó 14-én ritka gyászompáival, nagyszámú résztvevő közönség jelenlétében temették el.

Ami a családját illeti, következő adatokkal szolgálhatok: Feleségül vette Calutiu Simon, dicászentmártoni ügyvéd, okleveles tanítónő Pulcheria nevű leányát. Őt árvája – 2 fiú és 3 leány maradt. A legnagyobb közülük egy fiú a ki most a II. gimn. osztályban tanul.¹⁴⁰

Rövidítések

Folyóiratok

BÉSZ	Budapesti Építészeti Szemle
CC	Cultura Crestina
EL	Egyházművészeti Lap
EM	Egyházi Műipar
ÉI	Építő Ipar
KSZ	Katholikus Szemle
LU	Luceafărul
M	Művészet
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
MÍ	Magyar Iparművészet

¹³⁹ A gyászjelentése szerint 10-én halt meg. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKI-C-1-17/ Lyka Károly.

¹⁴⁰ A gyászjelentésből azt is megtudjuk, hogy 12 évig voltak házaspár, gyermekeiket Viktornak, Máriának, Oktávnak, Olgának és Magdolnának hívták. Volt még egy fivére: Vasul. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKI-C-1-17/ Lyka Károly.

NÚ	Nagyszebeni Újság
TR	Telegraful Român
VÓ	Vasárnapi Újság

Intézmények

MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár

Irodalom

- Ábrahám Barna: A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában. *Korall*, 2002. december. 57–71.
- Albani, Tiror: *Leul dela Şişesti*. Oradea, 1936.
- Angiolini Martinelli, Patrizia: *La basilica di Sant Vitale. I-II*. Modena, 1997.
- Bakó Zsuzsanna (szerk.): *Székely Bertalan (1853–1910) kiállítás. A MNG kiállítási katalógusa*. Budapest, 1999.
- Barát Béla – Éber László – Felvinczi Takács Zoltán: *A művészet története*. Budapest, 1941. Franklin Társulat.
- Barta Gábor (szerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. Akadémiai Kiadó.
- Blaskóné Majkó Katalin – Szóke Annamária (szerk.): *A művészettanosiától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Katalógus. Budapest, 2002. Magyar Képzőművészeti Egyetem.
- Bovini, Giuseppe: *Egises de Revense*. Novarra, 1960.
- Rockharts, Heinrich: *Die Kunst in den Athos-Klöstern*. Leipzig, 1891.
- Camesasca, Ettore: *Micrelungolo festii életműve*. Budapest, 1992. Corvina Kiadó (eredeti kiadás – Milánó 1966).

- Cristea, Elle Miron: *Pictura biserceschi peste tot. I-II. Lucrările*, 1906. 5. no. 1. január 1. 3-6. és no. 2. január 15. 27-29.
- Csányi Károly: A bizánci építészet. *Építő Ipar*, 1907. 31. 203-205.
- Csorba László: A Római Magyar Történelmi Intézet megalapítása és első éve (1895-1922). In Csorba László (szerk.): *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar Tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895-1995)*. Budapest, 1995. 7-18.
- Demus, Otto: *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*. Washington, 1960. Dumbarton Oaks.
- Didron: *Manuel d'icongraphie chrétienne*. Paris, 1845. (reprint: New York, 4. n., Burt Franklin).
- Divald Kornél: Téli Műkiállítások. *Katholikus Szemle*, 1909. X. 23. sz. 59-68.
- Elek Artúr: A Műcsarnok kiállítása. (Két élő, négy halott művész). *Az Újság*, 1913. október 2. 14.
- Eber László: *Művészettörténeti atlaszok*. Budapest, 1909.
- Fiešer Henrik: A Szent István-templom művészeti méltatása. *Katholikus Szemle*, 1906. 20. sz. 41-53.
- Farkas Attila: *Budapest, Szent István-bazilika*. Budapest, 1999.
- Gál István: Crane Walter kalotaszegi rajza. *Ethnographia*, 1967. 78. sz. 577-584.
- Gáspár Pál: *A Rákóczi kolégium templomának története 1903-1940*. Budapest, 1940.
- Gerecze Péter: *A pécsi székesegyház. Különös tekintettel a falfestményekre*. Budapest, 1893.
- Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómia szervezete a dualizmus óráiban. In Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári állami korokban Magyarországon 1848-1918*. Budapest, 2001. METEM 131-144.
- Goga, Octavian: *Expoziția de pictură a Dnui Octavian Smigelschi. Lucrările*, 1903. 2. no. 24. december 15. 394-396.

- Gramă, Beat: *Căminul orașului Sibiu și a împrejurimilor cu Nouă Plan al orașului*. Sibiu, 1921.
- Gróh István: Jövő stílusunk. *Magyar Iparművészet*, 1899. 2. sz. 197-203.
- Gróh István: *Az Orosz M. Kir. Iparművészeti Iskola kiállításának műtendécképek munkáiból*. 1903. évi február hó. Budapest.
- Gróh István: *Magyar díszítő művészet I-II*. Budapest, 1907.
- Gyárfás Elemér: A román görög katolikusok autonómiája. *Katolikus Szemle*, 1905. 19. sz. 345-365.
- Halmay Béla - Leszák Andor (szerk.): *Miskolc*. In: *Magyar városok monográfiája V*. Budapest, 1929.
- Holer Tamás: Néprajz és őstörténet a millennium idején. *Magyar Tudomány (Új folyam)*, 1996. 4. sz. 1018-1025.
- Huszka József: *Magyar Ornamentika*. Budapest, 1898.
- Kádár Zoltán - Németh György - Tompos Erzsébet: *A Hágai Szófia*. Budapest, 1987. Corvina Kiadó.
- Kesz Mária: Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. *Ethnographia*, 1952. 63. sz. 10-43.
- Kesz Mária: A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia*, 1968. 79. sz. 13-32.
- Lamberti, Claudia - Mula, Francesco: *Santa Sofia a Constantinopol. I' architettura e le fonti storico critiche*. *Arte Cristiana*, 2002. 90. 351-362.
- Lechner Jenő: Nagy Vitgil. *Magyar Mémók és Építész Egyesület Közlönye*, 1921. 55. sz. 353-355.
- Lollo, Lénard: *A Szent István királyról nevezett budapesti templom bejáratának rövid ismertetése*. Budapest, 1905.
- Lupu, Nicolae: *Sibiu (Hermannstadt) und seine Historischen Bauten*. București, 1969.
- Lyka Károly: In memoriam Smigelschi Oktáv. *Művészet*, 1913. 12. sz. 15-18.
- Lyka Károly: Alpár Ignác. *Magyar Művészet*, 1928. 4. sz. 272-73.

- Marienesscu, Al.: Sătul de edificare al catedralei din Sibiu și disordinea de azi. *Telegraful Român*, 1906. 54. sz. június 23. 271-72.
- Marosi Ernő: *Emlék műveimről vagy honfoglalásról. – Öt évszázad után a művészettörténeti történetből.* Budapest, 1976. Corvina Kiadó.
- Marosi Ernő: A honfoglalás a művészetben. *Magyar Tudomány* (L) folyam., 1996. 41. sz. 1026-1034.
- Marosi Ernő (szerk.): *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásairól.* Budapest, 1999. Corvina Kiadó.
- Matits Ferenc: *Megemlékezés Szigeischi Októbertől és néhány Buda-vesten látható műveiről.* Kézirat. MŰNG Adattár 24028/1997/12.
- Matuszka Mihály: *A nyíregyházi Szentissa-templom monográfiája.* Budapest, 1904.
- Mendieta, Amand de: *L'art du Mont-Athos.* Thessaloniki, 1977.
- Mojzer Miklós: *Torony, kupola, kolonnád.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó.
- Moravánszky Ákos: *Versengő Időmésiek. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867-1918.* Budapest, 1998.
- Muzaro, Michelangelo: Veneto I. Arte e storia nel secolo XIII e XIV. *Pantheon*, 1980. 38. sz. 346-359.
- Négyes Kiállítás: Coulin Artúr, Löschinger Hugó, Papp Bertalan és Schmgelschi Oktáv festőművészek négyes hagyatéki kiállításának tárgymutatója. Budapest, 1913.
- Németh Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890-1919 I.* Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó.
- Noirel, Gérard: *A történetírás „váltása”.* Budapest, 2001. Napvilág Kiadó.
- Păcățian, T. V.: Biserica catedrală ortodoxă română din Sibiu. *Telegraful Român*, 1906. 47. sz. május 12. 198-203.

- Plămădeală, Antonie: *Românii din Transilvania sub hegemonia regiunii Austro-Ungar (1867-1918) – după documente, acte și corespondențe rămase de la Elie Miron Cristea.* Sibiu, 1988.
- Pekár Gyula: *Bizánc kultúrája. Két előadás, tartalom: 1906. március 3-án és 10-én.* Budapest, 1907.
- Pligyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története I-II.* Nyíregyháza, 1990.
- Popa, Traian: *Monografia orașului Târgu-Mureș.* 1932.
- Puskás Bernadett: *Házad ékessége. Görögkatolikus templomok, ikonok, ikonosztázok Magyarországon.* Budapest, 1991. Örökségünk.
- Schiemenz, Günter Paulus: *Die Hermeneia und die letzten Psalmen. Gibt es eine spezielle Athos-Kunst? In Guntram Koch (szerk.): Byzantinische Malerei, Bildprogramme-Ikonographie-Stil. 2000 Symposium in Marburg vom 25-29. 6. 1997.* Weisbaden.
- Schön Frigyes: Hansen - Schunkdt - Ybl. *Építő Ipar*, 1891. 15. sz. 142-141.
- Sinkó Katalin: „A História a mi erős várunk.” A millenáris kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.* Budapest, 1993. 132-147.
- Sinkó Katalin: *Historizmus - Antihistorizmus.* In Mikó Árpád (szerk.): *Történelem-kép.* Budapest, 2000. 103-115.
- Sinkó Katalin: *Étképzés rajz és festés.* In Blaskóné Majkó Katalin - Szőke Annamária (szerk.): *A Művészeti Iskolától a Képzőművészeti Főiskoláig.* Katalógus. Magyar Képzőművészeti Egyetem. Budapest, 2002. 197-222.
- Sisa József: *Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. Művészettörténeti Értesítő*, 1996. 45. sz. 169-185.
- Smigelschi Octavian: *Pictura bizantină românească. Lucrații*, 1914. no. 5. 134-141.

Nagyzeben (Sibiu, Románia), ortodox katedrális (1902-1906)

Szőcs Zoltán (szerk.): *Erdély Története III. 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó.

Tata-Baltá, Cornei: *Gravarii în lemn de la Blaj*. Blaj, 1995.

I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697-1992*. Csíkszereda, 1998. Pro Print Kiadó (1. kiadás: Budapest, 1946).

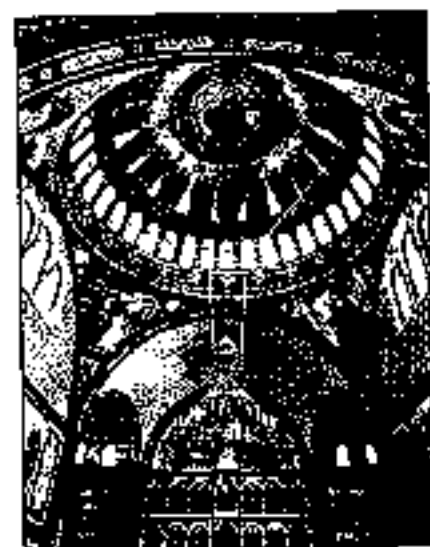
I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Budapest, 1966.

Vio, Ettore (a cura di): *La basilica di San Marco*. Antellean, 1999.

Zádor Anna: *Az esztergomi Főszékesegyház*. Budapest, 1970. Corvina Kiadó.

külső összkép,
észak-nyugati irányból.

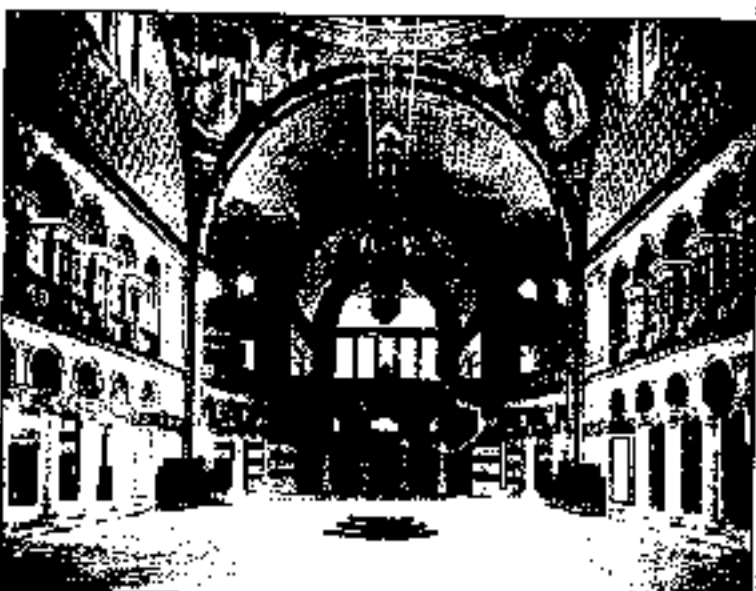
belső összkép kelet felé az
ikonosztázion és a kupola részleteivel

a kupola festése: Krisztus
Pantokrátor, Izsennsülő, Keresztelő
Szent János és a kilenc angyal kara

a kapola ablakait keretező
ornamentika részletei

belső összkép nyugati felé

Forrás: *Levegőfűrés*, 5. évfolyam (1906)

Ambrus Gábor

EGY LÁGER KÖRVONALAI

Pilinszky holokausztképéről és
annak teológiai vonatkozásairól

Prolóógus

Mikor a XIX. század végén valahol a svájci Alpokban egy próféta lejött a hegyről, találkozott az erdőben egy öreg remetével, aki nevetve, sírva, döngicsélve dalokat faragott Istennek. Utána hangosan gondolkodott. Szavait bizonyára örömmel és áhitattal vegyes megrendüléssel fogadta valamenyny kerestény. Ebben nyilván osztoztak az istentagadókkal: az ő akkori oromük, áhitatuk és megrendülésük sem kevésbé bizonyos. Mikor „elvááltak egymástól, az aggastyán meg a férfi, nevetve gyermeki nevetéssel,¹ bizony együtt nevettek a szent öregben az istentagadók, Zarathustra és a keresztények, mert „amikor Zarathust-ra magára maradt, így szólott a szívéhez: „Még ilyen! Ez a szent életű aggastyán itt a vadonban még nem is hallott róla, hogy *Istent halott!*”²

¹ Nietzsche 2000, 17.

² Uo.

Isten két halála

Valószínűleg nem alaptalan ugyanarra a tapasztalatra visszavezetnünk a nietzschei kijelentést és a holokausztról gondolkodók közül számos szerző szavait, miszerint az, ami a náci haláltáborokban történt, egy Istentől elhagyott világ jele. Olykor lényegesen eltérő kontextus és szerzői szándék mellett is rábukunk egy meglepően hasonló „lételmondatra”: „A holokauszt ugyanis az Istentől elhagyott világ misztériuma.”¹³ (Heller Ágnes) „A negyvenötben összeomló Németországban elemi erővel született meg bennem a felismerés: ez az a föld, amit Isten elhagyott.”¹⁴ (Pilinszky János)

Sőt, Heller nem sokkal később egyenesen így fogalmaz: „A holokausztra való emlékezésben a szenvedés elviselhetetlensége Isten halálával függ össze.”¹⁵ Mintha Nietzsche Zarathustrája a szó jósolat értelmében is próféciát mondott volna, melynek legmélyebb jelentése, és az, hogy egyáltalán próféciáról van szó, csak fél évszázaddal később tárult volna fel. Feltárult, de Isten voltaképpeni létezését illetően a formula természetesen a legmélyebb jelentésében is tökéletesen agnosztikus maradt: egy kultúrátan-társadalomban eddig artikulált „Immanens Isten” megszűntét érteve alatta, istentagadó és istenhívő egyaránt a magáénak érezhette. Fenntartva, hogy az ember Istentől való elhagyatottsága esetenként mást és mást jelenthet, akár a zsolttárok hagyományában¹⁶ fennmaradó, istenképét érintetlenül őrző panaszt is, elképzelhető olyan elhagyatottság és az elhagyatottság érzésének olyan foka, mely részben következménye a nietzschei

¹³ Heller 2002, 76.

¹⁴ Pilinszky 1999, 67. Idézi: Jelenits 2000, 272.

¹⁵ Heller 2002, 84.

¹⁶ Lásd a „panaszszoltták” ószövegségi műfaját Rózsa 1996, 336–337. Kiemelkedő jelentőségű a 22. zsoltár, melynek kezdő szava a keresztény hangzavar az I. Jézus ajkán. (Lásd később.)

tapasztalatnak, részben az élnény (negatív jelenlét) ilyen tapasztalattal a háta mögött, tartható ez a nagy múltú fogalom? Nem hamisítaná-e így Nietzsche szavait is egy Istentől elhagyott misztikus tanításává? Intenzívításában él meg, hogy Isten arca nem csöndbe és sötétségbe burkolódik, hanem érvénytelené válik.

Isten Fiainak, vagyis Jézus Krisztusnak haláláról a keresztények az I. század óta beszélnek. Isten haláláról vallani ennek radikális formája, mely formát a *communio idiomatum*, a Megváltó isteni és emberi természetére vonatkozó kijelentések felcserélhetőségének az V. században már egyetemesen elfogadott, a khalkedóni és a második konstantinápolyi ósínai dogmatikai döntéseit megalapozó tana teszi lehetővé.¹⁷ Ezért használhatja a XIX. században Dosztojevszkij az Ördögökben – mellesleg teljesen ortodox módon (már ha egy irodalmi mű esetében van értelme egy ilyen jelzőnek) – az új kontextus folytán jelentőségben átrendeződő, egészen átutó erejű szavakat, hogy az emberiség megölje istent.

Egyrészt megengedően elismerve, másrészt nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a Pilinszky-életmű egésze kötődik bizonyos teológiai alaphagyományokhoz (többek között a bűn és a kegyelem teológiájához, valamint az inkarnációhoz), s a holokausztot is tulajdonképpen egy keresztény mítoszát teremti meg; s közben azt is szem előtt tartva, hogy a haláltáborok Semmi-mítoszát megteremtő Kertésznel szemben¹⁸ a maga holokausztértelmezésében Pilinszky talán jóval kevésbé radikális; az eddig elmondottak fényében viszont fellelhető a kérdés: vajon a lágerrek Pilinszky-féle víziójában érintkezik-e Isten gólgotai és „nietzschei” halála? Kapcsolatba hozható-e a két halál egy olyan életműben, melyben „nema Isten az Isten” helyett mégiscsak azt olvassuk:

¹⁷ A dogmatika kezirőszve. 1996, 366, 371–378.

¹⁸ Erről lásd: Szilágyi 2003, 7.

„Isten az Isten” (Költemény)? Vagy ez a kapcsolat akkora paradoxon, hogy erre semmi kifutásunk sincs?

Mit lehet tudni Milinszky holokausztképeiről? Az se biztos, hogy egységes képről, az életmű egy homogén területéről beszélhetünk. Ha pedig ennek nem homogenitását, hanem határait vesszük szemügyre, sejthetjük, hogy ebben a költészetben a holokauszt „korülhatárolt bizonytalan formájú területe!” képez. Igaz, egy erre vonatkozó kérdésre valamilyen a jól ismert Lagerverseket, esetleg a kései kötetek néhány darabját scrollnánk, de bizonyára egyikünk sem gondolja azt, hogy a kérdést, a *lager határainak* kérdését ezzel lezárhatjuk.

A személyes emlékezés alakzatai

Monográfiájában Tolcsvai Nagy Gábor egy csoportba fogja a *Harmadnapon* kötet három versét, a *Harbci 1944*, a *Francia fogoly* és a *Frankfurt* címűt, mint a visszaemlékezés költeményeit.⁹ Joggal teszi ezt, hiszen ezekben a versekben valóban kirajzolódik egy jelenben születt, egyszerre elbeszélő és elbeszélő Én és/vagy egy múltban lejátszódó esemény, melynek a tematizálás folytan vagy egyértelműen részese (s így itt is elbeszélő Énként van jelen), vagy a versfelállításban felvett pozíció teszi valószínűvé, hogy szemtanúja volt. A képlet mind a három szövegben más és más. A *Francia fogoly* talán a legtisztább: az emlékezést az emlékező Én szituálása nyitja („Csak azt feledném, azt a franciát”)¹⁰ és – mintegy jelszerűen is visszabérve – zárja („S én bolyongok [...] / az itthoni kert árnyai között. / A jegyzetembe nézek és idézem: / „Csak azt feledném, azt a franciát...””), sőt az utolsó tíz sorban még az emlékező és az emlék viszonya is külön tematizálódik.

⁹ Tolcsvai Nagy 2002, 69–70.

¹⁰ A verset a következő kiadás alapján idézem: Pálinszky János összes versei. Budapest, 1997. Osiris Kiadó

Bár a *Frankfurt*-ban nem úgy végbe hasonló versközös pozícionálás, ennek ellenére az igék végig érvényesülő múlt ideje és többes szám első személye, illetve az elbeszélés részletező, „foklunokkal” megtűzdelt (ezek közül is kiemelkedik a zárósor: „Frankfurt – 1945”), s így tulajdonképpen individualizáló jellege nem hagy kétséget afelől, hogy egy beszélő személyes emlékeivel, emlékezésével állunk szemben.

A személyes emlékezést illetően a *Harbci 1944* már átmeneti helyzetű, s már a *Rosenbrücki passió* és a *Harmadnapon* felé mutat (lásd később). A hexad emlékező jellegét és az elbeszéltek múlthoz kötöttségét az „Újra és újra őket látom” indítóformula és a cím együttese mindenképpen biztosítja. Talán ehhez járul hozzá a versvégi igék múlt ideje is. Ha így van, a költemény egy sajátos ívet jár be az emlékező jelen és egy elbeszélő emléksor múltban való rögzítése között. Közben az igék jelen ideje, az elbeszéltek hiperrealista álomszerűsége, („elvon rétegekben / egymás nyomában inganak”, „facipőiknek [...] / [...] zörvendő zajában, / mint látmatlan évaron”, s a „roppant szekér” maga), az emberek sokasága által húzott órnás szekér toposzszertisége előlítja történetiségétől az emléksort. Persze minden emlékezésben ott van a jelenvalóvá tétel és egyfajta múlttól való előadás. A másik kettővel szemben ez a költemény említett sajátosságai folytán azonban olyan benyomást kelt, mintha azok a lírai beszélő emlékezéséről függetlenül a jelenben is zajlanának.

Összeköti még a három darabot a közvetlen Jézusértelmezés hiánya és az, hogy az éhezés motívumával szoros összefüggésben a szenvedők állati vonásokat kapnak. Etre egyrészt a *Harbci 1944* halálba tartó szekérhúzásának passiószertisége, a *Francia fogoly* utolsó koksoncseltett-tükörszertisített szakasza, főként a *Parafraze* felől közelítve („adom, mint élő eladott, / a világnak magam” és „Szünetlen érkező szívem / hogy falja föl a horda”, s ezzel összefüggésben: lásd a *Francia fogoly* zárósorát: „... kikkel is zabáltatom / a szívverésemet”) az eucharisztiaira történő

utalásként értelmezhető éhség („földi táplálék nem csillapít”) és a *Frankfurt* két sora („belehaltak az eleven lúcsokba, / és feltámadtak fejfel lefele” – erről lesz szó még később) kiad egyfajta Krisztus-allúziót, másrészt a szekér elé fogás, a „mintha szimatolnák / a messze égi vályukat”, a halál-karám (*Hörömré* 1944), az „állatlan makogó öröm” és a lemaradó suta láb (*Francis fogoly*), valamint a négykézlőbra ereszkedés, a moslék és az özsze mosott eszmélet (*Frankfurt*) a lágerlakók olyan mértékű elhagyatottságáról és kiszolgáltatottságáról tanúskodik, s olyan állati sorba süllyedést rajzol ki, amely megkérdőjelez minden hagyományos emberképet, legyen az akár egy az ember Isten képére való formálását a bűnbeesés ellenére is valló keresztény, akár egy annak eredendő jóságában hívő humanista szemlélet.

A Ravensbrücki passió és a Harmadnapon

Ha egy ilyen pontot a lírai életművön s nem a biográfián vagy a költő publicisztikáján belül keressük, akkor gyaníthatóan ez a két vers képezi minden olyan olvasó kiindulópontját, mely a Pilinszky-féle „lágerlakóban” (s ez a fogalom talán nem csak lágerversek körében érvényes) a hagyomány nagypénteki szenvedő Krisztusát látja meg, és – eléggé ellentmondásosan – csak a szenvedőt.

Úgy tünik, nem vonható kétségbe, hogy két párversről van szó. Ezt támasztja alá elhelyezkedésük, a mindkettőben szereplő német helységnevű s főleg nagypéntek és húsvét egységes íve. A *Harmadnapon* mintegy biztosítja, hogy a *Ravensbrücki passió* fejezetalakjában Jézusra lássunk (hogy aztán ismét csak a ravensbrücki fejezet álljon előttrünk), ugyanakkor nem könnyen értelmezhető a másik költeménnyel összefüggésben (mi köze a feltámadáshoz egy lágerlakó pusztulásának?), és az is meglehet, hogy egy felületesebb olvasat elkülönülő szigetnek látja a lírai életmű egészében.

A fölvetett kérdések megválaszolásához érdemes kicsit hosszabban idéznem Balassa Péter egyik könyvéből: „A kötet [tudniillik a *Harmadnapon*] mondása szerint bármiféle szabadulás ma csupán a jóvátehetetlenség földi-embet, örökkévalóságának realista tudatában, vagyis a feltámadás földi mértékkel abszurdnak tetsző »egykori« hitének analógiájára képzelhető el [...]. Ahol és amiben mégis szabadul – feltámad – valami, az az ész szerinti történelem fogalmaiba, világképébe nem illeszthető bele: a testvéri együtt szenvedés, a testvériség által a szenvedésben. A *Harmadnapon* azt a folyamatot kíséri végig, melynek során az elkülönült – élező, szomjazó – szubjektum mintegy hirtelen talál, és éppen a mélypont helyzetében, illetve csakis a *nincs tovább* idejében. [...] Emnyiben a feltámadás emberi eseményéről mint nullpontról, egy kiüresedésről »szól» a kötet...”¹¹

A *Harmadnapon* feltámadás-eseménye tehát azért illeszthető a *Ravensbrücki passió*hoz, mert a ravensbrücki fejezet szenvedése és halála, valamint feltámadása időben egybeesik. Nem tévesztve szem előtt, hogy Pilinszky-nél csakugyan elsősorban a szenvedés, a halál és a feltámadás emberi eseményéről kell beszélnünk, itt túvatkozni szeretnék a jánosi teológia szemléletmódjára, hiszen már Krisztus kereszthalála tartalmazza a feltámadás di-csőségének mozzanatát.¹² Ami pedig a *Harmadnapon* című vers (s vele együtt a *Ravensbrücki passió*) egész korpuszát belüli, de az utolsó korszakban súlyozott jelentőségét illeti, elég a „mélypont utonepélyére” vagy – hogy egy elvontabb összefüggést is említsek – a bűn és a kegyelem radikális egybeesésére gondolnunk, olyan versekre (s itt csak a *Nagyvárasi ikonokból* és a *Székelyekből* válogatok), mint az *Aláír a föld*, a *Szent Isten*, a *Mélypont*

¹¹ Balassa 1987, 167.

¹² Lásd például Jn 12, 24: „Eljött az óra, amikor megdicsőül az Emberfia.” 12, 32: „Én pedig, ha felmagasztalnak a földről, mindent magamhoz vonzok.”

Évsepele, A Jádér szabója, a Pétkabeszéd, a Menomoni, a Cimeren, és még sok másik, de a bűn-kegyelem tematikában különösen a *Nincs több* és a *Gyónás után* tartozik ide.

Egyik költeményben sincs nyoma elbeszélő Ennek, s annak sincs semmi jele, hogy egy líral beszélő emlékezése lennének. Az absztrakt és vázlatzerű látásmód, a nézőpont mozgása, az igék jelen ideje, mely mindkettőre rányomja a bélyegét, továbbá a dikció versvégi múlt időbe fordulása sajátos konfigurációt kölcsönöz nekik. Egyrészt olyan benyomást keltenek, mintha az elbeszéltek a jelenben zajlanának. Hogy kell ez: értelmezni? Tagadhatatlan, hogy a holokausztal foglalkozó szakirodalomban általános egyetértés mutatkozik arra vonatkozóan, hogy a náci népirtás összegző megjelenésként felfogott „Auschwitz-eseményt” nem történetiként és nem múltként, hanem egyidejű történésként vagy a jelenben is fennálló állapotként kell értelmeznünk.¹²

Jean Amery egyenesen arról beszél, hogy a természetes időtudat olyan, mint a sebgyógyulás fiziológiai folyamata, s épp ezért „nemcsak erkölcsön kívüli, de egyszerűen erkölcs ellenvaló”. Sőt: „Az erkölcsös ember az idő megszüntetését követeli – az itt tárgyalt, különleges esetben a gaztevőnek gaztettehez szögezése által. Ennek révén és az időnek az erkölcsi megfordításával ember-társaként állítható az áldozat mellé.”¹³ Ehhez Pelinszkynek főleg a következő emlékezési sorai csatlakoznak: „Úvegymögötti csodában / lemosdanak a mészároslegények, / de ami történt, valahogy mégse tud végetélni.” (*Passió*)

Másrészt viszont zavarba ejtő a versvégek múlt ideje. Nem elégedhetünk meg azzal a kényelmes megoldással, hogy pusztán szövegzárási stilisztikai fogásról van szó (gondoljunk a *Herbach* 1944-re: az is ilyen iguidóval zárul). Mindenképpen a múlthoz

¹² Prokša 2002, különösen: 80–81; Tardó 1999, különösen: 42–43.

¹³ Amery 2002, 106.

kötik az eseményeket. Jelenvalóságuk és múlthoz kötöttségük véleményem szerint összeegyeztethető: ezt általában nem szólas hangsúlyozni, de a holokauszt történetisége, a „megtörtént” múltba sorolt faktualitása, s ilyen értelemben – mint a személyes/egyéni vagy a kollektív emlékezés lehetséges tárgya – nem szorulhat háttérbe az esemény egyidejűsége mögött. A szenvedés és a feltámadás emberi eseményére művi megtörténtre irányítja a figyelmet az igei múlt idő. Ez mindig elengedhetetlenül szükséges lesz az elgondolhatatlan elgondolhatóságához (lásd az „esztétikai képzelet” fogalmát Kertésznél)¹⁴ mind elgondolhatóságában, mind elgondolhatatlanságában.

Most vessünk egy pillantást ismét a *Herbach* 1944, a *Francin fogoly* és a *Frankfurt* című versekre. Tekintve az emlékezés ott is, itt is taglalt szerepét, talán nem véletlen, hogy a Jézus-interpretációnak a három másik költeményben kevesebb és halványabb textuális nyomára bukkanunk, mint a *Bruensbrücki passióban* és a *Harmincháromban*. Összevetve a szent három nap és a holokauszt eseményét, a versektől függetlenül is azt látjuk, hogy egy XX. századi külföldi számára nem éppen szimmetrikus a kettő helyzete, s így egybeajtsódásuk sem. Számára a holokauszt egy személyes, egyéni tapasztalatokon alapuló emlékezés tárgyává is tehető, Jézus Krisztus szenvedése, kereszthalála és feltámadása azonban nem. A Krisztusba vetett hitet és a rá való emlékezést egy közösség közvetíti, mely nem pusztán jelenvalóvá teszi a szent három nap eseményeit egy „kollektív felidézés” által (ebben még nem lenne semmi, hiszen már beláttuk, hogy minden emlékezésben ott van a jelenvalóvá tétele aktusa), hanem hisz is annak ettől független egyidejűségében. Egy ilyen időrendtől elvonakoztatott egyidejűségben talán szimmetrikussá válhat (szó lesz még erről a *Jaldánról*) a kétezre évvel ezelőtti és a XX. századi esemény, egy személyes élményeket felidézéssel (hangsúlyozva,

¹⁴ Kertész 1993, 22.

hogy ez tulajdonképpen egy model, nem alaptalan, és mégis mesterséges megkülönböztetés, hiszen a kettő összefüggése, afféle cserejátéka vitathatatlan) viszont soká. Még abban az esetben sem, ha a szenvedő vagy feltámadó Jézus Krisztus, mint a priori kép, már ott volt a tapasztalásban, s befolyásolta a lígertel: szenvedésekkel szembesülő egyén létásmódját.

Mind ez nem jelenti azt, hogy a szenvedések mint személyes élmények elbeszélésében ne lenne elvi lehetősége egy Jézus-metatorizációnak. Kérdés, hogy ez Pilinszky-nél milyen mértékben és mennyire koherensen valósul meg. Vegyük csak az eddigi tárgyalt öt verset ugyanazzal a légeriakkal találkozzunk-e ebben a kettőben és a másik háromban? Vajon az emlékezésén kívül valami másféle leterugenutásnak is nyomára bukkanhatunk a költői életmű bizonytalan körvonalú légerében?

Kreatúra

Mindössze két Pilinszky-költeményben fordul elő ez az oly ritka, terminusszámba menő szó. Mindkettő a *Nagyvérii énekek*-ből való. „És ki nem fél közüünk? Ki ne félve, / midőn szemét az Isten is lehúnyja, / és leborúlnak minden angyalok, / és elsötétül minden kreatúra?” (*Introitus*) S még fontosabb ez az előfordulás: „A Kreatúra könyörög, / Ieroskad, megadja magát. / A Kreatúra, Az-Ami / könyörög, mutatja magát.” (*Nagyvérii énekek*)

A Pilinszky-értelmezők nagy jelentőséget tulajdonítanak neki és globalizálják (legutóbb például Tolcsvai Nagy Gábor). Érvényét azért terjeszthetik ki a korábbi és a későbbi kötelekre, mert rendkívüli szemantikai-hangalaki erővel sűríti magába az esendőséget („Ieroskad”, „megadja magát”), az elhagyatottságot („könyörög”, „mutatja magát”), az emberi természet végső redukcióját („Az-Ami”), vagy, s talán ez a legösszetettebb, amit

mondani lehet: a Simone Weil-i szerencsétlenség tapasztalatát.¹⁶ Példátlán hatásához bizonyára a szót idegenként, szuggeszív hangulatiságában magába fogadó, ugyanakkor a székezdő C- K-ra átíró magyar nyelv is hozzájárul (nagy jelentőségű átírás, gondoljuk el C-vel és rövid u-vel: „Creatura” – különös, de mennyivel idegenebb-földönkívülőbb, hogy „Kreatúra”) Olvasásakor-elhangzásakor nemcsak a *Memóriára* gondolunk: jellegzetes végzőklése következtében a latin képzővel ellátott szavak egész sorára asszociáltat, s valami „szikárat”, „vázlatosát”, „vonalasat” villant fel. Többek között „teremtés” jelentését fogom kifejezni a továbbiakban.

Ha a kreatúrafogalmat maximálisan kiterjesztjük – s erre jelzőseit kulcspozíciója a *Nagyvérii énekek* című versének *Körös* című zárószakaszában (lásd előbb), a négy sor gnómaszerű megformáltsága és a szó erejétől fent elmondottak –, meglehetősen eltérő képi-hangulati komponenseket kap: az életmű legkiemelt motívumait nyálából: a lel s egyszerre nyer árnyszerűséget, valószínűtlenséget, olykor súlytalanságot (lásd: *A tengerpartra*, *Ranobrički passió*, *KZ-memória*, *In memoriam F. M. Dostojevszkij*, részben a *Harbach* 1944 és nagyobb mértékben az *Apokrif* stb.) és súlyt, felfokozott testiséget vagy állatlanságot (lásd: *Pétt*, a *Mire megjössz*, *Kosárembere*,¹⁷ *Francia fogoly*, *Frankfurt*, *Posztumas passió*, részben a *Harbach* 1944, kisebb mértékben az *Apokrif* stb.), néha egyszerre állati és vegetatív jellegel (*Mire megjössz*, *A szeretem simogé*). A súlyhoz, a pusztasúly testre való redukcióhoz sorolhatók a zuhanás, a koppanás, a nehézkedés, a gravitáció szövegeket behálózó motívumai.

A kreatúra lényege, az, ami azzá teszi, ami: a teljes elhagyatottság. Ha ezt nem akarjuk mindjárt magától értetődően Isten távolmaradásaként értelmezni, hangsúlyozni kell, hogy a Pi-

¹⁶ Lásd bővebben: Weil 1995, 49–55; valamint Weil 1998, 45–62.

¹⁷ Tolcsvai Nagy 2002, 65.

linszky-korpusz összefüggő olvasása esetén – mely olvasás következében a korpusz szoros motívikai érthetőségében¹⁰ egyfajta cirkuláció valósul meg. Olyan versek, mint például a *Pomaz*, az *Ördög-örökké*, az *Apokrif* befejező része, a *Vesztőhely tétele*, a *Vin Gogh imája* – melyekben a szöveg egyértelműségi az Istenről való elhagyatottságot – lehetővé teszik, hogy a kreatúra átfogó értelmezésekor ezt a fajta elhagyatottságot vonjuk be. Beállítható, hogy ez az egységesítés tulajdonképpen már a *keresztény* jelentő kreatúrafogalom kiterjesztésekor megtörtént, annak ellenére, hogy bizonyos költeményekben – mint például a *Mint megjössz*, az *Apokrif* középső része, az *Egy arckép áll* vagy a *Hasznok* –, ezt nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni.

Itt érdemes beolvasni a gondolatmenetbe a Jézus-metáforizáció kérdését. Ennek relevanciáját az adja, hogy Jézus vagy a Jézushoz való hasonlóság felismerése/felismeretlencse a kreatúrában, úgy tűnik, a nyomorúság, az elhagyatottság radikalitása szerint versenként különböző. Noha egyes darabokban kétségtelenül jelen van ez a metáforizáció (például *Parvensbrucki passió*, *Harmadnapon*, *Agónia Christuma*, *Intatunk*, *Igen, a komb* stb.), másokban, talán a legradikálisabbakban, ahol a kreatúra állattá, zuhanássá, puszta testté, koppanássá válik, mintha háttérbe szorulna (lásd az első három lágerkölteményen kívül például a *Mosé*, a *Visszavonul*, a *B.I. kisasszony* címűeket). Kérdés, hogyan értékeljük a *passió* szót (olyan versek intatt mondom, mint például a *Passió* vagy a *Passzumus passió*), egyszerűen szenvedést értsünk alatta vagy Jézus szenvedéstörténelét is?

Teológiai szempontból ez rendkívül jelentőséggel, s ha elfogadjuk a fent vázolt „cirkulációs elméletet” és azt, hogy a kreatúra az állattá alacsonyodott és teljesen magára maradt lágerlakóban nyerte el legmélyebb jelentését, melyet azután a láger

¹⁰ Tanulmányában ezt a szoros motívumhálózt próbálja feltérképezni Balassa Péter (1987, 158–165).

központi területén kívül (ez a *Francis fogoly* és a *Frankfurt*) máshonnan is kiolvashatók a Pilinszky-líra értelmezéséhez is bizonyos mértékig hozzájárulhat annak megválaszolása, hogy a Megfeszített Istentől való elhagyatottságát milyennek kell feljogni, és milyen mértékűnek kell tartani? Jézusnak a kereszten elhangzott: „Istenem, istenem, miért hagytál el engem?”¹⁹ kiáltását értelmezve Hans Urs von Balthasar felteérthetetlenül fogalmaz: „...Jézus életének egyedülálló csúcspontjára vonatkoztatott szavak ezek, és semmiképpen sem jelentik egy zsoltár recitálásának kezdetét, ami azután a szenvedő megdicsőülésével végződik, és amit a zsoltár összefüggésében kellene értelmezni.”²⁰ Ezek a szavak tehát nem csupán egy színpadias gesztus kedvéért hangzanak el, ahogy egy évezredek, Jn 8, 29-en („Aki küldött engem, velem van. Nem hagyott magamra, mert én mindenkor azt teszem, ami neki kedves.”) alapuló teológiai felfogás tartja. Nem a 22. zsoltár (22,1) recitálása „a mi nevünkben”²¹ olyan értelemben, hogy olyan halált szenvedett el, mint bármelyikünk, s nem is olyan értelemben, hogy pusztán *szívezt* volna a teljes elhagyatottságot, kiáltásának merő pszichológiai oka lettek volna, míg az Atya végig vele volt, nem, hiszen az Ószövetség és az Újszövetség idők legmélyebb szenvedései a Golgota mutatnak, és azt élük át,²² ugyanakkor „az Ó- és Újszövetség minden éjszakája nem több, mint legfellebb megközelítés, távoli utalás a kereszt megközelíthetetlen misztériumára, hiszen amennyire egyedülálló Isten Fia, olyannyira páratlan az Atyától való elhagyatottsága is”²³

Az eddigiekből azt láthatjuk, hogy bár nagy múltira visszatekinő teológiai nézeteket cáfol meg – s bár a Megfeszített elha-

¹⁹ Mk 15, 34; Mt 27, 46.

²⁰ Balthasar 2000, 111.

²¹ Lásd: *A katólikus egyház katekizmus*, 1994, 130.

²² Uo. 65–73.

²³ Uo. 72.

gyatottságának olyan mélységét állítja, melyről korábban talán csak a misztikusok beszéltek, és nem volt benne része az egyház hivatalos tanításának –, a kreatúra Jézuson keresztül való megértése, Jézus kreatúrában való fellelérése teológiailag mégis megapozható. Ehhez járul még az a Nazianzusi Szent Gergelyre visszavezethető szótérelmés (megváltástan) alapelve, miszerint amit a Logosz (tudniillik a második isteni személy) nem vett föl, azt nem is válhatta meg. Ha tehát Jézus emberi természete nem foglalhatja magában azt az állatvá váló lealacsonyodást, melyet a Pálinszky-féle kreatúra tár csak fel igazán, az beomlással fenyegeti mind a szótérelmés, mind a krisztológia építvényét. (Meglehet, az is, ha magába fogadja: lásd később.)

Most térjünk vissza a Pálinszky-versekhez és gondolkodjunk el az emberi természetnek ezen az állatiasodásán. Korábban azt állítottam (lásd A Ravensbrücki passió és a Harmadrapon című fejezet befejezéséig), hogy egy egyéni tapasztalatokon alapuló, történelmi „faktumokhoz” kötött emlékezésben nem, de egy időrendtől elvonatkoztatott egyidejűségben-jelenidejűségben *mind* szimmetrikussá válhat a Golgota és Auschwitz. A költő utolsó korszakához tartozó túlnyomóan atemporális kisszerkezetek egy igen kiterjedt csoportját alkotják azok a darabok, melyekben a veszthely, a vágóhíd, a merénylet, az elkövetés, a gyilkosság/gyilkos tematikája jelenik meg (legszikárabb ezek közül a *Merénylet és a Kétsoros*). Semmi alapunk sincs arra, hogy Jézus Krisztus vagy a holokauszt áldozatainak szenvedését olvassuk ki belőle, és ne csak „egyszeriben” a hűn és a kegyelem erőterében (ami személytelen és amit a szent) vergődő vagy felfelé zúzó egyszemélyes. Az egyszemélyes olvasat és a jelentéseknek a korpuszban, illetve az értelmezőben történő, korábban említett cirkulációja következtében azonban szenvedését és halálát elkerülhetetlenül a Golgota és a holokauszt felől értelmezzük. Ezzel csakugyan megvalósítottunk bizonyos szimmetriát a két esemény között, hiszen ezalatt valószínűleg egyik sem érdemel előbbsé-

get a másikkal szemben: többnyire mindkét megközelítés jogos, de az a legszerencsésebb, ha párhuzamosan élünk mindkettővel.

Nincs ez másképp egy, az említett csoporton belüli újabb versnyaláokban sem, ahol, mint azt korábban már a *Hirtől* 1944-ben, a *Francin fogolyban* és a *Frankfurtban* is láttuk, a szenvedő, az áldozat szenvedésében és halálában mintegy állatvá redukálódik. Képviselje őt költemény ezt a csoportot: a *Veszthely télen*, a *Címeren*, a *Marhabélyeg*, a *Posztumusz passió* és a *Villanyolló*.

Bennük egyszerre állatiasodik el halálában a kreatúra, és kap kimondott-kimondatlan krisztusi vonásokat. Némelyik ki is fejtő, tematizálja a lealacsonyodást: „Ki és kit ő? Ember őt állatot / vagy állat embert?” (*Veszthely télen*); „Pedig akkorra te már / csak rug-kapáltál / akár egy kísérleti állat / menetel, menetel a levegőben.” (*Posztumusz passió*); „... nem kívánnok emberként halni, / jó lesz nekem a villanyolló” (*Villanyolló*). Némelyiknek pedig igazi Krisztus-ikonográfiája van: „Szög és olaj lehetne címerem.” (*Címeren*); „A világ tenyerebe kalapált szeg, / holt-sápadt, / csorom vér vagyok.” (*Marhabélyeg*). Felláru bennük a kreatúra értelme: az csakugyan „teremténye” válik, nem ember már, pusztán „teremtett”, semmi több, éppert állatiaságában lesz „vasgolyó”, pusztán fizikai test. Állatiaság az elhagyatottságban és krisztusúság távoli, majd összetartó egyenesei, melyek a kreatúrában futnak, s melyeket a három nagy lágerköltemény óta követünk (gondoljunk a *Frankfurt* egyszerre nagyon direkt és igen fonák két sorára: „befehtak az eleven lucokba, / és föltámadtak fejfelé” – közvetlenül a *Ravensbrücki passió* és a *Harmadrapon* kettőse után), itt közelednek egymáshoz, de éppert a Pálinszky-költészet teszi lehetetlenné, hogy találkozzanak. Azok értelemszerűen csak a keresztihalált elszenvető Jézusban futhatnak össze, s meglehet, a *Pascal* című vers metafotikusan-példázatosan már erre utal: „A leghívnyább féreg kimulása / ugyanaz, mint a napfölkelte.” A kreatúra belül van Pálinszky költészetén, a megfeszített nem. Ezért e költészetén belül nem

meget végbe a két egyenes találkozása. De az indítja el és irányítja célba őket.

„Ha e mechanizmus nem lenne vak, egyáltalán nem volna szerencsétlenség. A szerencsétlenség mindenekelőtt névtelen, kiket megszáll, azokat megfosztja személyiségüktől és tárgyakká teszi őket.”²⁴ Ha a kreatúra legmélyebb értelmét (mint ahogy azt korábban a légerlakókról állítottuk, és állítjuk most is) Jézus-tan nyer. el, mit gondoljunk arról a különbségről, ami isteni és emberi természete között fennáll, s amit hatalmasabbnak látunk, mint valaha? Az a végzetlen távolság sem kevésbé problematikus, ami Isten és öközötte, az ember, a szerencsétlenségtől sújtott kreatúra között, s az sem, ami az Atya és a Fiú között van. Simone Weil szerint „ez a végzetlen távolság Isten és Isten között, legfőbb meg hasonlítás, fájdalom, mihez nincs hasonló, a szeretet csodája, ez volt Isten kereszthalála. Senki és semmi nem lehet távolabb Istentől, mint aki akkor válikozottá lett értünk”.²⁵ Továbbá: „Az egyesített végtelenek között az isteni szeretet szorításában több van közelségnél; végzetlenül a közelség, vagyis már azonosság van. De a Teremtés, a Megtestesülés és a Kín-szenvedés által Istenei belül végzetlen távolság is.”²⁶

Mit tud ezzel kezdeni a szentháromságtan és a krisztológia spekulatív tudománya? Hogyan tarthassa magát az Atya és a Fiú közötti eltérhetetlen szeretetköteléknek (Jn 6, 29 – lásd fenn) olyan felfogása, mely Jézus Krisztus, a kreatúra végletes elhagyatottságának értelmezését pszichológiai tudományokkal hártja el, mintha annak teljes átélése és „valóságossága” között különbséget lehetne tenni, mintha ez az átélés nem lenne az elhagyatottság maga? A harmadik konstantinápolyi zsinat dogmája, az utolsó nagy, jelentős krisztológiai dogma Krisztus két természet-

²⁴ Weil 1998, 52.

²⁵ Uo. 51.

²⁶ Uo. 53.

tével összhangban két különböző akaratú levékenységről beszél, és arról, hogy az emberi akarat mindenben követi az istenit.²⁷ Kérdés, a kifosztott kreatúrában mi a jelentése az „akarat” évezredes fogalmának.

Epilógus

Amennyiben az, hogy „Isten halott”, a kereszténység Istenének teljes megsemmisülését jelenti, nyilván kizárja egymást a haláltáborok keresztény mítosza és Isten ott beteljesedő, Nietzsche értelemben vett halála, mely így egy Semmi-mítosz likettő szíve lesz. Amennyiben egy Isten-kép elvérvénytelenedését, gondolkodásunk teljes átértékelését jelenti, abban az esetben egy radikális teológiai paradigmaváltás jegyében elképzelhető a holokausz Isten halálaként való keresztény interpretációja.

A Pilinszky-szövegek arról tesznek tanúságot, hogy Jézus Krisztus, az Isten halálakor Jézus Krisztusnak, az embernek Istenhez, az Atyához intézett kiáltását, hogy: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytát el engem?”, legelőszöbben nem általában a történelemben öszölt, hanem az Isten halálával legkikerülhetetlenebbül szembesülő auschwitzi és Auschwitz utáni ember, a történelemből kiűzött légerlakó ismételte meg. Ámde hogyan egyeztessük a Golgotát, mely nem más, mint a szeretetnek a maga teljes szabadságában végbevitt, odaadó tete, és Auschwitzot, mely odaaurcolt, „teremtésménye” redukált emberek vágóhidja? Hogy ne egyeztessük? A Krisztus-hitte nézve milyen követelményei lesznek, ha nem egyeztetjük? Milyen szélességben kell és lehet megtennünk? Vegyük ehhez hozzá a Golgotában ismertetett teológiai bonyodalmakat: a „Golgota-Auschwitz”

²⁷ A dogmatika kézikönyve. 376–380.

²⁸ Szilágyi 2003, 6.

metafora mélyén problémák sora, ugyanakkor a keresztény teológiára nézve nagy megtermékenyítő-megújító erő rejlik.

Igaz ez Pilinszky lírájára is, a azon belül is az ő „korülhatárolt, bizonytalan formájú légerére”, mely kirajzolja holokauszt-képet. Nem szabad szem elől téveszteniük, hogy elsősorban költészetről van szó, melynek ereje, jelentéssége – többek között – abból származik, hogy a passiótörténet nagy elbeszélését felhasználva elsősorban a XX. századi ember szenvedésére fókuszál. Elkerülhetetlen következménye azonban ennek, hogy értelmeződni kezd a kettő kölcsönös viszonya: először a költészet összefüggésében, később ettől elvonatkoztatva. A Jézus Krisztus és a Pilinszky-féle kreatúra közötti értelmezési játékban elővételeződik, végül a kreatúra és Jézus közötti kölcsönös azonosulásban – mely már nem Pilinszky lírájában, hanem, ha megtörténik, a teológiai gondolkodáson belül fog végbemenni – egybeesetlően két halála.

Irodalom

- Amery, Jean: Ressentiment-ok. In: *Tűz bűnös és bűndőlésen. Egy lelepet ember kísérletei a feltitkeroklásra*. Budapest, 2002. Múlt és Jövő Kiadó.
- Balassa Péter: A látvány és a szavak. A Harmadnapon – huszonöt év után. In: *A látvány és a szavak*. Budapest, 1987. Magvető Kiadó.
- Balthasar, Hans Urs von: *A három nap teológiája*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó.
- Heller Ágnes: A holokauszt és a nemzodékek. In: *Auschwitz és Gulág*. Budapest, 2002. Múlt és Jövő Kiadó.

Jelencs István: Költemény Tanulmány egy Pilinszky-vers születésének történetéről. In: *Az ének varázsa*. Budapest, 2000. Új Ember Kiadó.

A katolikus egyház katekizismusa. Budapest, 1994. Szent István Társulat.

Kertész Imre: Hosszú, sötét árnyék. In: *A holocaust, mint kultúr*. Budapest, 1993. Századvég Kiadó.

Nietzsche, Friedrich: *Igy szólott Zarathustra*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó.

Pilinszky János összes versei. Budapest, 1997. Osiris Kiadó.

Pilinszky János: „Miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is”. In: *Fablicisztikai írások*. Budapest, 1999. Osiris Kiadó.

Prokcsa Ágnes: Döntés és ítélet. Kertész Imre: Szustalanság. In: *Az ítéletkezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*. Budapest, 2002. L' Harmattan Könyvkiadó.

Rózsa Huba: *Az Ószövetség keleti képe II.* Budapest, 1996. Szent István Társulat.

Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Budapest, 1996. Vigilia Kiadó.

Szilágyi Ákos: Az etetőndő történelmi bűn. *Kritika*, 2003. 2. sz.

Tatár György: A kivételes állapot. *Panoptikon Szemle*, 1999. 2. sz.

Toksvai Nagy Gábor: *Pilinszky János*. Pozsony, 2002. Kalligram Kiadó.

Weil, Simone: A szerencsétlenség. In: *Jegyzetfüzet*. Budapest, 1995. Új Mandátum Kiadó.

Weil, Simone: Szerencsétlenség és istenszeretet. In: *Ami személyes és ami szent*. Budapest, 1998. Vigilia Kiadó.

Skultéty Viktor

A SZERV ÉS A SZUBJEKTUM

A jezsuita illegalitás Magyarországon
1951-1954 között

Bevezető

A közelmúlt történetét vizsgáló kutatónak megadatik a lehetőség, hogy a történelem levéltárakban porosodó, „hivatalos” dokumentumait összevesse a gyarlónak tartott, de sokszor meglepően élénk emberi emlékezet produkumaival. Ez a módszer különösen akkor érdekes, ha a kétféle forrás eredendően hordoz nézőpontbeli és értelmezésbeli különbözőségeket.

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a jezsuita rend milyen problémákkal szembesült az illegalitás kezdeti szakaszában. Mik voltak azok a nehézségek, amikkel a rend magyarországi vezetőjeként P. Pálos Antalnak szembe kellett néznie, és ezek hogyan jelentkeztek a mindennapokban? Elsődlegesen a rend működésére és a működéssel kapcsolatos kérdésekre koncentráltam, arra voltam kíváncsi, hogy P. Pálosnak milyen fel-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani P. Pálos Antal, volt jezsuita provinciálisnak, aki türelmesen és részletesen válaszolt minden kérdésemre és rendelkezéseimre bocsátott minden olyan anyagot, ami a korszakra vonatkozóan a birtokában volt. Beleértve ezt a 34 provinciális levelet is, amit *Röszlévél* címmel gyűjtött össze, és máshol nem olvasható. Kösznettel tartozom továbbá Ráthor M. Jánosnak, az 1956-os Lelészet igazgatójának szakmai segítségéért.

adatokot kellett ellátnia, milyen problémákat kellett ahhoz megoldania, hogy a jezsuita rendet – mint illegális, de továbbra is működni akaró szervezetet – irányíthassa és összeharthatassa.

A dolgozat két részében különböző nézőpontból közelítem ezeket a kérdéseket. Az első rész az 1950. évi 34. számú rendelet értelmében illegálissá váló jezsuita rend kezdeti éveinek Történelmi Hivatalban fellelhető, ÁVH-s megfigyelési anyagára épül. A Szerv látókörébe P. Csávossy Elemér² jezsuita provinciális munkatársaként került be P. Pálos Antal, a vizsgált időszak tartományfőnöke. A tanulmányhoz a megfigyelés kezdetétől az ítéletig terjedő anyagot használtam fel.³

A második részben (a kihallgatási jegyzőkönyvek és fogdahálózati jelentések ellenpontjaként) a rend történetét P. Pálos személyes emlékei, illetve provinciálissága alatt írt Magyarországon kiadatlan levelei alapján rekonstruálom. Pálos atyával készített interjúanyagom és a leveleken kívül felhasználtam P. Pálos *Viharok, részem di* című rend- és egyháztörténelmi írását,⁴ valamint az *Üldözött jezsuiták emlékiratai* című kötetből a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseit.⁵

Mindkét nézőpont a működés mindennapjait tükrözi, csak teljesen más hangsúlyokat használ. A kihallgatási jegyzőkönyvek és a fogdahálózati jelentések információanyaga tényszerű, könnyen csoportosítható bizonyos problémák köré, ugyanakkor

² P. Csávossy Elemér (1883–1972) 1924–1927 között, valamint 1949–1951 között tartományfőnök. 1903-ban kezdte a noviciátust Ausztriában, Budapesten szentelték pappá. 1911-ben tanári oklevelet szerzett, majd Kalocsán tanított 1924-től. Első provinciálissága után kalocsai házfőnök lett 1939–1949 között házfőnök és főiskolai igazgató volt Kazán. 1951-ben tartóztatták le, 1956-ban szabadult Vácról. A rendőrhatalomra helyezte

³ Történelmi Hivatal V-116619.

⁴ Pálos 1992.

⁵ Szabó Ferenc 1995.

egyáltalán nem teljes, és szinte semmilyen egyéni értékelést, véleményyt nem tartalmaz P. Pálos részéről a személyes indítékokra és felmerülő problémákra vonatkozóan.

Az interjú anyaga és a második részben felhasznált levélrészletek, illetve egyéb írásos visszaemlékezések, bár kevésbé tény-szerűek és pontosak, mégis csoportosíthatóak ugyanazon problémák köré, amik a Szervet foglalkoztatták, és rengeteg olyan apró, talán lényegtelennek tűnő információval szolgálnak, melyek lehetővé teszik az illegalitásba kényszerített rend működésének és szociális problémáinak megértését.

Az aktákban és az interjú során a rend működésével kapcsolatban rengeteg név merült fel, a jezsuita szervezetekről igyekeztem utánajárni, ha találtam életrajzi adatokat, azokat lábjegyzetben közlöm.⁶

Rend- és egyháztörténeli áttekintés, 1950–1954

Az MDP KV 1950. június 1-ji ülésén Révai József beszámolt a klerikális reakció elleni harcról és megjelölte a párt előtt álló feladatokat: 1. Le kell leplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart mint a béke ellenségét. 2. Támogatni és segíteni kell a néphez hű papokat, akik a püspökökkel szemben támogatják a békét és a népi demokráciát. 3. Megfelelő állami övédelmi rendelkezést kell fogadtatni a klerikális reakció ellen. 4. Fokozni kell a klerikális reakció elleni propagandát.⁷ Az Elnöki Tanács 23/1950. törvényerejű rendelete a Pázmány Péter Tudományegyetem Római Katolikus Hittudományi Karát leválasztotta az egyetem szervezetéről. Az 1950. augusztus 29-i püspöki konferencia úgy döntött, hogy az elkülönített karból Római Katolikus Központi Hittudományi Akadémiát állít fel.⁸

⁶ Az adatok forrásai: Pálos 1992; Szabó Ferenc 1995; Szabó Ferenc 1999.

⁷ Szabó Csaba 2000, 46.

⁸ Gergely 1985, 119.

A kommunista pártvezetés a szerzetesrendeket tekintette legreakciósabb elemeknek. Az iskolák 1948-as államosításával a tanító rendek többségének munkahelye megszűnt, az atrocitások pedig csak fokozódtak. A BM IV. főosztályának 11/1950. számú rendelkezése folytán a rendőrségi közegek „közrendészeti és közbiztonsági” szempontokra hivatkozva 323 férfi szerzetest és 600-700 apácát telepítettek ki a jugoszláv határsávból és Szentgotthárdról. Az Államvédelmi Hatóság június 16-án kiűrtette az egri ciszterci rendházat, 18-áról 19-ára virradó éjszaka további 1120 szerzetest és apácát telepített ki Székesfehérvárról és Budapestről. A szerzetesrendek vezetői memorandummal fordultak a püspöki karhoz.⁹ A Magyar Népköztársaság kormányának képviselői és a Magyar Katolikus Püspöki Kar küldöttei között tárgyalások 1950. június 28-án kezdődtek és két hónapig tartottak. A katolikus egyház tárgyalási pozícióit nehezítette a július 3-án Velehracon meginduló békepapi mozgalom. Augusztus 30-án megszületett a megállapodás a Magyar Népköztársaság kormánya és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között. Egy héttel később kihirdették az Elnöki Tanács 1950. évi 34. számú törvényerejű rendeletét, amely megvonta a magyarországi szerzetesrendek működési engedélyét. Rákosiék a szerzetesek ügyét a rendőrség illetékességi körébe utalták.¹⁰

A legtöbb rend illegálitásban folytatta a működését. A Jézus Társaság P. Csávossy Elemér magyarországi tartományfőnök vezélése alatt kiépítette az illegális provinciát, biztosítva a rend folyamatos fennállását. A pártállam egyházra nehezedő nyomása nem enyhült. 1951 márciusának végén az ÁVH letartóztatta a püspös rend valamennyi tagját.¹¹ Május 7-én őrizetbe vették P.

⁹ Balogh-Gergely 1993, 291.

¹⁰ Szabó Csaba 2000, 32.

¹¹ Balogh-Gergely 1993, 295.

Csávossy Elemért is. Utódjául P. Szörényi Gábor¹² nevezte ki, aki nem vállalta a megbízást, mivel az egyházi szeretetszolgálat szervezésével kapcsolatos munkák minden idején igénybe vették. A másik jelölt P. Pálos Antal volt, aki a fiatal rendtagok előjárójaként dolgozott 1950 augusztusától.

A Szerv információi

P. Pálos Antal dossziéiról

A tanulmány első részének alapját a Pálos Antal és társai című vizsgálati dosszié alkotja, de kapcsolódó anyagot találtam az 1955-ben indult jezsuita perek anyagában (*Temps Jézus és társai*, V-129284/1-5) és *Gulyás Gyuláné* dossziéjában is (V-129284).

Pálos dossziéjában vegyesen szerepelnek kihallgatási jegyzőkönyvek, fogdahálózati jelentések, kihallgatási és vizsgálati tervek. Kihallgatási jegyzőkönyvből összesen 2 darabot találtam, mivel – mint ahogy azt az utolsó jegyzőkönyv tanúsítja¹³ – legnagyobb részüket megsemmisítették. Ugyanez lett a sorsa jó néhány fogdahálózati jelentésnek és egy vizsgálati tervnek is. (Mellékesen jegyzem meg, hogy Pater Pálos a visszaemlékezésiben azt írja, hogy a vizsgálati jegyzőkönyvek szélére gyakran írt helyesbítő kifejezéseket, miután elolvasta őket.¹⁴ Egyetlen ilyen sem találtam.)

¹² P. Szörényi Gábor (1912–1984) 1930-ban lépett be a Társaságba, 1942-ben szentelték pappá. Kalocsai Internátusi felügyelő, Pécseli hitman, majd Csávossy Elemér provinciális útként lesz. 1950-tól a Római Katolikus Szeretetszolgálat referense. Az idős testvérek asszisztens otthonának létrehozásán, működésén dolgozik haláláig.

¹³ Történelmi I. (ivatal) V-116810, 230–231.

¹⁴ Szabó Ferenc 1995, 32.

A kihallgatási jegyzőkönyveket Rajos Pál ÁVH-s hadnagy vette fel, aki eléggé tájékozott volt egyházi ügyekben, főleg a jezsuitákat illetően. A jegyzőkönyvekből ítélve a kihallgatások nem voltak erőszakosak, inkább monotonnak tekinthetők a sűrűn visszatérő hasonló kérdések miatt.¹⁵

A fogdiahelyi jelentéseket P. Pálós cellatársa készítette, aki Barta Miklós református nőgyógyász orvosnak adta ki magát. Szerepét nagyon ügyesen találták ki, mert – mivel nem volt katolikus, de megfelelő iskolázottsággal rendelkezett – őszinte érdeklődésnek tüntethette fel a rendről és Pálós vallási ügyeiről szóló kérdéseit. A jelentések rögzített struktúrában készültek, három részből álltak: az első részben az ügyvel kapcsolatos frissen megtudott dolgokat írta le a „légla”, a második rész P. Pálós ügymenettel, kilátásával kapcsolatos véleményéről szól, a harmadik pedig a viselkedését taglalja.

A csekély számú kihallgatást és vizsgálati terv¹⁶ nem túl informatív, inkább tekinthető a bürokrácia kötelező termékének, mint a kihallgatás hatékonyságát segítő tervezett összefoglalónak.

A „kálváriajárás kezdete”

Az első kihallgatásra 1954. július 1-jén került sor.¹⁷ A cél az volt, hogy vallomást kapjanak P. Pálóstól a Határozat vádpontjainak igazolására. Pálós beismerte, hogy Csávossy Elemér, volt jezsuita tartományfőnök letartóztatás után (1951. május 7.) ő vette át a Jézus Társaság vezetését, magyarországi illegális provinciálisként.

¹⁵ A „légla” szinte minden jelentésében leírja: P. Pálós arra számít, hogy a kihallgatás már nem tarthat sokáig, mert már mindent elmondott, és a „hadnagy úr” nem kérdez semmi újat.

¹⁶ Történeli Hivatal V-116819, 51–57, 86, 97.

¹⁷ Történeli Hivatal V-116819, 15–17.

Részletes vallomást tett a rend működéséről, vezetőiről és azok elhelyezkedéséről.¹⁸ Nem tagadta a rendszeres körlevelek és külföldi „ellenforradalmi” broszúrik kiadását. Csávossy őrizetbe vétele után megbízta Lukács László laikus szerzetest, jutasson ki egy levelet a vatikáni központba, amelyben rendfőnöki kinevezésének jóváhagyását kérte, egyben kérte a Generálist, hogy őrizetbe vételének eshetőségére nevezzen ki új rendfőnököt. P. Petruch Antalt¹⁹ és P. Palánkai Tibort²⁰ javasolta.

Háromhavonta ugyanezen az úton jelentéseket küldött a Vatikánba és fogadott utasításokat is. Utoljára június 25-én adott Lukácsnak továbbítandó anyagot, melyben négy gépelt oldal terjedelemben számolt be a magyarországi rend személyi állományáról és helyzetéről, továbbá kérte, hogy tegyék lehetővé magyarországi titkos missziós szervezet felállítását. 1951-ben és 1952-ben két illegális futár is jött Magyarországra. Az első 5000 forintot hozott a rendnek, a másik pedig Reisz Elemér, a magyar jezsuita rendtartomány első külföldön kinevezett provinciális ajánlatát hozta a novíciusok és szerzetesek nyugatra szöktetésének lehetőségéről. P. Pálós tagadta, hogy ezt az ajánlatot kihasználta volna. Felmerült a belga kapcsolat kérdése is. Kálmán

¹⁸ Ez a részletes és a jelentésben nincs benne, csak utalnak rá.

¹⁹ P. Petruch Antal (1901–1976) 1918-ban lépett be a nagyszombati novíciánba, 1931-ben szentelték pappá Innsbruckban. 1950-től a szegedi hittudományi főiskola rektora. 1951-ben eltávolították, segédmunkásként dolgozott Budapesten. 1955-ben letartóztatták, egy év múlva szabadult, visszatért történeli kutatásának árá.

²⁰ P. Palánkai Tibor (1907–1982) 1925-től szerzetes, 1937-ben Szegeden szentelték pappá. Tábori lelkes, lelkipásztor Szatmárnémetiben, majd Kispesten, emert lelki író. Kispesten házifőnök, a rendtagok eltávolítása után villanyszerelőként dolgozott. 1955-ben letartóztatták, a hatvanas években elhagyta az országot, Bajaroncraiban tábori lelkesként halt meg.

Sándor,²¹ a Kozponli Szeminárium portása ismert egy tisztviselőnt, aki a belga követségen dolgozott. Ezen az úton havonta juttattak el leveleket a belga emigrációban élő jezsuitáknak. P. Pálos lagatja, hogy ismerte volna ezt a tisztviselőnt.

Lényegében ezen az első kihallgatáson meghatározták azokat az irányvonalakat, amelyek mentén az egész nyomozást lefolytatják. Az itt felvetett témák többször visszatértek a kihallgatás folyamán, és a „tégia” is ezek alapján próbálta beszerezni az információit. A továbbiakban magam is az egyes események szerint haladok.

A jezsuita rend szervezete a magyarországi illegalitásban

Az 1950. augusztus 30-ai „A Népköztársaság kormánya és a Katolikus Püspöki Kar megállapodása” értelmében Magyarországon 23 férfi szerzetesrendet oszlattak fel. Ebbe természetesen beletartozott a szellemi potenciájja, kiterjedt külföldi kapcsolatai miatt a hatalomra óriási veszélyt jelentő jezsuita rend is.²²

Csávrossy Elemér, a rend akkori provinciálisja elkezdte szervezni a rend illegális tevékenységét a rendi hierarchia megtartásával. Nem számítottak a közeljövőben rendszerváltozásra, így a túlélésre, illegális tevékenységükre rendezkedtek be. P. Pálos mint a következő provinciális is ennek megfelelően cselekedett.

A rend élén az illegalitásban is a provinciális állt. A legtöbb volt rendtag munkát vállalt, ami azoknak sikerült a legjobban, akiknek volt valami szakmájuk. Az állástalan és az öreg jezsui-

²¹ Fr. Kálmán Sándor (1912-1970) 1939-ben lépett be a rendbe, szabóként tevékenykedett különféle rendházakban. 1950-ben Szegedről hurcolták el Mezőkövesdre. A táborok szétoszlatása után a budapesti Kozponli Szeminárium portása lett. 1955-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult a váci börtönből, utána a párizsiak budapesti székházában szabó és szekrényés volt haláláig.

²² Gergely 1985. 119-122.

tákat el kellett tartani, ezt a provinciális koordinálta. Továbbá meg kellett oldani a rend összetartását mind fizikai, mind szellemi téren. Évente legalább egyszer személyes beszélgetést kellett folytatnia a rendtagokkal. Biztosítani kellett a szellemi tájékozódást, így a külföldi hittudományi munkák beszerzését meg kellett oldani, ami azért volt veszélyes, mert külföldi kapcsolatok fenntartását kívánta meg.²³

P. Pálos közvetlen környezetiéhez tartozott P. Kerkai Jenő²⁴ filozófiai doktor, aki a kispapoknak sok filozófiajegyzetet készített, P. Kollár a Szó hírség volt főszerkesztője, P. Luzsénszky²⁵ – akit fentebb már említettem – az ifjúsági munka vezetője volt. P. Vác Jenő²⁶ dogmatikai jegyzetekkel látta el a lelkigyakorlatozókat, P. Faragó²⁷ pedig a laikus testvérekért volt felelős. Rózs-

²³ Jelentés, 1954. július 13. Történelmi Hivatal V-II6819, 26-30.

²⁴ P. Kerkai Jenő (1904-1970) 1924-ben lépett be a rendbe, 1934-ben szentelték pappá Innsbrückben. Hazatérve a szegedi hittudományi főiskola tanára lett, 1935-ben Szegeden elindította a KALOT mozgalmat. 1949-ben letartóztatták, 10 és fél évre ítélték. Fizikailag és szellemileg megrokknva szabadult ki a börtönből, Pannonhalmára került.

²⁵ P. Luzsénszky Alfréd (1902-1975) az esztergomi főegyházmegye papjaként negyvenévesen lépett be a rendbe. 1950 szeptől a budapesti Jézus Szíve-templom igazgatója. 1955-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult. Haláláig a kispesti Jézus Szíve-templomban szolgált.

²⁶ P. Vác Jenő (1914-) 1933-tól a Társaság tagja, 1943-ban szentelték pappá Szegeden. Egy évig a római Cermenicum Hungaricum repülőre volt, majd a szegedi Hittudományi Főiskolán tanított, ahonnan 1951-ben eltávolították. Fizikai munkásként dolgozott, 1955-ben letartóztatták. Háromszor ítélték el. 1968-tól Verőcegyházasoson és Püspökszentlászlón az egyházi szociális otthon lelkésze lett.

²⁷ P. Faragó László (1909-1992) 1924-ben lépett be a rendbe, 1939-ben szentelték fel. Gimnáziumi tanár Pécsen, majd pécsei lelképítészt. 1955-ben letartóztatták, a forradalommal szabadult. Kétféle munkás egy győri munkahelyen, nyugdíjazása után kisegítő lelkész a budapesti Karolina úti lelkészszégen.

hogy István, volt laikus testvér továbbította az illegális körleveleket. P. Süle Géza²⁸ volt a rend prokurátora, ő egy nagyon tehetséges gazdasági szakember, aki az illegalitásban is ügy intézte a pénzügyeket, hogy nem kellett szűkölködniük.²⁹

Az illegálisan működő szerzetesrendek legnagyobb problémája – a novíciusképzésen kívül – az volt, hogy a tanulmányokat befejező növendékeiket ki szentelje fel. A püspöki kar nem szentelt fel illegálisan kiképzett szerzetest, ráadásul P. Pálos már ebben az időben is lélt a békepapi mozgalomtól, és a püspöki kart ilyen szempontból gyengének minősítette. A megoldás egy illegálisan felszentelt püspök lett volna, akiről a magyarországi püspöki kar nem tud. Ő szentelhetne volna fel a tanulmányokat befejező szerzetesnövendékeket. Az egyház vezetése az egyházmegyét irányító püspök kezében összpontosult. Ő rendelkezett az ordóval (papszentelés és bérmálás joga) és a jurisdikcióval (egyházmegye kormányzása). A felszentelt illegális püspök csak az ordót bírta volna, ezért külön papot kértek volna a Szentszékől apostoli adminisztrátor címmel (P. Bálint³⁰ jezsuita pap neve került fel), aki külön pápai jogkört kapott volna a jurisdikciót tekintve. Így joga lett volna a működő püspökök által megvonott pápai joghatóságokat visszaadni, illetve a püspöki döntéseket érvényteleníteni.³¹

²⁸ P. Süle Géza (1914–1988) 1923-ban csatlakozott a rendhez, 1943-ban szentelték pappá. 1944-től a Mánréza hárgondnoka, majd pécsi hittanár, 1949-től a Rendtartomány gazdasági vezetője, 1955-ben letartóztatják, 1957-ben szabadul. Gyárban dolgozik, 1958 végétől a budapesti Szent Rita lelkészség ruhálárosa, pénzbeszédője, majd kísérő lelkésze.

²⁹ Jelentés, 1954. július 27. Történelmi Hivatal V-116319, 67–74.

³⁰ P. Bálint József (1916–) 1934-ben lépett a Társaságba, 1946-ban szentelték pappá. 1964-ben letartóztatják, 5 év után szabadult, utána lelkipásztorokodással foglalkozik.

³¹ Jelentés, 1951. szeptember 27. Történelmi Hivatal V-116819, 166–170.

A kihallgatás során a kérdés először abban az tizenelben került fel, amit P. Pálos a mellé helyezett, szabadulás előtt álló fogdányvokón keresztül küldött a szabadon élő rendlársamnak. Ebben az szerepelt, hogy egy bencés papon keresztül kéri Rómát, hogy adjon felhatalmazást egy illegális püspök szentelésére. A szentelést Kisberk Imre, székesfehérvári segédpüspök végezte volna egy rövid, 10 perces liturgia keretében³² (1951. július 21-én az Elnöki Tanács elnöke előtt valamennyi megyés püspök, segédpüspök, érseki és püspöki helynök, valamint a megmaradt szerzetesrendek főnökei esküt tettek a Magyar Népköztársaságra és az alkotmányra, kivéve Kisberket³³). Az így felszentelt illegális püspök tevékenységi körébe tartozott volna a papi utánpótlás biztosítása és felszentelése, a papok körében tapasztalható ingadozás (békepapi mozgalom) megszüntetése, a hívek elszigetelése a legális (az állammal megalkuvó) egyháztól. Ő szolgáltatta volna ki a szentségeket, és hitoktatást is tartott volna.

Az új püspök irányítása alatt álló illegális egyház kiépítésére P. Pálos szerint nagy szükség lett volna egyrészt a papnevelés kérdésének megoldása szempontjából (a felosztott szerzetesrendek novíciusai nem tanulhattak tovább, ráadásul 1951-től a szemináriumokból is kizárták – az egyébként nehezen bejutott volt szerzetesnövendékeket), másrészt a papok lelkiismereti válságának rendezése érdekében. Az illegális egyház hatáskörébe tartozott volna annak biztosítása is, hogy a felosztott rendek meg tudják találni a továbbműködés lehetőségét és a békepapi mozgalom által elidegenített hívek visszaszerzését.

Az új püspökökkel egyházmegyénként minimum egy felszentelt, működő pap tartotta volna a kapcsolatot. Az egyház szer-

³² Jelentés, 1954. július 8. Történelmi Hivatal V-116819, 18–19.

³³ Balogh-Gergely 1993, 297.

vezetésének kérdésével P. Kollár,²⁴ F. Luzsánszky, Jámbor Mike (OSB), P. Mihalik és P. Sule foglalkozott.²⁵ A megvalósítás első lépéseként bevonták volna a rendi és hozzájuk csatlakozott papokat, 1954 őszére összehívták volna egy illegális ankétot, ahol a pasztoráció lett volna a fő téma, majd 1955 tavaszára a mozgalom más szerzetesrendekre való kiterjesztése volt a cél. Körülbelül 3000 bevonható személyre számítottak.

Az utód kinevezésének kérdése

Az egyik legégetőbb probléma volt, hogy P. Pálos letartóztatása után ki legyen az illegális jezsuita rend magyarországi provinciálisja. A tartományfőnök volt a magyarországi rendtartomány vezetője, az ő kezében összpontosult a rend irányításához szükséges hatalom, ő volt felelős azért, hogy Magyarországon továbbra is működjön a rend. A szerzetesrendek magyarországi feloszlata után Csávossy Elemértől, az akkori provinciálistól kezdve a tartományfőnökök nagyra hamar kinevezték utódjaikat – akár több ember megjelölésével is –, hogy esetleges letartóztatásukat követően legyen vezetője a rendnek. A kinevezés titokban történt, még a rendtagok közül is kevesen tudtak róla. A Szerv elsődleges feladatának tekintette, hogy megtudja, ki az új provinciális, így ellenőrizve az illegálisan működő rend tevékenységét.

Az 1954. július 1-ji kihallgatáson P. Pálos azt vallotta, hogy a Vatikánnak küldött levelében kérte a Generálist, hogy nevezze

²⁴ P. Kollár Ferenc (1912–1978) 1927-ben kezdte az újoncélet, 1940-ben szentelték pappá. 1944-től a Szív című újság főszerkesztője, 1949-től a budapesti rendház előjárója. 1955-től ő irányítja a magyar provinciát. 1977-ben Rómába utazik és meghívja P. Arrupe generálist. Ől még tudta fogadni, de utána váratlanul meghalt.

²⁵ Jelentés, 1954. szeptember 25. Történelmi Hivatal V-116819, 160–165.

ki az utódját. Két javaslatot tett: P. Petrich Antal és P. Palánkai Tibor személyében.²⁶

A cellájában elhelyezett fogdaügynök²⁷ 1954. július 4-i jelentésében márt az szerepel, hogy P. Pálos a szabadon élő rendtartományoknak üzeni, tudja, hogy őrizetbe vételével a provinciális megbízatása megszűnt, ezért megbízza P. Bodolay Gyulát²⁸ és P. Faragó Lászlót, hogy egyezzenek meg a kinevezendő tartományfőnök személyében. Az utódja rendelkezik azokkal a jogokkal, amelyek a tartományfőnöki tevédek ellátásához szükségesek, novíciusokat vehet fel, kiképezheti őket, taníthatja a kispapokat rendtagokkal... Legfontosabb feladatai közé tartozik az utánpótlás biztosítása. Külön kiköti, hogy utódja a püspöki kar egyetlen tagjánál se jelentkezzen, mert így nővelne a leleplezés veszélyét. Kinevezése így is érvényes, teljes joggal kezdheti meg működését. Utódját biztosítsa két-harmadiziglen!²⁹

Az 1954. július 12-i fogdaügynöki jelentés szinte szó szerint ugyancsak az információkat erősíti meg.³⁰

B. M. nögyógyász collaügynök első jelentése³¹ a következőket tartalmazza az utódlásra nézve: P. Pálos úgy gondolja, hogy letartóztatása csak átmeneti zavarokat okoz a rend életében. Az utódja ki van nevezve, egy hónap alatt bele fog tanulni a szerepébe, és minden megye tovább a megkezdett úton, mert a rendnek élnie kell.

²⁶ Jelentés, 1954. július 1. Történelmi Hivatal V-116819, 15.

²⁷ Ez még nem a már említett B. M. nögyógyász, hanem egy szabadulás előtt álló pécsi egyetemi hallgató!

²⁸ P. Bodolay Gyula (1903–1984) 1922-től a rend tagja, 1933-ban szentelték pappá. Tanít Kalocsán és Pécsen, ahol gimnáziumi igazgató. 1951-ben Mezőkövesdre hivatolták, majd Küsterzsára uttérálták. Szabadulás után Budapesten magántanulmányból tartotta el magát, 1980-ban Párvonhalmra költözött.

²⁹ Jelentés, 1954. július 8. Történelmi Hivatal V-116819, 19.

³⁰ Jelentés, 1954. július 12. Történelmi Hivatal V-116819, 20–23.

³¹ Jelentés, 1954. július 13. Történelmi Hivatal V-116819, 26–30.

Augusztusban Rajos Pál – kihallgatási terve szerint – meg van győződve arról, hogy P. Petruch Antal Pálos egyik lehetséges utódja,⁴² az ezt követő jelentésében is ez szerepel.⁴³

Szeptember végén egy érdekes momentum olvasható az egyik jelentésben. Egy teljesen új név merül fel lehetséges utódként, szinte a semmiből. Ekkor hallunk először arról, hogy P. Pálos utódjául P. Tamás Jánost⁴⁴ nevezte ki még provinciálissá választásának idején.⁴⁵ A név egy fogdahálózati jelentésben bukkant fel, ami arra utal, hogy P. Pálos a cellájában tartózkodó cellaügynököknek árulhatta el. Erre vonatkozóan nincs pontos adat, és a dossziéból sem lehet megállapítani, mert dokumentáltan 33 jegyzőkönyvet és 4 jelentést semmisített meg a Szerv, és ezek közé tartozott az is, ami az adott időszakra vonatkozna.⁴⁶

Ettől fogva tehát világos, hogy P. Pálos tudatosan vezette félre a hatóságot utódjának kérdésében, így P. Tamásnak elég ideje maradhatott arra, hogy átvegye az illegális rend irányítását és szervezze is azt.

P. Pálos visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy már provinciálissá váló kinevezésekor P. Tamást jelölte ki utódjául akadályoztatása

⁴² Kihallgatási terv, 1954. augusztus 2. Történeli Hivatal V-116819, 96.

⁴³ Jelentés, 1954. augusztus 10. Történeli Hivatal V-116819, 111–115.

⁴⁴ P. Tamás János (1915–) 1936-ban csatlakozott a Társasághoz, 1947-ben szentelték pappá. 1950-től Remetekertvárosban, majd Makkosmárián katechét felkész. 1954-től tartományfőnök. A rendőrség keresi, ezért 1955-ben onként jelentkezik, tíz évre fűlik. 1956-ban szabadul, ismét Makkosmárián működik. 1978-tól, P. Kellár halála után újra tartományfőnök 1984-ig, utána a székesfehérvári papi otthonba költözik.

⁴⁵ Jelentés, 1954. szeptember 25. Történeli Hivatal V-116819, 160–165.

⁴⁶ Jegyzőkönyv a P. Pálos Antal ügyében megsemmisítendő anyagokról, 1954. november 13. Történeli Hivatal V-116819, 230–231.

esetére. Az ő akadályoztatására gondolva pedig P. Bogyórnak⁴⁷ esett a választása.⁴⁸ A rend így akadálytalanul működhetett letartóztatását követően, és még a gyanú legkisebb árnya sem vejtült P. Tamásra.

Kapcsolattartás a fiatalokkal

A magyarországi illegális jezsuita rend a fiatalokkal való foglalkozásnak alapvetően két vonalát jelölte ki: először is gondoskodniuk kellett a novíciusairól, akiknek meg kellett szaktaniuk a tanulmányaikat, amikor a rendet feloszlatták. Másodszer, valahogy biztosítaniuk kellett a rend utánpótlását, így a novendékek lelki gyakorlatoztatását és képzését is.

P. Pálost éppen lelkigyakorlatozás közben vették őrizetbe. Minden évben vitt olyan középkolások flukát a Balatonra, akikről úgy gondolta, hogy van indítatásuk a jezsuita rend felé. Pálos atya rendszeresen foglalkozott fiatalokkal. Többek között az ő ösztönzésére készítettek vicclapot az ifjak, amelyben a közösségi életben tapasztalt erkölcsi és magatartási ferdeségeket karikírozták ki. A teológusok lapja a *Fantóm Mosoly* volt, a főiskolások *Martyrológium*, a középkolások pedig *Jézus Szíve* címen szerkesztettek újságot. Pálos rendszeresen vitte őket kirándulásokra is, ahol a fizikai kikapcsolódáson kívül rengeteg lelki élményben is részüik volt.⁴⁹

Sokkal bonyolultabb feladatot jelentett a novíciusok és kispapok kérdése. A rend feloszlása miatt sok növendék nem tudta befejezni tanulmányait. Előttük két lehetőség állt, vagy

⁴⁷ P. Bogyó György (1913–1998) 1950-től az egri egyházmegye lelképiskolára, 1957-től Vas megyében első lelkész. 1979-től két évet Rómában tanult. 1982-től Balatonon dolgozik, 1983-tól az esperesi kerület meghívott vezetője.

⁴⁸ Szabó Ferenc 1995, 26.

⁴⁹ Jelentés, 1954. augusztus 2. Történeli Hivatal V-116819, 89–95.

kispapként, valamelyik szemináriumban folytatták teológiai tanulmányaikat (ezt a püspöki kar nem támogatta), vagy felfüggesztve egyházi jellegű tanulmányaikat más felsőoktatási intézményben tanultak tovább, illetve munkába álltak.

A rend elsődleges törekvése az volt, hogy növendékeit szemináriumokban helyezze el. Ennek érdekében több működő szemináriummal felvették a kapcsolatot. 25 kispapjukat úgy próbálták elhelyezni, hogy a szemináriumban jezsuita lelkivezető alá kerülhessenek. Még P. Csávossy kereste meg a váradi egyházmegye apostoli kormányzóját, hogy juttasson be néhány kispapot a püspöki szemináriumba. Ez meg is történt. (Az apostoli kormányzót Hamvas Endre püspök le is váltotta.)³⁰ A Győri és az Egeri Egyházmegye szemináriumába próbálták még kispapokat helyezni,³¹ de 1952-ben a püspöki kar eltávolította az ilyen illegális módon bekerült szerzetesnövendökeket.

Az ítélet

P. Pálos Antall a Budapesti Fővárosi Bíróság 1955. február 25-én 17 év börtönrre és 10 év polgári jogvesztésre ítélte, hűtlenség, szervezkedés, deviza-bűncselekmény és okirat-hamisítás vádpontokban találva bűnösnek.³²

1963. május 10-én mentesült a hátrányos jogkövetkezmények alól a 3TK 103. §-a alapján.³³

³⁰ Jelentés, 1954. szeptember 28. Történeli Hivatal V-116819, 172-174.

³¹ Jelentés, 1954. szeptember 1. Történeli Hivatal V-116819, 126-129.

³² 005006/55 sz. ítélet

³³ Történeli Hivatal V-116819, 239-247

A személyes emlékek

Az emlékek forrásai

A tanulmány második részének alapjául a P. Pálos Antallal készített többórás interjú szolgál. Az anyagot szerkesztettem és több helyen – P. Pálos engedélyével – felhasználtam pontostól-sához a bevezetőben már hivatkozott emlékiratokat és leveleket. Az interjú szerkesztésénél az I. rész problémaköréit vettem figyelembe, ezek alapján tagoltam az interjú szövegét. P. Pálos meglehetősen élénken emlékezett a provinciálissága alatt történi eseményekre, minden személyre, akivel kapcsolatba került. Feljegyzéseket készített magának a történetekről, rendszerezte és ellenőrizte is őket, összevetve a fennmaradt iratokkal. Információi így – azon kívül, hogy nagyon szívesek és érdekesek az adott időszak mindennapjaira vonatkoztatva – viszonylag jó forrásértékkel is bírnak.

Az új provinciális

1951 elején Budapesten a VII. kerületben, a Szentkirályi utca 49-ben laktam albérletben. Szerettem ezt a kis lakást, mert külön bejárata volt, így nem kellett induláskor és érkezéskor a lakás többi lakóját zavarnom. Egyszer egy novícius keresett fel, látszott rajta, hogy nagyon sietett, mert még akkor is lehetett, amikor közölte: tudom-e, hogy elfogták Csávossy provinciális apját délután a Várba menet, az Uri utca elején. Nagy gondban voltam, tudtam, ha őt elfogták, akkor nemsokára jönnek értem is. Csávossy apja közvetlen környezetébe tartoztam, csaknem hetente találkoztunk, hogy megbeszéljék közös dolgainkat, ezért jobbnak láttam, ha eltűnik. Meggúztem a novíciussal a többieknek, hogy ne keressenek. Erre azért volt szükség, mert minden héten találkoztunk valamelyik kocsmában, vagy a Zöldfában

vagy a Kulacsban. Ilyen helyeken nem voltunk felhívók. Összeszámoltam néhány ruhadarabot, könyvet, az éppen nálam lévő leveleket, a rendre vonatkozó iratokat megszemléltem, és kiléptem a kapun.

Rákospalotára utaztam, ott kértem szállást egy hétre. Jól tudtam, hogy ez nem jelent megoldást, a térképről nem láphatok le, akit el akar kapni az ÁVÓ, azt el is fogja kapni. Külföldi menekülésre sem gondolhattam, mert a nyugati határ már le volt zárva. Nem akartam hosszabb ideig ugyanott tartózkodni, mert ezzel bajba juthathattam volna a szállásadómat. Elküldtem valakit, hogy érdeklődjön a házmesteremnél, kerestek-e. Azzal a válaszal érkeztek, hogy senki nem keresett. Ekkor felkerestem Sille atyát, aki a Hégyes Endre utcában lakott. Ő jól leszidott, hogy gyáva vagyok. Úgy menekülök, mint Jónás tette, de én sem tudok elbújni. Felszólított, hogy másnap délután menjek Rózsa Elemér atya albérlésébe. El is mentem, ott P. Ruppert²⁴ és P. Rózsa²⁵ nagy körülményesen előadta, hogy kötelességük átadni nekem egy levelet. Azért voltak annyira ünnepélyesek, mert ez a levél a provinciális kinevezésemre tartalmazta. A börtönben lévő Csávossy atya írta, fellestem jellegűes, balra dőlő betűt. Nagyon meglepődtem és váratlanul is ért, mert a sikertelen flozofvizsgám miatt azok közé tartoztam, akikből soha nem lehetett se provinciális, se generális, se nagyobb háznak a rektora. If.

²⁴ P. Ruppert Pál (1915–1986) 1935-től a jezsuita rend tagja, 1947-ben szentelték pappá. 1949–1951-ig a novíciusok tanára a Manréziban, 1950-től Szegeden, kényszerintézkedéssel helyen él. 1951–1977-ig irodalmunkból tanítja el magát, 1982-től 2 évet Rómában tanul, utána a lelkipraktikus-házban működik.

²⁵ P. Rózsa Elemér (1919–1995) 1937-ban lépett a rendbe, 1947-ben szentelték pappá. Egy ideig a budapesti Jézus Szíve-templom lelkésze, majd a Villamosági Kutató Intézetben dolgozik. 1964-ben tartóztatják le, 8 évre ítélik. Büntetésének letöltése után lelkipásztor a budapesti Krisztus Király-képolrában.

Csávossy a levélben hivatkozott P. Johannes Bapt. Janssens, akkori általános rendfőnök rendelkezésére, amely szerint P. Borbélyt és utódait vizitatori hatalommal ruházta fel, vagyis minden felhatalmazást megadott nekik, ami szükséges volt abban a rendkívüli helyzetben a rendtartomány vezetéséhez. A levélben Csávossy atya úgy rendelkezett, hogy azonnal nevezem ki az utódomat. Eszembe jutott, milyen egyszerű lenne, ha kinevezném az utódomat, és ő lenne a provinciális. Aztán rájöttem, hogy ezt nem lehet csinálni, mivel a provinciális kinevezés egyben beutaló is a börtönbe. Két elődömet akkor már letöltötték, én sem lennék kivétel.

A rend újjászervezése és szervezete az illegálitásban

A feladat külső szemlélő számára nem is mutatkozott olyan nehéznek, hiszen ekkor már egyetlen háznak vagy intézményünk sem maradt, de 150 atyától, 70 segítő testvérről és 30 tanuló rendtagról kellett gondoskodni. Egyikük sem lakott már rendházban, ami tovább nehezítette a kormányzást. Az eljárónak a Társaságban személyes kapcsolatban kellett állnia minden rendtestvérről, minden évben legalább egyszer személyesen fel kellett keresni őket. Ez komoly feladatot jelentett a szétszóratásban.

Első dolgom az volt, hogy felkerestem az idősebb, tekintélyesebb atyákat és tanácsot kértem tőlük, hogy most mi legyen. Kettő-három azt tanácsolta (amit nagyon meg is lepődtem), hogy hagyjam az egészet, nincs értelme folytatni. Harminckét jezsuita volt akkor már börtönben és ők akkor úgy gondolták, hogy ilyen körülmények között nem vállalhatunk felelősséget a fiatalokért. A többiek, de különösen P. Petrich, a történész és egyházjogász, pedig azt mondták, hogy mindenképpen folytatni kell. Ha feladnám, az ellenkezne a Társaság szellemével és történetével, a Társaság megcsúfolása lenne. Azt gondoltam, konyvny nekik, nem az ő bőrükre megy a játék. Erre azt felelték, hogy az enyém is csak olyan, mint a többieké. Igazuk is volt. Úgy

éreztem, nem szabad abbahagyni. Emellett szólt P. Csévossy a közösségek szétrombolásának kezdetén írt körlevele is, amiben tudomásunkra hozta, hogy a szétszórtság szerzetesi állapotunkon mit sem változtat, fogadatunk továbbra is érvényben van, legfeljebb a szegénységi fogadalmunkat kell módosítani annyiban, hogy a mindennapi létfenntartáshoz szükséges pénz felett szabadon rendelkezhetünk. A felesleggel kellett csak továbbra is elszámolni az előljáróknak.

Utódomnak P. Tamás János atyát neveztem ki, akadályoztatása esetére P. Bogyó Györgyöt jelöltam meg. P. Tamás mellett – emellett, hogy talpig becsületes ember volt, aki nagyon szerette a rendtartást és sokat tett értük – az szólt, hogy egyházmegyei státusban szolgált, így feltűrés nélkül, szabadon mozoghatott az országban.⁵⁶

Új tanácsosokat is ki kellett neveznem, mivel P. Lányi Ede 1950 őszén meghalt, P. Varga László külföldre távozott, P. Kollár Ferenc a pécsi Pius templomba került kántornak, P. Szörényi pedig lekötötte az Egyházi Szeretetszolgálatnál végzett fontos munkája.

1951-ben letartóztatták Grósz érseket, akit a június 28-i ítélet értelmében 15 évre ítéltek. A Grósz-per után az állam az egyházi sajtó ellen fordult. Utasították P. Kollárt, a Szó jezsuita szerkesztőjét, hogy közöljön le egy olyan cikket, amiben elféll a „Grósz-bandát”. P. Kollár erre nem volt hajlandó, így a lap napjai meg voltak számlálva. A többi egyházi lapra is ez a sors várt, ha nem hódolt be az állami akaratnak.

A pert követően az egyházkormányzat is állami ellenőrzés alá került, a döntéseket egyházi ügyekben állami képviselők és a békemozgalmi papok hozták. Az Elnöki Tanács 30/1951. számú

⁵⁶ Az egyházmegyei papok az állam felügyelete alatt legálisan, kisebb feltűrés mellett mozoghattak, mint az illegálisba kényszerített szerzetesek, akiket általában meg is figyeltek.

rendelete értelmében az állam fenntartotta magának a Jékegyúri jogot, amit az Elnöki Tanács gyakorolt az Egyháziügyi Hivatal által. A püspöki hivatalokban miniszteri biztosok jelentek meg, hogy érvényesíthessék az állami akaratot. A püspököket megfosztották addigi munkatársaiktól, csak az államhoz lojálisakat (békepapokat) hagyták a helyükön. Czapik Gyula az állammal kiegyezni hajlandó püspöki karral 1951. július 21-én ünnepélyes esküt tett. Püspöki körlevelek szállították fel a híveket az aratás és más gazdasági munkák gyors befejezésére, békeköcsönök jegyzésére...

A jezsuiták közül is egyre több pap kapott levelet a területileg illetékes püspöktől a következő tartalommal:

„Tisztelendő Aidozár Úr!”

Jelen szöveggel értesítem, hogy az állam és az egyház közötti meg egyezés értelmében ön a mai naptól fogva semmiféle papi munkát nem végezhet. Kérem szentmisét nem tartthat le, de kizárólag a hívek társulásaiban, ahol a hívek mögött. Kérem, őrizze meg papi lelkületét. Jézus Szívében jóakaró főpásztor: XY püspök”

A munkátlaná váló és öreg jezsuitákat 1951. november 1-jétől a Fannonhalmi Szociális Otthon fogadta be. 32 atya és 14 testvér készült bevonulni a papi otthonba, 15 atya volt börtönben, hűszan üztek valamilyen módon papi foglalkozást, ebből 16 fő dolgozhatott ott plébánián egyházmegyeként. Így került P. Timár a budapesti Jézus Szíve-templomba gyónifalónak, P. Tamás pedig Makkosmáriára vezető lelkésznek. P. Nagy Zoltán és P. Ürmös Antal a veszprémi egyházmegyében, P. Bogyó, P. Hegyi, P.

⁵⁷ Az „Aidozár” szó az eucharisztia szentségére utal.

Schmidt,⁵⁸ P. Mogyoróssy és P. Pethő⁵⁹ az egri érseki egyházmegyében, P. Radányi Rókus⁶⁰ és P. Siska Ferenc⁶¹ Pécsen, P. Varga Béla⁶², P. Kocsis⁶³, P. Csizmazia Rezső⁶⁴ és P. Gyulai Sándor

⁵⁸ P. Schmidt Ferenc (1905–1998) 1923-ban lépett be a rendbe, 1935-ben szentelték pappá. Lelkipásztor Hódmezővásárhelyen, házfőnök Szatmárnémetiben, a provincia ökonómusa Pécsen, majd ugyanott házigondnok. 1950-ben hurokolták el Mezőkövesdre, majd az egri főegyházmegyében több helyen káplán. Nyugdíjazása után Budapesten a Radványi utcai renci otthon lakója.

⁵⁹ P. Pethő Jenő (1896–1983) 1916-ban lépett be a Társaságba, 1927-ben szentelték pappá. Tanulmányai nagy részét Olaszországban végzi, de Itthon szerez tanári oklevelet. Pécsen és Kalocsán tanít. 1948-ban Pécsről hurokolták Mezőkövesdre. Élete végén Egerben lelkipásztor.

⁶⁰ P. Radányi Rókus (1914–1978) 1930-tól novícius, 1942-től pap. Szatmárnémetiben és Budapesten lelkipásztor. 1950 után a pécsi egyházmegyében szolgál. A rendőrség elől külföldre menekül. Hollandiában, majd az Egyesült Államokban dolgozik.

⁶¹ P. Siska Ferenc (1894–1955) 1916-ban lépett a Társaságba, 1924-től pap. Tanári oklevelet szerez, gimnáziumi tanárként működik. Mezőkövesdre hurokolták 1950-ben Pécsről. Haláláig a pécsi egyházmegyében lelkész.

⁶² P. Varga Béla (1912–1989) 1927-ben kezdte a szerzetesi életet, 1943-tól pap. Pécsen internatusi felügyelő és plébános. 1950-ben Mezőkövesdre hurokolták. Szegeden, Nagykárolyon plébános, Endrődön, majd Szarvason káplán. Cádorosra megy nyugdíjba. A Radványi utcai otthonba költözik.

⁶³ P. Kocsis Antal (1901–1978) 1924-ben lépett be, 1933-ban szentelték pappá. Mezőkövesden, majd Nagykárolyon plébános. 1950-ben Mária-pócra hurokolták. Szegeden káplán, majd templomigazgató. Nyugdíjasként Erken tartózkodik, majd Pannorhalmára költözik.

⁶⁴ P. Csizmazia Rezső (1922–) e. Társaságba 1941-ben lépett be, 1951-től pap. A csanádi egyházmegyében különféle helyeken káplán, plébános. 1957-ben biztonsági okokból többször börtönbe zárták. Nyugdíjasként szőlőfalujába, Pére költözik.

Szegeden, P. Lőrincz Zoltán⁶⁵ pedig a csanádi egyházmegyében teljesített szolgálatot. Az egyházmegyések szívesen vették a jezsuiták segítségét, mert kevés volt az utánpótlás és a szerzetesek jelentős támogatást tudtak nekik nyújtani. Nyolc jezsuita atya rendelkezett tanári oklevéllel, ők megpróbálták az állami iskolákban elhelyezkedni. Egy atya hagyta abba a tanítást lelkiismereti okok miatt, egy pedig kilépett a rendből és úgy tanított tovább. Őt atya és öt testvér sekrestyésként talált munkát a szétszóratás alatt, többen pedig az Egyházi Szeretetszolgálat ágisze alatt szolgálták az Urat.

Azért nem volt egységes. Többen gondolták úgy, hogy a folytatásnak nincs semmi értelme, mert ilyen körülmények között úgysem lehet az utánpótlást úgy nevelni, ahogy azt a rendi hagyományok megkövetelik, a felszentelés meg teljesen bizonytalan dolognak tűnt. P. provinciális így ír 1952. október 10-én:

„Az, hiszen, mindegyikünk előtt világos, hogy helyzetünk emberileg egyre súlyosabb lesz és a jó Istenen kívül másban aligha reménykedhetünk. Hiszen jelenleg nemcsak a hivatalos kormányzati tényezők tartanak bennünket minden csendőrnél veszedelmesebb söpredéknek, és annak nagy előszeretettel évezredes jezsuita ravaszágról, hanem meg kellett érnünk, hogy a papság egy része is elfordult tőlünk, sőt szembefordult velünk, amint mondják: makacs kevélységünk, az Iddő szavát meg nem értő makacsságunk miatt.”

Közben minden este azt vártam, hogy mikor jönnek már értem. Ez nem volt jó érzés. Ezért is próbáltam magam minél jobban elfoglalni. Feladatban nem volt hiány, mivel a provinciális egyik legfontosabb feladata minden rendtaggal évente legalább

⁶⁵ P. Lőrincz Zoltán (1917–1973) 1937-ben kezdte a noviciátust, 1946-ban szentelték pappá. Kaposváron lelkipásztor, de 1951-ben eltiltották a papi szolgálatról. 1956-ig Balatonagárdon szőlőmunkás, majd a csanádi egyházmegyében lelkész, később a verővői szociális otthon lelki igazgatója haláláig.

egyszer személyesen találkozni. Ez rendezett körülmények között nem olyan bonyolult. Például leutazik az ember egyik nap Miskolcra – ott hárman voltak –, és egy nap alatt végez is. Rendezetlen körülmények között nem ilyen egyszerű. Rendszerint minden hétfőn elutaztam és szerdájig távol voltam. Vonattal és busszal utaztam, autó akkor nem volt. Voltak olyanok is, akik kérték, hogy ne látogassam meg őket. Meg voltak ijedve. Érthető, nem botránkoztam meg rajta.

A helyége a fiataloké volt. A testvérek rengeteget segítettek. A szemináriumban dolgozók például minden héten szállítottak a kistartásoknak tizenöt-húsz csomagot. Ez nem is volt olyan egyszerű, mert egyéni kérésekről volt szó. Volt olyan, akinek fogkrém kellett, másnak cipőfűző vagy kolbász. 1951-ben átvette Kistarcsát az ÁVÓ, utána már csak egyencsomagokat lehetett szállítani, de ekkor sem lett könnyebb a beszerzés, csomagolás és szállítás.

Nekem személyesen a legnagyobb problémát az jelentette, hogy nem kaptam részletes, minden helyzetre kiterjedő frásos utasítást. Sikeriült néhány levél erejéig a római központunkkal kapcsolatba lépniük, de onnan is csak általános buzdítást kaptunk és minden alkalommal felszólítottak minket a hiúságra. Ez valamennyire érthető is volt, mert a helyzet olyan gyorsan változott Magyarországon és olyan ritkán tudunk érintkezni a rendi központtal, hogy értelmetlen lett volna gyakorlati utasításokat várni tőlük.

Az állami terror egyre fokozódott, megfigyelték benünket, a puspökök is nagyfokú közönyt tanúsítottak irányunkban. A békapapi mozgalom is egyre nagyobb méreteket öltött, így jóformán csak a hitűnkre és a jó Isten gondviselésére hagyatkozhattunk.

Nagy Imre kormányra kerülésétől a rend is sokat várt. A miniszterelnök több türelmet ígért vallási kérdésekben és óvta az illetékeseket adminisztratív intézkedések alkalmazásától. Az in-

ternálói táborokat 1953 szeptemberében feloszlatták. A rend hiába várt vissza az ott lévőkhöz többet is, mert sokukat szabadlábra helyezés után rögtön bíróság elé állítottak és újra elfélték. Így járt P. Mócsy⁴⁴ is, aki ellen az volt a vád, hogy illegális küldetést hajtott végre, titokban tárgyalt a Vatikánnal, a Puspöki Konferencián izgatott a népl. demokrácia ellen és megakadályozta az egyház és az állam közötti megegyezést. P. Tull⁴⁵ is hasonlóan járt. Őt az internálótábor feloszlátása után rögtön a Márkó utcai vizsgálati fogdába szállították és – mint a Jézus Társasága kémszervezet tagját – elfélték.

Néhányan viszont visszatérhettek a munkához. Ilyen volt az atyák közül P. Fricy,⁴⁶ P. Perényi,⁴⁷ P. Horváth Mihály,⁴⁸ P. Bol-

⁴⁴ P. Mócsy Imre (1907–1980) 1925-ben lépett be a Társaságba, 1936-tól pap. Főiskolai tanár Budapesten és Szegeden. Rómában doktorátust szerez szentírásstudományból és tanít a Gergely Egyetemen, majd hazarendelik és tanít a szegedi főiskolán, 1948-ban. Csapik érsek megbízásából egyházi ügyekben Rómába utazik, 1949-ben tér vissza, letartóztatják és internálják. 1953-ban a tábor feloszlátása után a megyei bíróság kilenc és fél évre elítéli. 1955-től szabadlábon van, az Állatorvosi Főiskola fűtőjeként dolgozik. 1965-ben újra letartóztatják, 1968-ban szabadul és a MÁV-nál helyezkedik el. 1970-tól nyugdíjas.

⁴⁵ P. Tull Alajos (1894–1987) 1912-től tagja a rendnek, 1923-ban szentelték pappá. Magyar–angol szakos szerzett tanári oklevelet. Pécsett tanár, rektor és gimnáziumi igazgató, 1941 és 1943 között a kaloccai kollégium rektora. 1949-től pár napig tartományfőnök, majd internálják Mezőkövesdre. 1949-ben letartóztatják, szabadulása után Kistarcsára internálják. A tábor feloszlátása után mint kémet 7 évre ítélik.

⁴⁶ P. Fricy Ádám (1914–1998) 1930-ban lépett be a Társaságba, 1942-ben szentelték pappá. Lelkipásztor Budapesten, 1950-ban internálják. 1953-tól kétkézi munkásként dolgozik Tolna megyében. Később sekrestyés Bonyhádon és Tolnában, majd kisegítő lelkész, végül plébános Pécs-Bánya telepén.

dizsár és P. Kovács Jenő.⁷¹ Ekkor szabadultak azok is, akiket Kistarcsán tartott P. Mócsy, a „kistarcsai főiskola hallgatói”: Fábrián István,⁷² Kiss László,⁷³ Lázár József,⁷⁴ Matyasovich Henrik.⁷⁵

⁷¹ P. Perényi József (1912–1974) a csanádi egyházmegye kispapjaként szentelik pappá 1935-ben. Felszentelt papként lép be a Társaságba 1936-ban. 1945-től a szegedi egyházmegyei szeminárium tanulmánya felügyelője. 1950-ban Szegedről a rendőrség Jászberénybe hurcolja, ahonnan megszökik, de elfogják és Kistarcsára internálják. 1953-ban szabadul nagyon rossz egészségi állapotban, kórházként dolgozik.

⁷² P. Horváth Mihály (1913–1981) 1934-ben csatlakozott a Jézus Társasághoz. 1944-től pap. Budapesten lelkijásztor, 1950-ben önként feladja magát, azonnal Kistarcsára internálják, 1953-ban szabadul, Budapesten lakatosként dolgozik 1957-ig. Aztán szerzetes a budapesti Maller téri templomban, 1970-től lelkijásztor a budapesti Örökinnás templomban.

⁷³ P. Kovács Jenő (1901–1996) 1921-ben kezdte a noviciátust, 1931-ben szentelték pappá. Francia-ban szakon szerzett tanári oklevelet, Kalocsán tanít. Noviciusmester, majd a Budapesti Mennyei házfőnöke. 1949-ben letartóztatják, a büntetés lejárta után a Mosonyi utcai toloncházba, majd Kistarcsára kerül. 1953-ban szabaddá, 1957-ig rendőri felügyelet alatt áll. Segédmunkás, majd kertész, végül lelkész a mátyásföldi kegytemplomban.

⁷⁴ P. Fábrián István (1923–) 1942-ben lépett be a Társaságba, 1958-ban szentelték fel. 1949-ben megpróbált külföldre szökni, de elfogták és Kistarcsára internálták. 1953-ban szabadul, szőlőmunkás falujában. Végül felveszik az egri egyházmegyei szemináriumba. Pappá szentelése után káplán Pesterzsébeten, 1990-től a kispesti rendi plébánia vezetője.

⁷⁵ P. Kiss László (1925–1982) 1944-ben lépett a rendbe, 1957-ben szentelték pappá. 1949-ben megkísérelte a külföldre távozást, de elfogták és Kistarcsára internálták. 1953 őszén szabadult, aztán rendőri felügyelet alatt szőlőfalujában élt. Rakodómunkás, segédmunkás, plébániai irodai munkatárs. Közben a budapesti Hit tudományi Akadémián doktorátust szerez.

⁷⁶ P. Lázár József (1919–1994) 1939-ben kezd a szerzetesi életet. 1949-ben külföldre próbált távozni, de elfogták és Kistarcsára internálták, ahonnan 1953-ban szabadul. Az építőiparban dolgozik, közben ma-

Máté József,⁷⁶ Németh Tibor⁷⁷ és Weber János. Hiába várták azt, hogy majd valamelyik rendi főiskolán folytathatják a tanulmányikat, még papi szemináriumokban sem tudtuk őket elhelyezni.

Az amnesztia nem vonatkozott azokra, akiknek a börtöntüntetés 1953 ősze előtt még nem járt le. A korábbi jezsuita vezetők visszatéréséről így szó sem lehetett. A börtör lakója marad továbbra is P. Csávossy, P. Tüll, P. Vág,⁷⁸ P. Könyves,⁷⁹ P. Kerkai Jenő, P. Sass,⁸⁰ P. Ardai⁸¹ és Miklós testvér.⁸²

gánton elvégzi a kológiát, 1957-ben pappá szentelik. Nyugdíjazása után Egerben lelkijásztor, majd egy évig Rómában tanul, ahonnan Kistarcsára kerül lelkijásztornak.

⁷⁷ Matyasovich Henrik (1923–) 1944-ben let. Jézusita, 1949-ben külföldre menekülés közben elfogják és Kistarcsára kerül. P. Mócsy vezetésével elvégzi a bölcséleti főiskola tananyagát, 1953-ban szabadul, 3 év múlva elhagyja Magyarországot. 1957-ben szentelik pappá Maastrichtban, 1990-ban költözik haza, a noviciusmester munkatársa lesz.

⁷⁸ P. Máté József (1922–) 1941-ben csatlakozott a Társasághoz. Bölcsélet tanulmányai után tanulmányi felügyelő Szatmárnémetiben. 1949-ben a magyar határ átlépése közben elfogták, Kistarcsára internálták. 1953-ban szabadult, 1956-ban elhagyta az országot. 1957-ben szentelték pappá New York közelében, majd Torontóban lelkijásztor.

⁷⁹ P. Németh Tibor (1924–1985) a Társaságba 1942-ben lépett be. 1949-ben külföldre akart távozni, de a határon elfogták és Kistarcsára internálták. Itt végezte el a filozófiát. 1953-ban szabadult, kintzkodott, majd a váci egyházmegyében 1958-ban pappá szentelték. Súlyos betegsége miatt Panonhalmára költözött.

⁸⁰ P. Vág József (1914–1987) 1933-tól a Társaság tagja, 1943-ban szentelték pappá. A budai Mennyei házban, majd egyetemista fiatalokkal foglalkozik. 1946-ban letartóztatják, a szovjet katonai bíróság 1946-ban elítélte és a Szovjetunióba szállították. 1954-ben szabadult, Budapesten élt, súlyos beteg.

Kistarcsáról összesen 17 rendtársunk szabadult. Nagyon nagy csalódásként érte őket, hogy nem folytathatták a lelképásztori munkát és a teológiai tanulmányaikat sem. Akadt olyan rendtársunk, aki nem tudott megbirkózni a bizonytalansággal, és kérte a felmentését vagy egyszerűen leszakadt a közösségről. Összesen három páter, tizennégy testvér és tíz tanuló rendtag hagyott el minket ezekben a súlyos években.

Az utánpótlás és a fiatalok kérdése

Az elején a fiatalokkal nem volt különösebb baj, mivel még P. Csávossy el tudta intézni, hogy mindannyian egyházmegyei szemináriumokban tanuljanak.

A jezsuita szellemiség érvényesülhetett a szemináriumokban, mivel Egerben a spirituális és két tanár tartozott a Társa-

¹⁰ P. Könyves Tibor (1916–1987) 1934-ben lépett a rendbe, 1946-tól pap, 1958-tól hitoktató Hódmezővásárhelyen, 1948-ban buzdítja a fiatalokat, hogy járjanak hittanra és kifogásolja az iskolák államiságát. Letartóztatják, ízigtagis miatt elítélik. Szabadulás után segédmunkás, sekrestyés, nyelvtanár.

¹¹ P. Sass Imre (1911–1974) 1928-ban kezdte meg a noviciátust, 1941-ben szentelték pappá Nápolyban. Hazatérve Szegeden dolgozott Soklaj bújdosott a rendőrség elől, végül elfogják és elítélik. Szabadulását követően Somogyvároton, Lengyeltőlban sekrestyés, Kusénban és Keszthelyen kegyes lelkész, ahol baleset következtében hal meg.

¹² P. Ardal Tibor (1913–1983) 1933-ban lépett a rendbe, 1943-ban szentelték pappá. Egy ideig a budapesti Mennéza lelképásztora. Szegedre kerül, ahol 1949-ben elfogják, szabadulása után kénior. A hetvenes évek végén súlyos betegséggel Hannoverhalmára kerül.

¹³ Fl. Miklós János (1910–1997) 1936-ban kezdi az újorciót a budai Mennézában. A Mennéza, majd a budapesti rendház portása, a szétszórtaság kezdetén P. Csávossy másoktól. 1951-ben letartóztatják, szabadulása követően szállítótársulatnál, szerzetesalkalmazottként dolgozik gépkocsivezetőként. A budapesti Szent Rókus-kápolna, majd a szegedi Szent József templom sekrestyése.

sághoz, Szegeden pedig több rendtagunk volt kapcsolatban a szemináriummal P. Petrichhal az élen. A Központi Szemináriumban én voltam a gyóntató, ami azt jelentette, hogy szombati délutánonként és minden vasárnap ott lehettem és foglalkozhattam a növendékeinkkel.

1951 júniusában jelentkeztek az első gondok: Czapik érsek úr állami nyomásra kltette a főegyházmegyei szemináriumából a jezsuita növendékeket, kivéve azokat, akiknek születési helye a főegyházmegye területén volt. Ezt pont egy olyan ember tette, aki nagyon sokat köszönhetett a jezsuitáknak. Nagy volt a nyomás, a régi bevált módszert alkalmazzuk: a fiatalokat Budapestre helyezelük, albérletbe kerültek. Minden csoportot rábírtam egy-egy alyára, hogy a tanulmányaikat próbálják felügyelni. 10-12 növendék került így Pestre, de csak három-négyen maradtak meg, legtöbbjük világi pap lett.

Távoznuk kellett azoknak a jezsuita tanároknak is, akik a főiskolán tanítottak. P. Bogyó és P. Fabián egyházmegyei papok lettek, P. Rozmán¹³ Feldebrőre került kántornak, később az érsek kiltotta az egész egyházmegye területéről.

1952. január 1-je fontos dátum volt a magyar provincia életében. Az 1949-ben belépett novíciusok közül heten tettek ekkor egyszerű és ünnepélyes fogadalmat a Központi Szeminárium vendégszobájában. A növendékek kérdése mégsem volt megoldott: 1952 júniusában az esztergomi és csanádi főhatóság közölte, hogy nem fogják a jezsuita kispapokat a szemináriumba visszafogadni. Két lehetőségük volt a jezsuita novíciusoknak: vagy szakítottak a jezsuita lelkiséggel és elkötelezettségükkel, vagy a következő évben már nem is léteztek vissza a szemináriumba.

¹⁴ P. Rozmán János (1906–1996) 1922-ben lépett a rendbe, 1935-ben szentelték pappá farsbrückenben. 1939-től lelki igazgató Veszprémben, 1943-tól az egri egyházmegye papnevelőjében. 1951-ben állami rendelkezésre el kellett hagynia az egyházmegye területét. 1957-ben letartóztatják, szabadulása után Tahitótfalu költözik.

A döntés több mint harminc fiatalt érintett. Budapesten helyeztük el őket albertinában kettes vagy hármass csoportokban. Ügyeltünk arra, hogy hasonló lelki és képzettségi szinten álló fiatalok kerüljenek egymás mellé. A novíciusok így kialakított csoportjait P. Lutzsenszky látogatta, oktatta és ellenőrizte. A skolasztrikusokkal P. provinciális foglalkozott, tanításukba bekapcsolódott P. Kerkai György és P. Rózsa Emér is.

Több központ alakult ki Budapesten: a Központi Szemináriumban volt az egyik, ahol Marcell Mihály, a rektor és Werner Alajos, a prefektus is sokat segített. Kálmán Sándor volt a portás, fr. Rózsahegy és fr. Milkevics pedig szabószágot működtettek itt. Dr. Corvay Vilma, az Országos Egészségügyi Intézet osztályvezetője és főberője, Gulyás Gyuláné négy éven keresztül biztosítottak otthont és ellátást azoknak, akik hozzájuk fordultak az Üllői út 36-ban egészen 1955-ig, amikor mindkettőjüket letartóztatták. Több lakóházat tartottunk a Mester utca 37. alatti Almási-lakásban is.

Minden fiatallal külön-külön próbáltam beszélni. Elmagaráztam, mi az, amit a jelenlegi helyzetről tudunk és mit várunk el tőlük. Ez nem volt valami sok, de nagy szerepe volt az őszinteségnek ebben az időszakban. A módszer később igazolódott, amikor az egri, a szegedi és budapesti szemináriumokból is kikerültek a jezsuita növendékeket. A különböző szemináriumokból kirakott gyerekeink szintén Budapestre kerültek. Próbáltam becsületesen eljárni. Azt mondtam nekik, ne egymással, hanem a saját lelkismeretükkel és a Jóstennel beszéljék meg, tudják-e vállalni a szerzetesjelöltséget. Hála Istennek, elég sok ember megmaradt.

Egy kis anyagi segítséget tudtunk nekik nyújtani az albertinai költségeihez. A tanulmányaikkal, teológiából és filozófiából is haladniuk kellett. A papszentelést viszont nem tudtuk megígérni nekik, mert addigra a püspökök teljesen el voltak szigetelve. Arra kértük a fiatalokat, hogy csak akkor mondjanak igent, ha

tudják vállalni a szerzetesi életet ebben a formában is. Nekünk akkor kezdődtek a problémák, amikor igent mondtak, mit várunk tőlük és mennyit? Ettől függetlenül azért vidám volt az életünk. Sokat kirándultunk, főleg a Svábhegyre, mert az atourkutatói őrző ávéosok építettek ott egy jó focipályát. Amikor látták, hogy jövünk, akkor előzékenyen bementek a városba. A pálya mellett volt egy hatalmas bombatölcsér. Oda vonulhunk a meccsek után beszélgetni. Egy emberrel mindig hátrahagytunk, ő figyelte, hogy közeledik-e valaki.

A szórakozás mellett persze tanultak is, főleg hétköznap. Voltak kemény vizsgáztatások, de ha jól meggondolom, érdekes volt ezeket letenni, mert a következő generáció províciája belőlük tevődött össze. Huszonhárom-huszonnégyen maradtak meg ebből a társaságból.

Bár nem volt egyszerű a fiatalokkal tartani a kapcsolatot és beszéltartani az illegálisan működő rendet, mégis minden tagtól elvártuk, hogy naponta vegyenek részt szentmisén, végezzék becsületesen a lelki feladataikat, tartsák tisztán lakásukat, ruhájukat, önmagukat és álljanak helyt tisztességesen a főiskolán vagy a munkahelyükön.

A kis csoportokat rendszeresen, de legalább hetente egyszer keresték fel jezsuita atyák, akik lelki beszélgetést folytattak velük, meggyónatták őket és – ha kellett – anyagi segítséget is nyújtottak nekik. Vasárnaponként közös kirándulásokat, focimeccseket szerveztek, nyárra pedig elküldték a fiatalokat vidéki plébániákra kiscigiteni.

Évente tartottunk nekik lelkigyakorlatokat, ahová meghívtuk azokat a középsikolási fiúkat is, akikről úgy gondoltuk, indíttatást éreznek a papságra. Általában a Balaton partján találkoztunk (Jankovicstelep, Balatonboglár), mert ott nem volt annyira feltűnő egy nagyobb csapat fiú jelenléte. A Balatonon kívül voltak még biztonságos helyek vidéken, ahol zavartalanul összejöhetnek a fiatalok. Ilyen volt Leányfalun Szedonya Kálmán villája

és a csobánkai plébánián, ahol Kapcsándi Zsigmond bencés atya nagyon sokat segített. Volt néhány család, akik nem félték és mindig szívesen fogadták bennünket. 1952-ben Arácsra kibéreltünk egy villát, ahová a testvérek mehettek lelkigyakorlatra. Ezt később sikerült megvennünk. A fiataloknak mi tartottuk a lelkigyakorlatot. Többször mentünk a Búzavirág villába és a szántódi állomásépület padlására is.

A renden belül is rengeteg áldozattal járt ez a munka. P. Süllének sokszor egyik hónapról a másikra kellett előteremtene több tízezer forintot, ami a fiatalok ruházására, albérletére kellett. P. Lúzsénszky fáradhatatlanul járt a fiatalok után, hogy a hivatás ébren tartsa bennük. Nagy segítséget jelentett ehhez a munkához P. Petrich, P. Palánkai és P. Faragó kitanítása és emberszeretete.

A börtönjárás kezdete

1954-ben a magyar katolikus egyház püspökei a sok zaklatásba belefáradva egyre több gesztust tettek az állam felé. A sajátságosan ritkultak az egyház elleni támadások, de a párt központi vezetésének titkársága a megfelelő adminisztratív eszközök alkalmazásai szorgalmazta az egyház részéről megnyitvártul „klerikális reakció” ellen.

Ernek a szellemében lépett fel a Szerv Balatonszabadiban P. provinciálissal szemben 1954. június 30-án. Lelkigyakorlatról, középiskolás fiúk közül hurcoltak el.

Összegzés

A dolgozat célja az volt, hogy összehasonlítsa a Szerv interpretációját P. Pálos személyes emlékeivel az 1951–1954-es időszakra vonatkozóan. Arra voltam kíváncsi, melyek azok a dolgok, amiket a Szerv kiemel, különös fontosságot tulajdonítva nekik.

és ezzel szemben melyek az időszak súlypontjai mintegy 50 év távlatából P. Pálos szemszögéből.

Mindkét forrás különleges jelentőséget tulajdonított a rend szervezeti felépítésének. Az illegálissá váló jezsuita rendet működtetni kellett és fern kellett tartani. Az állami rendelet nem jelentette P. Pálos számára azt, hogy a rendet fel kellene oszlatnia. Az egyház jog szerint szerzetesrendet csak a pápa oszlathatja fel, ezért a mindenkor provinciális feladata az, hogy – az állami körülményekhez alkalmazkodva – biztosítsa a rend kontinuitását. P. Pálos a provinciális kinevezésétől kezdve azon munkálkodott, hogy fern tudja tartani a rend országos szintű működőképességét. Ennek érdekében több központot hoztak létre az országban: a rend vezetősége és P. Provinciális Budapestről irányított 5 nagyobb csoportot P. Lúzsénszky Alfonz, P. Petrich Antal, P. Sülle Géza, P. Palánkai Tibor és P. Kollár Ferenc vezetésével. A Vas megyei központtal alakuló csoport élén P. Bogyó György, a párvonbalmián P. Zsirnis Ferenc, a szegedién P. Reöthy József, a pécsién pedig P. Radányi Rókus állt.⁸⁴ A központok általában régi jezsuita szemináriumokra vagy papi szemináriumokra szerveződtek, az illegális rend szervezéséhez világi papi csoportok is kapcsolódtak.⁸⁵ P. Pálos rengeteget utazott, tartotta a kapcsolatot az egyes csoportok vezetőivel és minden egyes rendtaggal, mivel provinciálisként feladata volt legalább egyszer évente személyesen beszélgetni velük. A rend a nagy távolságok és az állami ellenőrzés ellenére is hatékonyan működött: biztosították az információáramlást, megszervezték a rend szociális hálóját, tanították és továbbképezték a rendtagokat, oktatták a novíciusait. P. Pálos a személyes találkozásokon kívül 34 provinciális levelében is ellátta információkkal, tanácsokkal és gyakorlati intézkedésekkel a rendtagokat.

⁸⁴ II. melléklet, alapja: Történelmi Hivatal V-116815, 198. A hiányos, illetve hibás adatokat P. Pálos Antal információi alapján javítottam ki.

⁸⁵ Lásd I. melléklet.

P. Pálos utódja kinevezésének kérdése inkább a Szerv számára érdekes, mivel ha a rend magyarszági fejt sikerül az előtt letartóztatniuk, mielőtt kinevezi a következő provinciális, akkor nagy esélyük van arra, hogy a – Szentszékkal és a római központtal minimális kapcsolatot tartó – magyar provinciál sikerül felszámolniuk. Ahogyan P. Pálos visszaemlékezéseiből tudjuk, az utódját rögtön a saját kinevezése után kijelölte P. Tamás János személyében, viszont a Szervet tudatosan félrevezette 1954 szeptemberéig, hogy az új provinciálisnak legyen ideje átvenni a provinciát és megteremni a szükséges óvintézkedéseket.

Az utánpótlás kérdése szintén létfontosságú volt a provincia életében. P. Pálos nagyon fontosnak tartotta a rend novíciusainak képzését, ami egyre nehezebbé vált, mivel az egyházmegyei szemináriumok 1951-től sorra küldték el a jezsuita növendékeket, akiket – ha folytatni akarták tanulmányaikat – a szorgalmi időszakban el kellett helyezni valahol és biztosítani kellett számukra a folyamatos és színvonalas képzést a felszentelésükig.⁶⁶ Ez: P. Pálos úgy oldotta meg, hogy kisebb csoportokban Pestre költöztette őket és az idősebb, megfelelő képzettségű testvérek tartották, vizsgáztatták őket, így nem kellett abbahagyniuk a tanulmányaikat. Ezek mellett a körülmények mellett persze nem sok fiatal tudta vállalni a képzéssel kapcsolatos nehézségeket. Ezzel párhuzamosan a középszkolás korosztály körében is utánpótlás után kellett nézni, amit a rendszeresen szervezett balatoni ielkgyakorlatok és a fiatalok körében végzett változatos munka hivatott szolgálni.

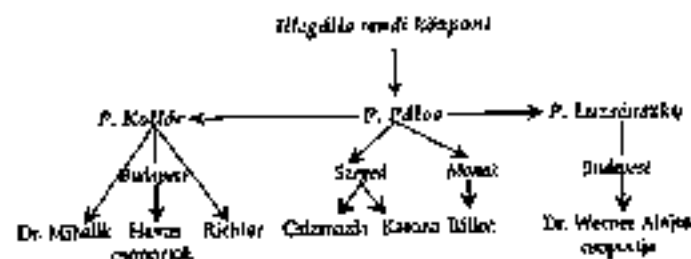
A jezsuita illegalitás első három évét a Szerv és P. Pálos által nyújtott titkról keresztül is kissé homályosan és hiányosan látjuk, de teljes kép kialakítására a rend történetének adott időszakáról – egyéb adatok hiányában – a két értelmezés és nézőpont

⁶⁶ A felszentelés egy újabb problémát vetett fel, nevezetesen azt, hogy melyik püspök végzi el az illegalis rend tagjainak pappá szentelését.

figyelembevételével lehet csak kísérletet tenni, azt azonban a rendelkezésünkre álló információk alapján is biztosan állíthatjuk, hogy a rend működéséhez minden feltétel adott volt: biztosították a provinciális személyének kontinuitását, kiépítették a rend vezető szervét az egész országra kiterjedő hatáskörrel. Működött az információáramlás az egyes csoportok és a rendtagok között, a vezetés jelölte ki a feladatokat és a hatásköröket, ezzel összehangolt és jól működő szervezetet hoztak létre. Megoldották az utánpótlás kérdését, foglalkoztak a bebörtönzött rendtagokkal és szociális otthont alapítottak az idős testvérek részére. Az illegalitás első három évében a rend működéséhez szükséges személyi és gazdasági feltételeket is megteremtették.

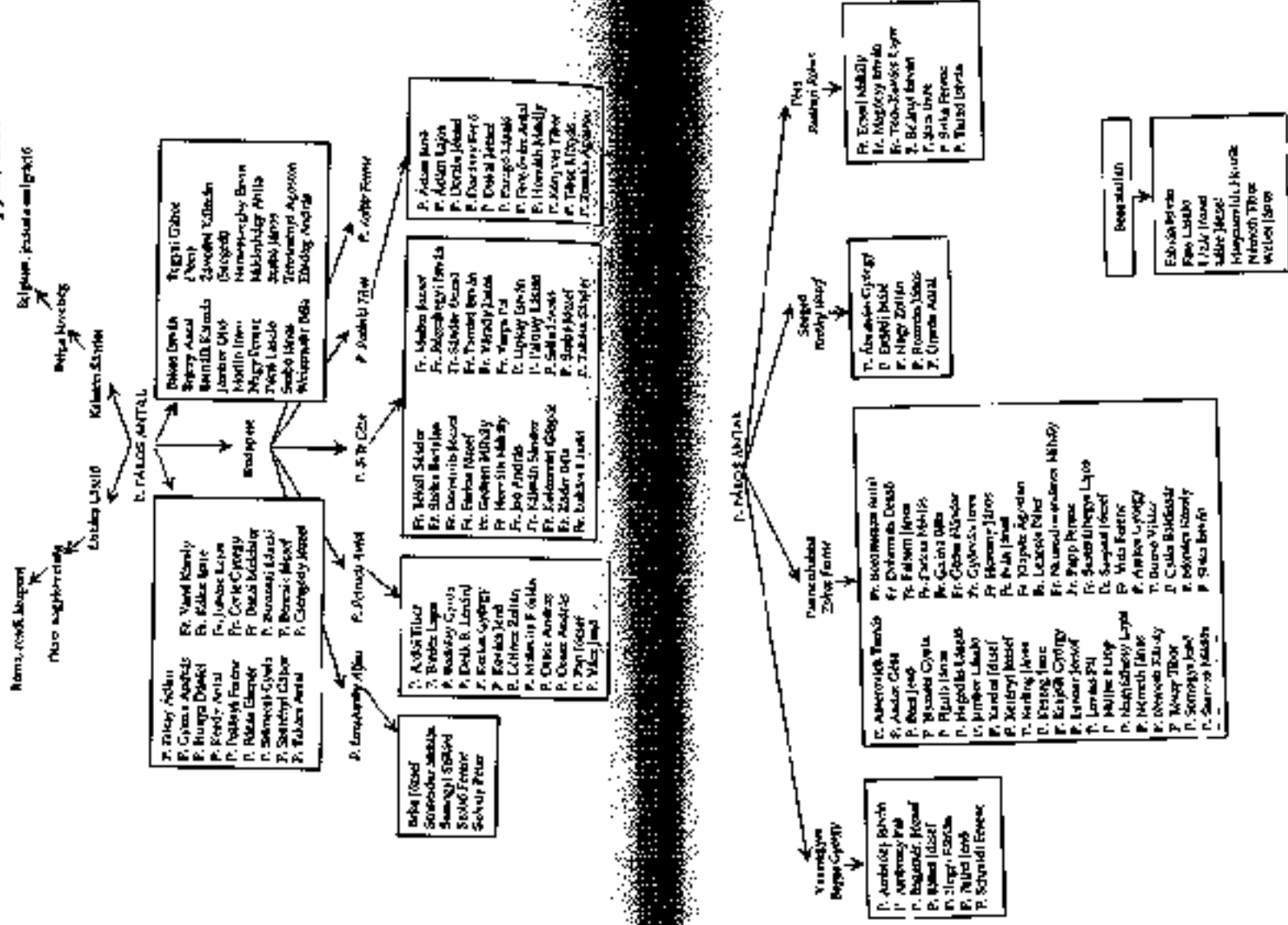
I. melléklet.

Az „illegalis jezsuita rend” szellemi vezetéséhez csatlakozott papi csoportok⁶⁷

⁶⁷ Az ábra alapja: Történelmi Hivatal V-116819, 171.

II. melléklet. Az illegális jezsuita rend F. Pálos Antal vallomása alapján, 1954

Függelék

Források

- Történeti Hivatal, Pálos Antal és társai, vizsgálati dosszié, V-116819.
Történeti Hivatal, Tarnás János és társai, vizsgálati dosszié, V-129284/1-5.
Történeti Hivatal, Gulyás Gyuláné vizsgálati dossziéja, V-129284.

Bibliográfia

- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az időskori Magyarországon 1780–1992*. MTA Történettudományi Intézete (Kronológia). História, 1993. Budapest.
Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Budapest, 1985. Kossuth, 119.
Pálos Antal: *Válságon, veszen át, Anima Una-Könyvek 1*. Budapest, 1992. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.
Szabó Csaba (szerk.): *Egyháziügyi hangulat-jelentések 1951, 1952*. Budapest, 2000. Ország-Budapest Főváros Levéltára.
Szabó Ferenc (szerk.): *Ültözött jezsuiták vallomáiban. Anima Una-Könyvek 8*. Budapest, 1995. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.
Szabó Ferenc (szerk.): *Magyar kortárs jezsuiták. Anima Una-Könyvek 3*. Budapest, 1999. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.

Csanádi Szilvia

REKONSTRUKCIÓ, FIKCIÓ, IRODALOM

A művészettörténeti és az irodalmi
rekonstrukció jellegzetességeiről
a budai vár néhány leírása alapján¹

*„A képzeletés igen is belülről szökhet a történetekbe,
hasonlóan a máshépp, legelőbb úgy, mint amikor egy víz part-
jára állunk, s megfigyeléseink elhárulnak a hab, azt mond-
juk, ott egy nagy hal ugrál el.”*

(Erdélyi János)²

A rekonstrukció mint szöveg

Balogh Jolán *A művészet Mátyás király udvarában* című kétkötetes könyvében a budai vár kutatásának és feltárásának addigi, a Mátyás-korra vonatkozó ismeretanyagát gyűjtötte össze és rendszerezte. Feladatának elvégzésében – ahogyan az első kötet bevezetőjében megjegyzi – a teljesség igénye vezette.³ Munkája az összességében rengeteg forrásszöveg, képi ábrázolás, alaprajz, töredék és adat közléskényszerre miatt szabályos eredménye

¹ Az alábbi írás azon kutatás eredménye, amelyet a 2000/2001-es tanévben utóron, Mikó Árpád vezetésével folytattam, akinek halálával társazom az együttgondolkodásért és a bátorításért. Köszönettel mondom még Margócsy Istvánnak, aki munkámat a készülő dolgozat figyelmes olvasásával segítette.

² Erdélyi 1991, 228.

³ Balogh 1966, 14, 17.

vezetett, amelyet ő maga „mozaiktechnikában megalkotott rekonstrukciónak” nevez.⁴

Ez az eljárás a tények felsorakoztatását célozza meg és ezzel azt a képzetet kelti, hogy a tényeket összekapcsoló elemek, amelyek a rekonstrukciót létrehozzák, töredékekből építik fel az egészet – tehát a képzelőerő esztétikai kategóriája miatt problematikusak válhatnak –, kifaradnak a szakember tevékenységéből. A létrejött mű azonban mégsem ezt a tételeit támasztja alá. A kötetek birtói között az idézett szövegek és a képek (képi ábrázolások, töredékekről készült fotók és a dokumentáció) összejátekaként felépül egy szövegegész, amely a budai vár épületét modellálja. A mű-érett konstruáló tevékenysége – a szerző azon kijelentése ellenére, amely szerint a források összeállításánál nem válogatott⁵ – a szerkesztés, a részletek elrendezése kapcsán elkerülhetetlen. A bécsi iskola forráskiadásainak mintájára elkészített *Adattár* az egykori állapot tanúinak (és feltételezett tanúinak) szövegeit, ábrázolásait és a töredékeken keresztül a művet összeállító szerkesztő koncepcióját tükrözi.⁶ Balogh Jolán megoldása az olvasótól várja el, illetve belőle váltja ki képzelőerejének aktivizálását, de az irányítást – mint bármelyik szerző – a kötetre bizza.

Marosi Ernő a rekonstrukció kérdéséről írott tanulmányában a szöveg metaforáján keresztül beszél, a rekonstrukciós tevékenység folyamatát hasonlítja a szöveg külső és belső összefüggéseinek rendszeréhez, bár megjegyzi, hogy a kérdéskör ilyen bemutatása a művészettörténet genealógiái táblázatához, elektromos kapcsolási rajzhoz vagy halmazelméleti ábrához történő hasonlításával rokon, mivel nem nyitja a megismerés lehetőségét, és csupán demonstrálásra alkalmas.⁷ A rekonstrukciónak

⁴ Uo. 14.

⁵ Uo. 17.

⁶ Vö. Marosi 1900a, 435.

⁷ Marosi 1908, 360.

a szöveg felőli értelmezése, úgy vélem, mégsem olyan elvetendő, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos esetekben – a tudományos diskurzus részeként – alapanyaga és sokszor forrásainak alkotója is szöveg. Marosi éppen ez utóbbira, a forrásszövegek gyakran irodalmias voltára hivatkozva tesz említést a rekonstrukció irodalmi inspirációjáról, illetve arról, hogy a mindenkielő szakembert befolyásolhatják a művészi vagy művészi kontextusba építetett rekonstrukciók, a történelmi regények, képzőművészeti alkotások, filmek.⁸

Marosi rendszerezésében az első szinten az eredeti szöveg rekonstrukciója áll, amely a megtisztítás során úgyszólván szavakra bomlik. A második szinten a szintaktikai (stílusbeli, tipológiai) összefüggések állnak, valamint a kontextuális (például a tárgy rendeltetéséből adódó) összefüggések. A harmadik szinten a külső kontextus rekonstrukciója adja, amelynek megalkotása alapján a művészettörténetész igényt tarthat arra, hogy munkáját a történettudományok körébe sorolják.⁹ Ez a külső – metaforikus értelemben vett vagy valódi textusként létező – szöveg a kisebb, egyes emlékről vagy tárgyról készített rekonstrukcióval összefüggésbe hozva szintén irodalomtudományi, szövegtani, retorikai kérdéseket vet fel.

A művészet *Mitvány könyv története* című munka mozaikszerepessége révén az irodalmi szöveg azon jellemzőjével állítható párhuzamba, amelyet Ingarden a szöveg sematizált látványának nevez, illetve a látvány képzelőtevékenységet működtető hatásának tulajdonít. A szöveg ehhez a funkciójához hiányokat is tartalmaz, amely többféle értelmezést hívhat elő.¹⁰ Amikor Paul Ricoeur a mondatok egymásutániságát a töredékességhez hasonlítja, amelyből egység az olvasó együttműködésével születik,

⁸ Uo. 362.

⁹ Uo. 357-360.

¹⁰ Lásd Ricoeur 1996, 24.

hasonló jelenségről beszél, mint Marosi Ernő, amikor a rekonstrukció szövegszintű tevékenységét említve a töredékek értelmezését emeli ki.¹¹

Az *Adattár* hatékonyságát Marosi egy korábbi tanulmányában a kiállításokéhoz hasonlítja, amelyek mögött a rendező koncepciója áll, azt pedig egy általa kialakított vagy elfogadott művelődéskultúri/történelmi elképzelés támogatja.¹² Jórészt Balogh Jolán koncepciója volt, amely 1982-ben Schallaburgban kiállítás formájában is testet öltött. Klaniczay Tibor a kiállítás megnyitóján így nyilatkozott annak hatásáról:

„Ezt követően termék egész során keresztül *Művészi művésztünk világában járhatunk* majd. Mindenekelőtt a budai reneszánsz palota építészeti maradványaiból *alkothatunk képet* a király otthonának pompájáról.”¹³ (Kiemelések tölem. – Cs. 5z.)

Klaniczay szóképhasználat a kiállítás megalapozó, képzeletünket megmozgató tulajdonságát világítja meg, mintegy bizonyítva, hogy a múzeum intézményének is lényeges eleme a szövegszerűség. A kiállítás a kiállított tárgyak metaforikus (esztétikát, stíluseszmenyt stb. megjelenítő), szemekdochatikus (kultúrát reprezentáló) jellegénél fogva értelmezhető szöveggé, a tárgyak megválogatása és egymás mellé rendezése pedig nem független attól a koncepciótól, amelyet a rendező értelmezésekor kontextusszerűen mint esztétikát, stíluseszmenyt, kultúrát a tárgyak mögé állított.¹⁴

A Balogh Jolán által összeállított Budavár-bibliográfiában a korai rekonstrukciós leírások között szerepel egy figyelemre méltó tétel, Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című történelmi regénye.¹⁵ Arra a kérdésre, hogy Balogh Jolán miért vesz fel a budai

vár rekonstrukciójával foglalkozó tudományos munkák jegyzékébe egy regényt, a válasz voltaképpen egyszerű. Eötvös műve azokat a forrásokat használja, amelyeket a XIX. század végi rekonstrukció képeletek, Bouffini, Velius, Oláh Miklós és Schweigger leírásait,¹⁶ ráadásul oly gazdag dokumentációval, amely a korabeli történetíróknál sem volt általános.

Eötvös művét azonban az egészen korai, a mai tudományoság kritériumainak nem megfelelő rekonstrukciós munkáktól és a későbbi szakszövegektől egyaránt megkülönbözteti, hogy regény, hogy művészi alkotásnak állítja be magát. Milyen kapcsolatot lehetséges az irodalmi mű és a tudományos történelmi szöveg között? Kimutathatóak-e jellegzetességei mind a tudományos szöveg jellemzői felől nézve a művészi munkán, mind a művészi felől nézve a tudományos szövegen? Ha pedig létezik a szövegek stílusrétegei között ilyen átjárás, az jár-e valamilyen következménnyel a tudásra és tudományára nézve?

A tudományos és az irodalmi rekonstrukció

A tudományok nyelvi meghatározottságának jelentősége a XX. század alapvető tapasztalata volt. A nyelv ahaztraháló, egyszerűsítő, kategorizáló jellege a tudományos gondolkodás – talán legfontosabb – befolyásoló tényezőjeként lépett elő, és mint ismeretelméleti probléma megkerülhetetlen kérdéseket állított mindenfajta tudományos diskurzus elé. A történetírás ilyen szempontú tárgyalásában utkozó vélemények közül a két legszélsőségesebb az, ha a szöveget megformálása szempontjából egészen a kutatásnak alávetettként könyvelik el, valamint ha a szöveg retorikai-stilisztikailag megformáltságát egyértelműen a kutatás fölé rendelik.¹⁷

¹⁶ Balogh 1952, 29.

¹⁷ Rösén 1999.

¹¹ Uo. 24–25; valamint Marosi 1908, 357.

¹² Marosi 1990a, 435.

¹³ Klaniczay 1985, 262.

¹⁴ Bal 2000, 51–52.

¹⁵ Balogh 1966, 19.

Az utóbbi álláspont képviselője számos munkájában Hayden White, aki a történelem munkáját fikciós képességének termékeként könyveli el, a történelmi szöveget pedig kiterjesztett metaforaként értelmezi, amely a benne leírt eseményeket az irodalmi hagyományból már ismert formákra vonatkoztatja.¹⁸ A történelmi narratíva kialakításában szerinte az alkotó képzelet a meghatározó, így az irodalmi műként értelmezhető.¹⁹ White radikális kijelentésének lehetséges ráfordatát Chris Lorenz abban látta, hogy White a pozitivizmus alapvető fogalmi szerkezetében osztozik, ha a pozitívista logika fordítottját vallja, amelyben a képzelet megléte vagy hiánya dönt a mű tudományos, illetve irodalmi besorolása fölött. A képzelőerő nélküli tudományosság ugyanis a tiszta empirizmust jelentené, amely az értelmezés mozzanatát is kizárja a kutatásból.²⁰ Ricoeur szerint White történetírás-értelmezése megfosztja mind a narratív struktúrát, mind a figuratív nyelvet megismerő funkciójától, és ezzel éppen az irodalmi és a tudományos szöveg közös jellegzetességeinek kimutatásában rejlő lehetőségektől távolodik el.²¹

1847-ben a *Magyar Szépirodalmi Szemle* lapjain megjelent egy tanulmány „A történelmi regény” címmel. A dolgozat egyrészt a történelmi regény műfaji jellegzetességeit állapította meg, másrészt a *Magyarország 1514-évi megjelérése* reflektált, téziseinek beteljesítőjeként ismerte el a művet. A magát nem szignáló szerző a műfaj meghatározásakor két kérdésre keres választ. Az első, hogy szükséges-e a történelmi regény főhőjének beható történelmi tanulmányokkal előkészítése munkáját, a második, hogy a főbb momentumokra nézve elszakadhat-e a történelmitől. Míg az első kérdésre egyértelmű igennel válaszolt, a második

¹⁸ White 1997, 83, 87.

¹⁹ Uo. 70–74.

²⁰ Lorenz 2000, 125–126.

²¹ Uo. 134–139; vö. Ricoeur 2000, 11–24.

kérdést bővebb kifejtést igénylőnek gondolta.²² Az újabb kori és a régebbi történetírás leginkább szembeeső különbségét a szerző abban látta, hogy a régiak művészi érzelmességétől elszakadva az újabb időkben a történetírás a közösségek vezetőinek történelmére, illetve a háborúk történelmére korlátozódott, s így meglehetősen unalmassá vált.²³ A művészi értelemben vett újabb kori történetírás lehetősége véleménye szerint abban áll, hogy a nem művészinél több szabadsággal rendelkezik, ennél fogva árnyaltabb történelmi ábrázolásra képes. A történetírás precizitása így hitelesíti a művészi szöveget, a történelmi hűség pedig – ahelyett, hogy megfosztaná a regény íróját szabadságától – kiindulási alapként szolgál, és a részletek kidolgozásában határozottabb konstrukciót enged.²⁴

Talán merészségnek tűnhet a következtetés, hogy a tanulmány írója a történelmi regényt tulajdonképpen egyfajta rekonstrukció lehetőségként fogja fel, ám mégsem az, ha figyelembe vesszük Korompay H. János érvelését, aki szerinte a dolgozat szerzője nem más, mint Henszlmann Imre, aki irodalomkritikai tevékenysége mellett művészettörténész volt, archeológus, és jelentős szerepe: vállalt az intézményes magyar műemlékvédelem kialakításában. Korompay szerint: az egyik legfőbb bizonyíték Henszlmann szerzőségére, hogy a történelmi ábrázolás nehézségét itt a korfés problémájában látja a szerző, ahogyan másik két munkájában, a *Páriszumban*, illetve „A hellén Iragoedia, tekintettel a keresztényen drámára” című írásában is.²⁵

²² „A történelmi regény” 1847, 241.

²³ Uo. 242.

²⁴ Uo. 243; valamint Korompay H. 1998, 182.

²⁵ Henszlmann 1846, 168. vö. Korompay H. 1998, 180–181. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* számos név nélkül megjelent írását tulajdonítja a szakirodalom a lap szerkesztőjének, Erdélyi Jánosnak, amit a legtöbb esetben igazolnak is a cikkek kéziratos változatai, amelyekre Haraszty Gyula talált rá az Erdélyi-hagyatékban. Lásd Haraszty 1938, 192. Viszont

A korfestés technikája „A történelmi regény” szerzőjénél nem csupán a befogadó számára teszi élményszerűvé a történetet, de a megértést is segíti, sőt, nemcsak a befogadó részéről, hanem a szerző felől is a történelem megértésének eszközévé válik. A korábrázolásában eszerint a művészetek segítik a szerzőt, részint saját művészi tevékenysége, részint a forrásként használt műalkotások, amelyek saját korukat öröklik meg. E segédeszközök között is kiemelt szerepet kap a képzőművészet (rajzoló művészetek), „mert tárgyukat azok legrészletesebben és legvilágosabban fogják fel és adják elő”.²⁶ A tanulmány írója kitér arra is, hogy a képzőművészet – jellegéből adódóan –, ha az elmúlt korábrázolására törekszik, nehezebb feladatot vállal magára, mint a költészet, mivel tévedései is szembetűnőbbek.

„Érezték a rémítő nehézséget, mely a korfestéssel, mint idegenszerű élet leírásával jár minden korszakok művészet; de érezték ezen idegenszerűség legyőzetési nehézségét kivált a rajzoló művészetek, mert mint a költészetben, és azért is az elvétel, a tévedés ott sokkal inkább szembetűnő.”²⁷

Lényeges momentum, hogy ebben a kitérőben a tanulmány a történetírás és a történelmi regény párhuzama mellé állítja a képzőművészet forrásértékét és a történelmi témájú képzőművészet lehetőségét. Ugyanakkor a korfestést a szöveg az idegenszerű élet leírásával azonosítja, s így – akár a *korfestés* szó metaforikus értelmét tekintve, akár a leírás irodalomtörténeti hagyományára gondolva – még hangsúlyosabbá válik az ábrázolás problémája.

Erdélyi szerzőségének mond ellent az, hogy egy másik írásában, ahol a történelmi irodalommal kapcsolatban példákat említi, Shakespeare-t és Walter Scottot nevezi meg, akiknek műveit „A történelmi regény” szerzője nem tekinti történelmi, mert a történelmi neveket viselő figurákat nem saját történelmi viszonyaik közepette léptetik fel. Lásd Erdélyi 1991, 228, valamint „A történelmi regény”, 245.

* „A történelmi regény”, 265.

²⁷ Uo. 266.

A szövegszerű történetábrázolás és a képi történetábrázolás párhuzama mellett itt egymásra vonatkoztatásuk is megjelenik.

Henszlmann ehhez hasonlóan a „Hellen tragédiáról” írt tanulmányában a „hellen drámai jellemek” kellő értésének feltételét a ránk maradt „rajzoló művek” ismeretében és értésében látja.²⁸ Bár Henszlmann ezzel mesterének, Joseph Boetennek azon tételét igyekszik alátámasztani, hogy a drámai jellem kialakítása történelmi összefüggést mutat az arckép képzőművészeti ábrázolásának alakulásával,²⁹ a szöveg és a kép ilyen összefüggésbe állítása arról tanúskodik, hogy a megismerés folyamataiban a két minőség egymásra utaltsága meghatározó jelentőségű. A *Párhuzamban* Henszlmann a művészetek magyarázójaként említi a történelmet, de állítását megfordítva azt is leszögezi, hogy a művészet világosítja fel a történelmit, az teszi elevenné, „csak a művészetek temploma által lehet bejutni a történetírás mezejére”.³⁰ A „tragédiáról” írt tanulmányai összhangban itt is előkerül, hogy a műtárgyak bírnak azzal az erővel, amely a néző előtt keletkeztetik idejét elevenen feltárja.³¹ Henszlmann elmélete mögött nemcsak az a tétel áll, hogy a művészetek egymással összefüggnek, egymásból fejlődnek, hanem az a hegeli koncepció is, amely a művészet és a történelem fejlődésében azonos elveket állapít meg.

Hulzinger *A középkor alkotásának* keletkezési körülményeivel kapcsolatban jegyezte fel: van Eyck képeket keltettek fel benne azt a vágyódást, hogy az elmúlt valósággal teremtsen olyan kap-

²⁸ Henszlmann 1846, 148. Érvelésében Henszlmann Winckelmannra hivatkozik, aki szerinti – mint írja – „semmi sem magyarázza oly jól a »hellen« költőket, mint a »hellen plasticus« ránk maradt művei”, valamint August Wilhelm Schlegel elítéli, aki a keresztény drámát a keresztény festéssel hasonlítja össze. Henszlmann 1846, 181., 130.

²⁹ Uo. 148–181.

³⁰ Henszlmann 1990, 55–56.

³¹ Uo. 95.

csolatot, amely a képzőművészettel létrejött: kontaktusához áll közel.³² Huizinga visszaemlékezése Frank R. Ankersmit elemzése szerint a történeti tapasztalat vágyáról tanúskodik, amely hasonló az esztétikai tapasztalathoz. Huizinga említett művének hangfolyosan figuratív volta – Ankersmit szerint – arra hívja fel a figyelmünket, hogy a figurák a nyelvet az érzéssel, az érzettel hozzák kapcsolatba, anyagszerűsítik. A tapasztalat és a valóság összjátékában a szöveg lehetőséget nyújt arra, hogy a történelmi tapasztalat előálljon, s ennyiben az irodalmi szöveg esztétikai tapasztalatot létrehozó képességével rokon.³³

Retorika és fikció

Korunk művészettörténeti irodalmának egyik központi kérdése éppen arra a szövegekben működő tudományra irányul, amely épületeket illetve műtárgyakat értelmez. A szó és a műtárgy/nemlélek kényszerű tudományos kapcsolata a nyelvre irányította a művészettörténészek figyelmét is, a műalkotás elbeszélhetőségére, amely probléma a művészettörténeti szöveg egy östípusának, az *exploraszisz*nak a vizsgálatához vezetett. A klasszikus retorikában az *exploraszisz* olyan tárgyat, tétet, személyt leíró szövegegység, amelynek legjellemzőbb vonása, hogy érzékletességre törekszik, vagyis a szemléltető beszéd (*genus demonstrativum*) kategóriáján belül foglal helyet, ugyanakkor mint irodalmi műfaj is értelmezhető. Akár az irodalom, akár a retorika felől közelítjük is meg, célját azon a virtuozitáson keresztül érheti el, amelyet szerzője a tárgy láthatóvá tételének érdekében tanúsít. A képesség fogalma azonban nem csupán a műtárgy felől

³² Ankersmit 2000, 175.

³³ Uo. 174–175, 183.

³⁴ Erre vonatkozóan lásd többek között: Clausen 1982; Batschmann 1999; Beschreibungskunst 1995.

kötődik a leíráshoz, hanem a nyelvi formába ontás (*etocivido*) esz-
közei közötti a szóképek (*figurák*) révén is.

Az olvasó és a történeti tapasztalat

Balogh Jolán 1952-ben megjelentetett várrekonstrukciójában azonos logikát választott az épület bemutatásához, mint Eötvös. Mindkét leírás udvarról udvarra mutatja be az épületet, majd a palota termelén keresztül egyre belsőbb terekbe vezeti az olvasót. A haladási úrvonal követése abból a feltérképező, adatokat rendszerező logikából következhet, amelyre Balogh tanulmánya elején hivatkozik.

„A feljegyzések összegyűjtése után az én munkamódszerem az volt, hogy a leírásokal részekre bontottam a palota egyes épületeinek, szakaszainak megfelelőleg. A különféle leírásokból ugyanazon épületrészre vonatkozó adatokat azután összesítettem és rávonatkoztattam a palota alaprajzára, mégpedig arra az alaprajzra, amely valamennyi között a legmegbízhatóbb, az ún. Rabbata-féle francia alaprajzra (1687).” (Balogh 1952, 29–30.)³⁵

Meglepő, hogy Eötvös regénybeli várismertetése szintén betartja az épület bejárati útvonalának követését. A leírás itt nem egy szövegegységet alkot, sőt, nem is egy fejezetben található, a regény cselekményének egyes jelenetei tördelik szét, ám a sorrend ennek ellenére követi a kívülről befelé haladó mozgást. Magyarázat lehet erre a szerkesztésmódra, hogy az Eötvös által elkészített rekonstrukció szintén az épület elrendezésére koncentrál, és talán a jelenetek kivágásával egységes épülettervezés is alakítható. De magyarázat az is, hogy a kívülről befelé haladás egy épület reális megközelítési módját követi, és ezzel azt az illúziót keltheti olvasójában, mintha ő maga is bejárna a hajdani vár udvarait és termelét. Az elbeszélő egy retorikai fordulatral meg is hívja olvasóját a palota megtekintésére.

³⁵ Az idézeteket vö. mindig: Balogh 1952.

„A nép, miután kíváncsisága kielégített, ismét kisebb csoportokra oszolva, várta a pillanatot, melyben Dózsa a királytól visszatér. – Nézzünk be mi is a királyi palotába.” (Eötvös 1974, 34.)³⁶

Balogh Jolán dolgozata, bár nem szólítja fel az olvasót arra, hogy a szövegben beszélővel tartson, az útvonal követésével hasonló hatást ér el, így ez nemcsak a rekonstrukció módszerévé válik, hanem a szöveg szervezőelvévé és hatótényezőjévé is. Az elbeszélő követését ez a szövegszervezés meglehetősen provokatívan osztja, azon eszközök egyikeként, amelyeket Ricoeur „utazó nézőpontnak” nevez és a szöveg természetére vonatkoztat. Az olvasó szövegben való mozgása (előrehaladása) a tárgy megragadásának módja is egyben.³⁷ Ezt az előrehaladó mozgást szervezheti a szöveg ok-okozati, időbeli következetességgel, de – és ez a műalkotás bemutatásának hagyományos módja – térbeli logikával is.

A következő idézetben, amely ismét a művészettörténeti szövegről való megjelenik egy fikatív alak a fikatív épületben, s megtudjuk, hogy milyen látvány tárul eléje nézőpontjából, sőt, személyes tapasztalatának egy mozzanatát is megismerjük.

„Az udvarra néző homlokzat ezen az oldalon jobban érvényesült a főkapun belépő előtt, mintha balkez felől a várfalhoz simulat volna.” (Balogh 1952, 31.)

Az objektum bejárásának illúzióját ez a térben mozgó figura is erősíti, amennyiben lehetőséget kínál arra, hogy azonosuljon vele az olvasó, s ebben az esetben személyes tapasztalatának illúzióját erősítse.

Egy-egy reprezentatív épület bemutatásánál a belső felé haladás lehetővé teszi, hogy az elbeszélő a terek funkcióját zihasszalva egyre bensőségesebb ismeretek birtokosává tegye a befogadót. Eötvös regényében az előudvar a piac funkcióját tölti be,

³⁶ Az idézeteket vé. mindig: Eötvös 1974.

³⁷ Ricoeur 1998, 25

a közösségi élet tere, itt pillantunk meg először Dózsa Györgyöt. A palota tereihez kötődő inter. jelenet tanúi azonban a legelső szobában lehetünk. Itt ismerjük meg a királyt, Ulászlót minden gyengeségével és megtörtségével. A szoba leírását szintén források támasztják alá, a kisebb tárgyak – a következő idézetben az arckép – említése a király jellemzésének eszköze, megtudjuk, hogy felesége halála milyen nagy fájdalmat jelentett számára.

„A szoba, melyben a királyt találjuk, azon hosszú sorban, hol Mátyás lakott, utolsó. A falakat sötét kárpitok takarják; mennyezetén csillagok láthatók, azon óra konstellációját ábrázolók, melyben Ulászló királyt választatott. A bútorozás egykor fényes lehetett, de miután a király neje halála óta majdnem egész idejét a teremben tölté, melyet nem Mátyás, hanem ő maga festetett s rendeztetett, és melynek falán most Annája képe függ – e bútor gyakori használat által rég elkopott.” (Eötvös 1974, 37.)

Életképek, anekdoták

Balogh Jolán – bár írásában szigorúan az épület ismertetését tekintti feladatának – a vár egyes részeinek leírásakor a forrásokban talált epizódokból is közöl néhányat, amelyek az adott helyszínhez kötődnek. Az előudvar: mint Hunyadi László kivégzésének helyszínét hozza szóba, illetve Mátyás esküvői ünnepségének egyik jelenetét köli a helyhez. A híres történelmi mozzanatok említése után figyelemfelkeltő, hogy egy életképszerű jelenet is idéz.

„A hid és a szobrok tájékán a várbeliek szívesen és gyakran időztek. Itt üldögéltek 1524-ben Körivélyesi András és Csicsery András nemesek barátaikkal beszélgetve, midőn Ormos Péter odajött, és hamis oklevelek gyártásával rágalmozta meg őket.” (Balogh 1952, 30.)

A szöveg további részleteiből kiderül ugyan, hogy az esetből kerekedett per előzményeiről szóló oklevél fontos információit

szolgált az előudvar rekonstrukcióját illetően, a leírást színesítő életkép azonban ismét arra hívja fel a figyelmünket, hogy a tanulmányhoz szorosan nem kapcsolódó – a retorika művészetében *digression*-nak nevezett elem – miként színesíti, teszi megközelíthetőbbé a rekonstrukció tárgyát azáltal, hogy életet varázsol köréje.

A történelmi regény szerzője – a regény műfaja által biztosított szabadságával élve – kitalált jelenetekkel népesítheti be a történelmi helyszínt, hogy ezáltal megközelíthetőbbé, elképzelhetőbbé, tapasztalhatóbbá tegye. Balogh Jolán a forrásokból kiemelt jelenetekkel egy olyan módszert alkalmazott, amely ugyancsak lehetővé teszi a hajdani palota épületéhez a hajdan ott élők hozzáigazítását, és fordítva, ezzel a leírás hatását is növeli, de ugyasakkor nem tér el a forrásokkal igazolható történelemtől, és így a tudomány keretei között tartja írását. Eötvös hasonló eljárással igazolja regényének történelmi figuráit, ugyanis lábjegyzetben legtöbbször közli, hogy szereplőjének tulajdonságait, tetteit milyen forrás támaszta alá.

Míg Eötvösnél a vár rekonstrukciója hátteret biztosít a regény cselekményéhez, s így némiképp színpadszerűvé válik, a művészettörténelmi tanulmányban a kisebb jelenetek válnak kiegészítő jellegűvé. Eötvös regényében gyakori, hogy – szinte iskolás következetességgel – a könyvezetrajz, a részletezés, majd a szereplők bemutatása után „beszélődik el” a cselekmény. Ehhez hasonlóan Balogh Jolán tanulmányának több pontján megfigyelhető, hogy az adott részlet három tevékenység alapján épül fel: *lokalisasió, berendezés* (a részletek, a berendezési tárgyak bemutatása a források alapján), majd *élettel telítés* (epizódmesélés) útján.

Felsorolás, idézés

A leírások gazdagságot, szépséget, bővelkedést kifejező tipikus fogása a nemes anyagok, drágaságok, ritkaságok inventáriumszerű sorolása.

„A nagy Hunyadi várát keleti pompa jellemzi. Roppant pohárszékek, telve arany- és ezüstbüllikomokkal; asztalok, megtakva a kelet s nyugat legdrágább portékáival; festett s velencei selyemmel borított székek, aranyozott kúszóbökök, melyeknek ajtójai ezüstsarkokon forogtak, és aranyozott klincsel zárattak be; szóval oly fényűzés, minőt a XV. század vége felé sem igen lehetett más királyi udvarnál látni.” (Eötvös 1974, 26.)

Balogh Jolán szövege a források kritikus használata miatt ritkán é. ezzel a megoldással, ám a forrás szerzőjének említése mellett még így is előfordul a tanulmányban az említett eljárás. Az épületek leírásakor ez az eszköz különösen azon részletek említésénél gyakori (díszítmények, berendezési tárgyak), amelyekről más forrásban (képi, alaprajzi, tárgyi stb.) kevesebb információt találunk.

„A könyvtárterem – Naido leírása szerint – négyszögletes boltosított helyiség volt, két ablakkal, színes üvegtáblákkal. A két ablak között a király ezüst nyugvóágya aranyozóvású takarival borítva.” (Balogh 1952, 33.)

„A történelmi regény” szerzője egyetért Eötvösnek a Magyarország 1514-ben előszavában megfogalmazott nézetével, mely szerint a képzelőtehetség határai felett áll a történelmi igazság által szabott határ, amelyet a történelmi regény írója át nem léphet.²⁸ Célul tűzte ki magának az előszóban, hogy egykorú kútfőkből, lelkiismeretes vizsgálódás által szerzi ismeretét, ennek betartását a regény jegyzetei, azok pontosításai, illetve az azokban megjelölt források jelzik.²⁹ Figyelemre méltó, hogy Eötvös

²⁸ Eötvös 1974, 5; valamint „A történelmi regény”, 24d.

²⁹ Vö. Eötvös 1974, 5.

lagos irodalomra hivatkozik, vagy azt csak a további tájékozódás lehetőségeként hozza a jegyzetben, hanem a forrásszövegeket idézi, valamint ezeket használja fel a regény szövegéhez a hitelesség biztosításának érdekében.

A forrásszövegek problémáját a művészettörténeli szakirodalom hagyományosan az interpretáció oldaláról közelíti meg: de – ahogyan az interpretációs kérdése sem függetleníthető az irodalomtudomány eredményeitől – egy másik irodalomelméleti probléma is felvethető a forrásszövegek alkalmazását illetően: az intertextualitás kérdése.

Bár a források szerzőire való hivatkozó megadja a lehetőséget a tanulóknak arra, hogy a szabadon idézett szövegrész hitelességével kapcsolatban ne foglaljon állást, az a tény azonban, hogy saját leírásába vonja ezeket a textusokat, az olvasóban mégis a hitelesség benyomását keltheti. Míg Hótvosnál a forrásokra való hivatkozás, illetve azok idézése végjegyzetben történik, Balogh Jolán szövege vagy fordításban közli és saját mondataiba szövi a forrásszövegeket, vagy az eredeti nyelven idézi beépítve a maga mondandójába. Mivel dolgozata egységes leírást igyekszik adni, a különböző források ütköztetésére nemigen nyílik lehetőség, illetve saját kritikai megfontolásai is többnyire a lábjegyzetbe szorulnak. Bár mindkét szöveg arra törekszik, hogy az olvasó akadálytalan közlekedését biztosítsa az általa megalkotott térben, a jegyzetszámok, illetve Balogh Jolánál a zárójeles forrásmegjelölések, az eredeti szövegek fordítás nélküli átvételei megtörik az olvasás lendületét. Eütvös regényének végjegyzete – Balogh Jolán kétküretes Budavár-corpusához hasonlóan – olvasható úgy is, mint egy mozaikszerű, a feltételezett szövegtérre hivatkozó rekonstrukció.

Az érvelés elleplezése

A rekonstrukciós műleírást a történeli emlékezés részének, speciális formájának tekinthetjük,⁴⁰ ám létrejöttének hátterében a történeli megismerés mellett legalább annyira munkál egyfajta vágyakozás az elront műalkotás esztétikai megismerése után. Balogh Jolán 1952-ben publikált rekonstrukciós szövegében ez világosan megfogalmazódik:

„Széttörtékelésével egyidejűleg, azzal úgyszólván párhuzamosan fordult feléje a hiómányos érdeklődés. Ekkor ébredt fel a vágy az elpusztult remekmű felidézésére.”⁴¹

A szöveg feladata tehát egyrésztől a részletek alapján feltételezett, de az egészre kiterjesztett művészi kvalitás és ezzel együtt valamilyen esztétikai hatás érzékelése.

A rekonstrukció – akárcsak az ekphrasisz – az eredetit igyekszik minél pontosabban helyettesíteni, emlékeztetőbe idéz, sőt, a megkonstruált emlékezet eszközeként reprezentál.⁴² Ez az eljárás a történettudományok alapvető módszere és ábrázolási módja, s problémává a fikció és a realitás viszonyának kérdéskörében válik.⁴³ A helyettesítő, az olvasó képzeletvilágát megmozgató törekvéssel együtt jár a szövegnek az az igyekezete, hogy a fikciót realitásként tüntesse fel. A szakszövegek sokszor áttetszősége törekednek, igyekezettük a szövegben beszélő ér elrczésére irányul, amely törekvésnek retorikai értelemben vett csúcspontja – amint Ricoeur szellemesen megállapította – az lenne, ha a mű úgy tünne fel, mintha soha nem is írták volna meg. A szövegben helyreállított műemlék/műtárgy esetében ezt a meglátást a szöveg létrejöttének azon üszítőzója is alátámasztha, amelyet az elveszett mű(kincs) feletti értelet íjadalom, vagy a birtoklás léhe-

⁴⁰ Marosi 1998, 353.

⁴¹ Balogh 1952, 29.

⁴² Vö. Kibédi Varga 1997, 139; valamint Ricoeur 1998, 9.

⁴³ Vö. Marosi 1998, 356.

telességének tudata jelent, ami a budai királyi vár esetében különösen érthető.

Az az érvelés, amely Eötvös regényének elején vezeti be a budai vár rekonstrukciós leírását, ezt az utóbbi gondolatot veti fel:

„Ki ne hallott volna Buda várának egykori nagyszerűségéről? S ha régi dicsőségünk ezen emlékeit most látjuk: kinek szívét nem löti el fájdalom? [...] ha a rosszul kövezett utcákon s piacokon az elavult s nem régi házak között körüljárunk, hazafiságunk egész lelkeseledése szükséges, hogy elhiggyük mindazt, mit Mátyás dicső városáról hallánk. [...] az egészről csak itt-ott egy darab várfal vagy a házkapuk alatt egyes gótfaragású kőredőkek maradtak fenn, s egy véletlenül fenntartott rajz s néhány régi író leírásához kell folyamodnunk, hogy bebizonyíthassuk, miként múltunk jelen szomorú helyzetünkkel szebb vala.” (Eötvös 1974, 7.)

A jelen politikai szituációjának és a múltnak az összehasonlítása a regényíró számára lehetővé teszi, hogy olvasójához közelebb hozza a múltat. Ez a párhuzam csak plasztikusabb Eötvös regényében azzal, hogy a bemutatott múltat szembeállítja egy dicsőbbnek feltételezett múlttal, Mátyás idejével, amelynek szimbólumává válik leírásában a budai vár hajdani, a regény idejében pusztuló ékessége.

„... ahol minden kő Mátyásról szólt, nyomomltnak kelle lenni azon jelennek, mely a múlt emlékei alatt ily egészen eltűnhettek...” (Eötvös 1974, 8.)

Ernek megfelelően az épület leírásában fontos szerepet kapnak a pusztulás képei, mintegy érzelmi érvként arra, hogy „mi szép lehetett az egykoron”.

„Itt-ott a felső emeleteknek szép kőfaragásokkal körülfogott ablakoszlopai még ablakokra várnak, mellette az ablakmák is elkészültek már, de üvegtelenül csapnának minden szél által ide s tova sarkaikon, míg a földszinti szobák és termek egy része alsóbbrendű udvari cselódek által használtatik; s a portoszlopok

s éreszobrok alatt, melyekkel a készen álló falak fölékesítettek, nemritkán egyes kimosott s szárítás végett odaakasztott ruhadarabokat látni.” (Eötvös 1974, 36.)

Az Eötvösnél jelentkező Ulászló-ellenesség Balogh Jolán szövegében is jelen van, bár ő igyekszik az elfogulatlan történész látszatát keltetni. A következő részletben – az Eötvös leírásában a fentiekben már bemutatott – terem ugyanúgy Mátyás emlékének hordozójává válik, mint Eötvösnél a vár egésze, holott a források nemcsak Mátyás díszített tevékenységéről beszélnek. A szerző egy korábbi festés: feltételez Mátyás idejéből, de a Jagelló uralkodó ellen irányuló indulatát leginkább az epigrammát minősítő jelzőhasználat: a (izléstelen) mutatja.

„Ugyanennek a teremnek a boltozatára újra csillagos eget festettek (Schweigger: ein gemahlte Sphera, oder Himmelskugel, die das ganz Gemäur von allen Orten einnimmt) II. Ulászló trónra lépésének csillagképével, alatta pedig magasztaló epigrammával (Schweigger, Lubenau): Magnardmus princeps diademat utroque gaudet / Vladislaus, tollit ad astra caput. Eredetileg Mátyás cseh királlyá választásának horoszkópja díszítette a boltozatot, erre utal az első felirat, utóbb II. Ulászló ennek helyébe vagy melléje, amint Wrarislaw leírásából következtethető, saját trónra lépésének horoszkópját festette, meglehetősen célzatos és izléstelen epigrammával.”⁴⁴

Bizonyosággként arra, hogy a műleírás retorikája meggyőzést szolgál, és hogy ezt még az olyan objektivitássalra törekvő szöveg

⁴⁴ Balogh 1952, 33. A kutatók közül többen előnyben részesítették a Mátyás kori épületrészeket, hátrébe szorítva ezzel a korábbiakat, de főként a Jagelló-kori átalakítások jelentőségét, amelyet utóbb a régészeti eredmények is cáfoltak. Balogh Jolán Mátyás-tisztelete mögött, ahogy Marosi Ernő bizonyította, egyfajta erkölcsi ültet is rejlett, amely Mátyás és a reneszánsz alkotóerejét és műveltségét állította szembe a középkor kultúrájával, valamint a Mátyást követő udvari kultúrával és a Jagellókkal. Marosi 1990a, 436.

sem tudja elkerülni, mint Balogh Jolán rekonstrukciós leírása, álljon itt egy idézet, amely egy forrásszöveg részleteit közli ugyan, mégis a pusztulás képének egy hatásos példáját választja.

„Akkor már erősen romladozott (shier halb eingefallen), repedéseiben varjak és csókok tanyáztak (Ater).” (Balogh 1952, 32.)

A történeti állásfoglalás mellett, amely itt a régi dicsőség álláspontjára utal, az *ekphrasisz* azon hágvonányos törekvésőt is tetten érhetjük Balogh szövegében, amely az ismertetett tárgy szépségének elhíttetését célozza. A tanulmány utolsó bekezdése három, az épületet magasztaló forrást is idéz, amelyek a szerző szerint is az elragadtatottság hangját ütik meg, majd zárószóval egy szállóigét közöl: „in tota Europa tres omnium pulcherrimas esse urbes, Venetias in aquis, Budam in monte, et Florentias in planitie.” (Balogh 1952, 40.)

A bevezető két egymásra építő retorikai eljárással éri el, hogy távol tartsa magát a szövegben rekonstruált művel kapcsolatcs véleménynyilvánítástól. Az első, hogy a véleményt idézi, a második, hogy az idézetet nem saját rekonstrukciójára, hanem a vár képi ábrázolásaira vonatkoztatja.

„A finom karcok láttán megértjük azt a régi olasz szállóigét, mely azt vallotta, hogy három szép város van a világon...” (Balogh 1952, 40.)

Távolságtartása ellenére az idézet elhelyezésével, illetve azáltal, hogy közhelyet idéz, mégis eléri, hogy az olvasó számára ez a várról alkotott vélemény a leírás szövegének köszönhetően (amelynek része az idézet is) meggyőző legyen.

Pszéudo-történetiség

Az irodalmi és a tudományos rekonstrukció egyszerre jelentkezik Divald Kornél (ölnévén Tarczai György) életművében. A fikció és a realizmus viszonyának feltérképezéséhez érdekes

nek ígérkező anyagot nyújt munkássága, mivel történelmi regényeknek és novelláinak jó része azon témákkal áll összefüggésben, amelyekkel kapcsolatban tudományos kutatásokat is végzett.⁴⁵ A továbbiakban ennek feldolgozására nem vállalkozom, csupán a Budavár-leírások eddigi példái között említem meg Tarczai *Vitus mester álma* című regényének egyik jelenetét, amely Mátyás budai palotájában játszódik.⁴⁶

A budai vár rekonstrukciójára a szerző többször vállalkozott, Balogh Jolán bibliográfiája öt művet sorol fel tőle a rekonstrukciók között.⁴⁷ A *Vitus mester álma* viszont – Eötvös művével ellentétben – nincs megemlítve, amit az indokol, hogy Tarczai leírása nem is lép fel a tudományosság igényével. Divaldról szóló dolgozatában Endrédi Gábor kitér arra, hogy a kortársak számára is problematikus volt, mi tekinthető Tarczai regényeiben történelmi hitelnak, és mi nem. Endrédi úgy véli, a szándékolt és a szándékoltan fikció (mondjuk ki: tévedés) nehezen választható el Divald regényeiben,⁴⁸ ám kérdés, hogy ha ezekre, mint valódi irodalmi produktumokra, és nem mint egy művészettörténész munkájának melléktermékeire tekintünk, van-e értelme ilyen megkülönböztetésnek.

A regény központi figurája egy történelmi személy, Veit Stoss nevét és munkásságának egyes helyszíneit idézi fel az olvasóban, ám valóban vitatható, hogy mekkora történelmi hitellel, és hogy ez a hasonlóság megengedi-e, hogy a hőst a történelmi személyel azonosítsuk. Henryk Markiewicz a szereplők megnevezéséhez használja a pszeudo-valóságos alak kifejezést, amely

⁴⁵ Az életmű kutatására a tudományos és az irodalmi művészettörténeti publicisztika szétválásával kapcsolatban Marosi Ernő hívta fel a figyelmet az *Ars Hungarica* hasábjain: Marosi 1990b, 28.

⁴⁶ Tarczai 1918, 86–91.

⁴⁷ Tarczai 1898, 4–6; Divald 1901, 321–331, 369–378; Divald 1901, 146–148; Divald 1903, 131–134; Divald 1912, 409–412.

⁴⁸ Endrédi 2001, 404.

egyszerre utal a regényalak és a történeti személy közti összefüggésre, és a közöttük lévő szükségszerű távolságra.⁴⁹ Az adatszertű egyezések ellenére sem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis, hogy a regényhős személyisége megalkotott, s hogy az a közeg, amelyben mozog, elképzelt. Mégsem lehetnek azonban mellékese az egyezések sem, ha a történeti személlyel kapcsolatos információk az olvasó horizontjának részét képezik.

A budai várról szóló részlet értelmezése Vitus mester alakjához hasonlóan összetett. Eötvös regényével ellentétben, ahol a várléírás az elbeszélő véleményformálása közben és kiszólásai mentén jön létre, melyek nyomán a rekonstrukció folyamata is végigkövethető, Tarczai regényében Vitus mester szemszögéből ismeri meg az olvasó a várat. Ez az eljárás az elbeszélő többszörös elhatárolódásával jár, de ugyanakkor a befogadó számára hasonlóan közvetlen vagy legalábbis közvetlenségre törekvő megoldás, mint Balogh Jolán Friss-palotát szemlélő figurája. Az épület és a kert bemutatása egy jelenet közben történik, amely jelenet során Vitus mester és felesége sétát tesz a várban. A látottakat sem maga az elbeszélő kommentálja, hanem egy apród, aki maga is a várméphez tartozik. A látogatóknak szükségük is van az érte vezetőre, hiszen a jelenet középpontjában annak a két világnak az ütköztetése áll, amelyet Vitus mester faragó művészete és a Budán dolgozó talán kőfaragó mesterek munkái jelölnek, de amelyek a késő középkor szobrászata és a reneszánsz szembeállításával azonosíthatóak. Míg tehát: Eötvösnél a vár a Mátyás-kor dicsőségének és a Jagelló-kor hanyatlásának bemutatásában válik eszközzé, itt új faragványalval a reneszánsz stílus példaként áll előttünk. Vitus mester értetlenül áll a szobrok előtt, hiába kérdezi tőle felesége, hogy mit ábrázolnak, tekintetüket üresnek, alakjukat közönségesnek tartja. Az elbeszélő eszköze Vitus gondolatainak közvetítéséhez a belső monológ:

⁴⁹ Lásd Harkai Vass 2001, 21–22.

„- Elég üres pofa! – mormogja, amire odaér. – tesiben is közönséges vászoncseléd. A ruha úgy tapad alakjához, mintha vízzel locsolták volna le. Letke nincsen!”⁵⁰ Vitus mester tekintete idegen tekintet, akárcsak az olvasóé, a régmúltra visszaemlékezőé.

Hans Kömer a XIX–XX. század fordulójának francia irodalmában mutatta ki a leírás válságát, tünetét pedig a tárgy távollátásában vélte felfedezni, amely már-már ellehetetlenítette a deskripciót. A távolság okakért Kömer az élmény, illetve a szubjektum előtérbe kerülését nevezte meg. Kérdéssé vált, hogy melyik objektum az voltaképpen, amelyet a nyelv leképez: a tapasztalat számára adott vagy az élménnyé lett tárgy?⁵¹ A budavári palota leírásakor az első lehetőség rögtön problémát okoz, hiszen maga a leírásra szánt mű a tapasztalat számára nem adott, csupán annak töredékei ismertek. A második lehetőség azt a kérdést veti fel, hogy a rekonstrukció esetében beszélhetünk-e egyáltalán élménnyé lett tárgyról, vagy inkább a történeti élményre kell utalnunk, amelynek esztétikai karakteréről már esett szó. A századforduló irodalmi alkotásaiban két távolságtartó megoldásra hívja fel a figyelmet Kömer. Az egyik az idegen utazó alakja, akinek a szemén keresztül a látottak mintegy bemutatkoznak, a másik a művészi igényű leírás, amely a távolság megalkotásának egy újabb lehetőségét adja. Ez utóbbinál a tapasztalati valóság és az értelmező köze a művészi ékelődik, amely az értelmezőt magát is művészként tünteti fel.⁵²

Tarczai szövegével kapcsolatban szintén elsődleges az élményszerűség, amelyet a budai vár leírása is közvetít. A másik két rekonstrukciós szöveghez hasonlóan egy bejárati útvonalat követ a bemutatás, amely ebben az esetben a palota köznapi látogatóinak útvonalát valószínűsíti, tehát nem kísér a királyi lak-

⁵⁰ Tarczai 1918, 90.

⁵¹ Kömer 1995, 397–398.

⁵² Uo. 399–401.

osztályba és a palota tervébe, mint azt a mindent tudó elbeszélő veheti. A vár bejárása tehát egy lehetséges középkori bejárást is imitál az olvasó számára, amelynek olvasás közben maga is részesevé válik. Az élményszerű látogatást nem szakítják meg a rekonstrukció folyamatával kapcsolatos apró kommentárok, nem lassítják jegyzetek vagy hivatkozások. A leírás hatásossága itt nem a történeti hitel bizonyításán múlik, hanem az olvasó döntésén, amelyel a történelmi hős látászögébe helyezkedik.

Ahogy a Vitis alakja, úgy a palota sem szakítható el teljesen történeti referenciáitól, ám nem is azonosítható vele egészen. A leírás a másik kettőhöz hasonlóan követi az udvarok sorrendjét és sorolja az ismert épületrészeket (Friss-palota, István-torony, várkapolna), majd a kert ismertetésébe kezd, amely bár töredékesből, teraszkiépítésekkel valamelyest hitelesíthető lenne, a gyorsan pusztuló növényzet hiányában azonban a forrásszövegek ismeretében is különösen erős képzelgetést igényel. Az a tény, hogy a szövegrész különösen a reneszánsz elemeket emeli ki a palota ismertetésekor, itt nem a szerző elfogultságának tudható be, hanem a regény világán belül annak a tekintetnek, amely elsősorban az útra, a szokatlantra figyel fel. A reneszánsz jellegzetességek kiemelése, valamint a forrásokban nem található reneszánsz elemek felvétele egy ideális rekonstrukciót hoz létre, amely a budai palotát épülő reneszánsz műremekként állítja elének annak a kultúrának a reprezentánsaként, amely az idegen világtól és művészetétől különbözik.

Korfestés és képzelőerő

A Henszlmann által kiemelt fontosságú *korfestés* egyik eleme a történeti regényben a környezet megrajzolása, amely mindkét említett irodalmi mű esetében részben a kocabeli Buda ábrázolását jelenti. Bötvös József, Tarczai György és Balogh Jolán épület-

rekonstrukciója mind műleírás, még hozzá egy már nem létező mű leírása, s ezért az *ekphrasisz* egy speciális típusához, a fiktív tárgyakat leíró irodalmi formához áll közel. A két eljárás természetesen nem azonosítható, hiszen a rekonstrukció lényege, hogy egy valaha létezett tárgyat állít újra elének, vagyis ismer részleteket a hajdan volt egészéből, míg a teljeséggel fiktív tárgy leírásánál a szöveget létrehozó szubjektumot nem befolyásolja ilyesmi.

Az antik *ekphrasisz* szerzők egyik legkiemelkedőbb alakja, Philostratosz az Apollóniosz életéről írt művében hangsúlyozza a fantázia szerepét mind az alkotók, mind a művek szemlélőinek munkájában. „A fantázia képe az elmében sokkal erősebb benyomást kelt, mint egy közönséges külső minta, amit utánóznak.”³³ Vagyis a fantáziát a mimészis elé helyezi, s ezt éppen az a szerző teszi, aki Eikonész című munkájában csupa fiktív leírást közöl. A fantázia a mimészisszel szemben vagy az idea szemléletén alapszik, vagy a láttól dologról alkotott képzeten. Ez utóbbi lehetőség pedig közelebb vihet bennünket a rekonstrukció értelmezéséhez.

Az objektív tudományosság igénye sem szüntetheti meg ugyanis az ismert részletek egésze formáltságának folyamatában a szubjektum növekvő szerepét, amelyet Marosi Ernő a műértő személyes tapasztalatának, formamemóriájának, izlésén alapuló összbenyomásának megnevezésével le körüli,³⁴ amely minden szakmai érvelés mellett – mégiscsak a képzelőerő funkciójára hívja fel a figyelmünket. Henszlmann a „Párhuzam”-ban a műalkotás hatásával szembeállítja a történeti tanulmányét, amelynek töredékes jellegét emeli ki.³⁵ A töredékek összeállításának problémája a mozgás képzőművészeti ábrázolásával kapcsolatban is felmerül frásában, hiszen az időben zajló mozgás csak részletekben ragadható meg, a mozdulatsor összeállítása a

³³ Grasi 1997, 130, 197.

³⁴ Marosi 1998, 365–356.

³⁵ Henszlmann 1990, 98.

művész feladata, amit képzelőereje révén hajthat végre. A művész feladata, hogy ezt a töredékességet képzelőtelensége segítségével a mozgásra emlékeztetően idézze fel.⁵⁶ Ezzel a gondolatmenettel állítható párhuzamba a történelem töredékességének és a töredékek hatékonyságának gondolata, amelyet „A történelmi regény” szerzője említ:

„A korzakok élete és szelleme jelenetekben változván, e változást csak azon maradványokból ismerhetjük meg, miket ama korzakok ránk hagytak, még pedig annál inkább, minél eleve-nebb módon állítják korunkat e maradványok képzelő tehetségünk elé; mert ez az, mivel, mint mondani szokták, áthidalunk kell művészi anyagainka...”⁵⁷

A képzelőerő szerepéről kialakított nézetek Henszlmann esztétikájában nem választhatók el a tárgyilagos jellemzés fogalmától, amely az egyénítés esztétikai elvét jelent, vagyis amely által a művész a tárgyat azzá teszi, ami. Az egyedl az eleven kategóriájával áll összefüggésben, mivel érzeink csak az egyedl életet képesek felfogni, a megismerés, valamint a tapasztalás számára hozzáférhetővé tenni.⁵⁸ Eszerint az esztétikai mozzanat kizárása a megismerés folyamatából azzal a veszéllyel jár, hogy a realitás csupán a múltra vonatkozható marad, vagyis hozzáférhetetlenné válik.

Henszlmann a tapasztalattal szemben támasztott kételyeit így fogalmazta meg:

„... a művészet készítményei bírnak olyan erővel, hogy a néző előtt azon időt, melyben keletkeztek, elevenen kitarják: azonban mégsem képesek sem a nézőt, sem a művészt oly annyira lelkesíteni, hogy magát tökéletesen amaz időbe helyezni tudná. A múlt korok magokat történeteik által előttünk fölvilágosítják,

⁵⁶ Uo. 34–35.

⁵⁷ A történelmi regény, 1847, 264.

⁵⁸ Korompay 1998, 100–101; valamint Henszlmann 1990, 8.

mitveik által újra föllevenítik, de mindkettővel sem képesek bennünket korunkból [...] kiszakítani és magokban elhelyezni.”⁵⁹

A képzelőerő tehát nem szünteti meg a kronológiai vagy a fizikai távolságot, de felépíteti a valóság egyfajta modelljét, amely a megismerés és a tapasztalás elméleti eszköze lehet.⁶⁰

A tudományos rekonstrukció az irodalmi fikcióval szemben az érvelés művészetén kívültre, a szövegen kívüli érvre is hivatkozik, mert a valódi múlt ábrázolására törekszik. Eötvös regénye a történetíráshoz hasonlóan használ külső hivatkozási alapot. Hogyan alkalmazható akkor a költészet és a történetírás arisztotelészi szembeállítás a *Magyarsország 1514-ben* című regényre? A regény világa, bár megtörtént eseményeket is magába foglal, azokat sem hagyja el, amelyek megtörténhettek volna, hogy az egyedl mellett az általános is jelen lehessen. A megtörténtek csak fokozzák azon események hihetőségét, amelyek megtörténhettek volna, és ezáltal lehetőség nyílik egy széles körű rekonstrukcióra, amelyben a valószerű kategóriáját a valós támogatja.

A fikció a Wolfgang Iser által meghatározott fikcióképző aktusokon keresztül elhatárolódik a valóságtól, miközben a valóság elemeit kombinálja és redukálja. Ezáltal a valóság összefüggéseinek egy új szerkezete jön létre, amely az eredetihez képest a hasonlat (*olyan, mint*) szerepét veszi fel, a szöveg világa az összehasonlítás egyik felévé válik, hipotézissé, amely részt vesz a valóság konstruktív megformálásában.⁶¹ Az irodalmi szöveg ugyanakkor bejelenti saját fikcionalitását, amellyel az olvasót felszólítja az együttműködésre. A tudományos szöveg voltaképpen hasonlóan jár el, csak általában beállítani. A realista törekvések az ábrázolás és a valóság közötti távolságot próbálják megszüntetni, ezért azt feltételezik, hogy létezik a szubjektumtól független,

⁵⁹ Uo. 98.

⁶⁰ Erről lásd Assman 1996, 125.

⁶¹ Erről lásd Iser 2001, 38, valamint Assman 1996, 125.

általán megismerhető valóság. Az objektum magában való rögzítése azonban a múlt rögzítését is jelenti, vagyis a realizmus a múlthoz való ragaszkodással jár.⁶² Az az eljárás mód azonban, amely a megjelenítésre törekszik, radikálisan szemben áll ezzel a felfogással. A fikció jellegzetességei ugyanis biztosítják a szövegben az imaginárius megjelenését, amely nemcsak a valós és a fiktiiv közötti játék lehetőségét biztosítja, hanem a múlt megközelíthetőségét is.⁶³

A határterületek ismerete nem fosztja meg a történettudományokat attól, hogy a valósággal, a megtörténnel, a szó művészetén kívüli érveléssel hitelesítsék munkájukat, inkább tudatosítja, hogy a történettudomány sem független az esztétikai minőségektől, általuk válik szemléletessé, átélhetővé, megközelíthetővé. Felhasználja az irodalmi eszközöket, szövegiségükben fogva retorikai fogásokkal operál, mert hatékonyságra törekszik, amelynek célja nem csupán egyfajta érvelés közvetítése, hanem a rekonstrukció tapasztalatiként való feltüntetése. A részek értelmezésének sokfélesége miatt végtelen számú szöveg megalkotható az egész modelljét, és nem válik kárára a tudományos munkának, ha szerzője jelzi, hogy írása nem az egyetlen szövegváltozat.⁶⁴

Irodalom

Ankersmit, Frank R.: Nyelv és történelmi tapasztalat. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelmi poétikáról*. Budapest, 2000. 169–184.

Assman, Aleida: A fikció elismerése. *Literatúra*, 1996. 119–126.

Bal, Mleke: A múzeum diskurzusa. *Ex-Symposion*, 2000. 48–57.

⁶² Vö. Kibédi Varga 1996, 471–472.

⁶³ Iser 2001, 22.

⁶⁴ Vö. Marosi 1998, 355.

Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történelmi források alapján. *Művészettörténelmi Értesítő*, 1952. 29–40.

Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király uralkodása I–II*. Budapest, 1966.

Bälschmann, Oskar: Bild-Text: Problematische Beziehungen. In Fruch, Ch. – Rosenberg, R. – Rosmski, H.-P. (szerk.): *Kunstgeschichte – aber wie? Zehn Themen und Beispiele*. Berlin, 1989.

Boehm, G. – Pfotenhauer, H. (szerk.): *Beschreibungskunst – Kunstbeschreibung, Epikurus von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1985.

Divald Kornél: A régi Buda és Pest művészete Zsigmond és Mátyás király és a Jagellók korában. *Magyar Művészet és Építés Egyetel Közletve*, 1901. 321–331, 369–378.

Divald Kornél: *Művészettörténelmi korrajzok II*. Budapest, 1901. 146–148.

Divald Kornél: *Budapest művészete a török uralom előtt*. Budapest, 1903. 101–134.

Divald Kornél: *A renaissance Magyarországon*. In Beóthy Za. (szerk.): *A művészetek története III/I*. Budapest, 1912. 409–412.

Éncródi Gábor: A „szentek (város)”. Divald Kornél felsőmagyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. *Acta Hungarica*, 2001. 357–414.

Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, 1974.

Erdélyi János: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Szerk. T. Erdélyi Ilona. Budapest, 1991.

Grassi, Ernesto: *A szépség ókori elmélete*. Pécs, 1997.

Haraszty Gyula: Erdélyi János kritikái a Magyar Szépirodalmi Szemlében. *Irodalomtörténelmi Közlemények*, 1938, 192.

Harkai Vass Éva: *A művészetregény a 20. századi magyar irodalomban*. Újvidék, 2001.

- Hauser, A.: „Architettura parlante” – summa Baukunst? Über das Erklären von Bauwerken. In Braegger, C. (szerk.): *Architektur und Sprache, Gedenkschrift für Richard Zücher*. München, 1982.
- Henszlmann Imre: A’ hellen tragödia tekintettel a’ keresztényi drámára. *A’ Kisfaludy Társaság Évkönyve*, I. köt. 1846. 125–428.
- Henszlmann Imre: Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt. In uő: *Világított művészeti írások*. Szerk. Timár Árpád. Budapest, 1990.
- Iser, Wolfgang: Fikcióképző aktusok. In uő: *A fikció és az imaginárius*. Budapest, 2001. 21–43.
- Kibédi Varga Áron: A realizmus csapdája. *Literatúra*, 1996. 463–474.
- Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig). In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei IV.* Ford. Házás Nikolettá. Budapest, 1997. 131–149.
- Klenczey Tibor: Schallaburg. In uő: *Pallas magyar irodalma*. Budapest, 1985. 261–264.
- Korompay H. János: A „jeltelen” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Budapest, 1998.
- Kömer, Hans: Der Imaginäre Fremde als Betrachter, zur Krise der Bildbeschreibung im französischen 19. Jahrhundert. In Boehm, G – Pfotenbauer, H. (szerk.): *Beschreibungskunst – Kunstbeschreibung. Exphesis von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1995. 397–424.
- Lorenz, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narratívizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 121–146.
- Marosi Ernő: Mátyás király és kora a magyar művészettörténeti irodalomban. *Korunk*, 1990n. 434–444.

- Marosi Ernő: Henszlmann, avagy: a művészettörténész helye a magyar társadalomban. *Ars Hungarica*, 1990b. 27–37
- Marosi Ernő: Rekonstrukció a művészettörténetben. *Ars Hungarica*, 1998. 353–369.
- Ricoeur, Paul: A szöveg világa és az olvasó világa. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest, 1998. 9–41.
- Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 11–24.
- Rüsen, Jörn: A történelem retorikája. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999. 39–50.
- Tarcsai György: *Vitus mester álma*. Budapest, 1918.
- Tarcsay György: A budai várpalota. *Magyar Székesfőváros*. 1898. I. sz., 4–6
- A történelmi regény: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 241–245; 264–269
- White, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 68–102.

Baráth Katalin

MAGYARORSZÁGOK SZÁZADFORDULÓI Megjegyzések a történetírás narratív természetéről

*„A történet és a fikció próza is narratív megértés-
és értelmezésuódat igényel. A befogadó tehát narra-
tívitásunk mozgásterében pedig az elbeszélés két vá-
ltozatát választja ki: a megértés, mint a különbség.”*

(Thomka Beáta)¹

*„Egy két nemdöntéskor a történetet legyélkeztünk
szepéskedünk, valahányszor azt látjuk, hogy egy törté-
neli elemzésben (...) valaki túl egyszerűen használja
a folytonossághiány és a különbség kategóriát, a kü-
szöb, a törés és az átmenetiség fogalmait, a sorozatok és
a korlátok leírását.”*

(Michel Foucault)²

Micsoda is a századforduló? Ha e kérdésre egy összefoglaló jellegű munkában keressük a választ, a válaszkeresés művelete olyan problémákkal állíthatja szembe az olvasót, amelyek nem pusztán az emlegetett kérdéssel kapcsolatosak, hanem sokkal inkább vonatkoznak az általánosan értett *történetírás működtetésére*. E problémák érvényét és a megválaszolásokra való törekvés jogosságát, esetleges hasznát csak erősíthetik azok a tapasztalatok, amelyeket a további, századfordulót tárgyaló összefoglalók olvasása kínál. A magyar századfordulóról beszámoló XX. század

¹ Thomka 2001, 165.

² Foucault 2001, 22.

végi munkák (e korszak mindegyiknek csupán egy részét teszi ki) elbeszélői hangja, tárgyválasztása, választott szereplői, koncepciója, hangsúlya és egyéb aspektusai önmagukban is számos kérdéssel terheltek, de különösen akkor tűnik érdekesnek e szempontok megfigyelése, ha összehasonlítjuk ezeket a szövegeket, és láthatóvá válnak a közöttük lévő különbségek, ugyanakkor a beszédes hasonlóságok is.

Úgy vélem, nem teljesen hibávaló rákérdezni a nagyfokú és a „történeti mező” (Kenneth Burke) egészében is érzékelhető különbségek okaira. „Talán felesleges mondanom, hogy itt nem azokról a szaklapok recenzióiban feltűnő vitákról beszélek, melyek valamely történész szakmal felkészültségét vagy precizitását kérdőjelezi meg. Olyan típusú kérdésekről van szó, melyek akkor vetődnek fel, amikor két vagy több, nagyjából egyforma felkészültségű és elméleti érzékenységgel tudós egyazon történelmi eseménysor interpretációja során alternatív – bár egymást nem szükségképpen kizáró – eredményre jut, avagy éppen hogy teljesen eltérő választ ad olyasféle kérdésekre, mint például: „Mi a reneszánsz valódi lényege?”³

White az eltérések okaként „a történeti magyarázat négy paradigmáit” (*formalista, mechanisztikus, organicista, kontextualista*) különbözteti el Stephen C. Pepper nyomán, de én alapvetően nem e magyarázathípsokban keresem (és olykor találok meg) a differens és a hasonló mozzanatok hátterét, hanem a szóban forgó szövegek *elbeszélés*ként való szemrevételezésben, tehát az elbeszélő jelleghez immanensen kapcsolódó sajátosságokon keresztül.

³ White 2007, 143.

A dolgozat tárgya, a tárgyválasztás okai, a vizsgálat módszerei és alkalmazásuk remélt haszna

A dolgozat címéből olvasója arra következtethet, hogy a továbbiakban azon problémák tárgyalására kerítünk sort, amelyek *összességében* jellemzik a századfordulóról alkotott képet,⁴ legyen az megalkotva bármely tudomány érdeklődésének megfelelő eszközzel. Ez a következtetés azonban, előre figyelmeztetek, alapvetően téves. A századforduló diskurzus a jelenlegi esetben valóban csak *nyergául* szolgált egy olyan figyelem irányította vizsgálatnak, melyet elsősorban a *történetírásról általában* vonatkozó megállapítások lehetősége motivál. Ha nem futnánk bele ezáltal egy bizarr képzavarba, akár azt is mondhatnánk, hogy a századfordulót tematizáló beszédek és beszédművek most „csak” a kísérlettel nyúl szerepét hivatottak betölteni, és e diskurzus voltaképpen állításainál, különösen pedig állításainak igazságtartalmánál sokkal nagyobb mértékben kötötte le figyelmünket a szóban forgó beszédek *milyensége*. És mert a diskurzuson belül legfőképpen a történetírás egyes tulajdonságainak feltárására törekedtünk, így vizsgálatásunk mozgásterét szükségszerűen korlátozódott a *historiográfia* kereteire, hanyagolva az egyéb tudományokat.

A figyelemnek a történetírás természetére fókuszálásából következik, hogy a dolgozat céljával nemigen jelölhetünk ki olyan tanulságokat, amelyek valamely historiográfiai szöveg igaz vagy hamis voltának megállapítására vonatkoznak. Az effajta megállapítások ugyanis amiatt sajátosak, hogy a történetírásnak pontosan azon aspektusait nem ismerik el, melyeket a jelen tanulmányban tárgyalni kívánunk, és amelyek talán eredendően

⁴ A dolgozat írása folyamán most írt szöveget a fejembe először, hogy 2003-ban akár félreírható is lehet a századforduló megnevezés. Ezért köztöm, hogy jelenleg a XIX. századnak a XX.-ba fordulása a téma

tartoznak hozzá a történetíráshoz, mint az igazság kritériumainak teljesítése (vagy nem teljesítése). Az igazság, az így történetírás így történeti értékkelés valamelyikét odalténi törekvő kritikuszi pozíció rendszerint eltekint a történetírás olyan alapvető tulajdonságától, hogy a történetírás szöveg, mégpedig alaposan szerkesztett szöveg, és e mivoltából fakadóan ki van szolgáltatva olyan alakító lényezőknak, mint az elbeszélő jelleg vagy a retorika törvényszerűségei, alapjelmei. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbiak is történeti természetűek, vagyis a belőlük építkező rendszerek igen változókonnyak, akárcsak minden egyéb, nyelvi elemből alkotott struktúra.

Hogy mivel tudunk meg többet a történetírásról, ha a tulajdonképpeni anyagára, a nyelvre történetileg ráépült szerkezetek (ezen esetben a narratívitás) szemszögéből vetjük alá az elemzés műveleteinek, nem mérhető föl könnyedén. Remélhetőleg nem eleve elítélendőek egy dolgozatban az objektivitás látszatát kias időre felfüggesztő megjegyzések, és lehetőségem nyúlhat elmondani, hogy személy szerint fontosnak tartom felhívni a figyelmet a történetírásnak a szövegszerűségből következő kiszolgáltatottságára konkrét, lehetőleg kortárs történeti elbeszélések vizsgálatán át. Elgondolkodtatott ugyanis, miféle történeti tudatot leplez az az elképzelés, hogy egyrészt a mindenkori jelent és a múlt egy adott szakaszát elválasztó időn mint úvegen egyszerűen keresztülnézve megpillantható a múlt, és a látványa elmesélhető anélkül, hogy saját hangunk hallatszódna; másrészt pedig hogy a múltból szóló elbeszélésünk pontosan azt a képet fogja előidézni az olvasóban, melyet mi látunk.

A történetírói öntreflexiónak ez a számos munka által demonstrált hiánya aztán egyéb, messzebbre vezető következtetésekre is indíthat. Részben magyarázatot adhat a kortárs magyar historiográfiai termés műfaji szerkezetére is, az egyes elbeszéléstípusok és -témák dominanciájának okaira. (Úgy látom, hogy a kortárs magyar történetírás mainstream vonalata – a középpontok,

módszerek, témák tagadhatatlanul kialakult vagy kialakulóban lévő pluralitása mellett – továbbra is a totalizáló nemzetitörténet, illetve az ilyen módon fejbüntetett politikai eseménytörténet maradt. Persze őrizve a látszatot, hogy „a nemzeti történetírás műhelyeiben” folyó „tudományos bizgólkodás” még mindig képes megfelelni a funkciónak, „melynek jegyében a múlt század derekán és a század második felében intézményes formák között megalkották”³ illetve, hogy ez a funkció manapság is éppúgy érvényes, mint valaha. E véleményemet a történetképzés tapasztalt hangsúlyai mellett⁴ minden bizonytal befolyásolta a dolgozatban vizsgált, az utóbbi években keletkezett szövegeknek elibe a vonulata tartozása is, bár éppen a közéjük tartozó Romsics-narratíva valamelyest újszerű törekvését lehetne fenti megjegyzésem ellenpéldájául idézni – hogy miért hatástalanul, arra a dolgozat későbbi vizsgálódásainak eredménye válaszol.)⁵

Dolgozatomban négy, négy éven belül megjelent nemzetitörténeti jellegű narratívának a századforduló időszakát tematizáló

³ Gyáni 2000, 31–47; illetve 31–32.

⁴ Az ELTE történetképzésében 53 tanegység abszolválása vezet a bölcsészdiplomához. Ebből 1-1 (azaz egy-egy) jegyet kell szerzésre, valamint gyakorlat- és társadalmatörténeti tárgyból szerzésre. Ha pillantást vetünk a szigorlati tételegyrekekre, megyltőval kell keresnünk rajtuk a nem politikakulturáti lételeket – és a szigorlatoztatók kérdéseikben és a feleletek értékelésében természetesen (amúszhatom) ehhez igazodnak.

⁵ A legutóbbi *frü de szöve* történetírásunk produktumai között kétségtelesen reprezentatív láányt alkot a sok-sok igényes kiállítású, nem egyszer nagyívű Magyarország-történet (ideértve azokat is, amelyek csak egy-egy időszakot tárgyalják Magyarország történelének) ami véleményem szerint nem éppen az elbizonytalanodás jele. Ezzel kapcsolatban azért meg kell jegyezmem, hogy az államalapítás millenniumi bizonynyal összhangban hatott az effajta történetírás (legalábbis számszerű) megerősödésére, így kétféle némiképp a két legutóbbi századforduló hasonlóságának illúzióját.

szöveget elemzem, különösen két szempont tekintetbe vételével. Az egyik szempontot követve a *korszakolás* problémáját járom körbe az egyes művekben, előzva ezzel a századforduló elnevezés tartalmához való hozzáférést, de ennél általánosabb megfigyelések tételét is. A másik szempont által azokra a következményekre vagy sajátosságokra kívánok némi világot vetni, amelyek a történetírás *elbeszélő felelőseiből* adódnak. Az elemzésben használt eszközök nem a hagyományos szaktudományos módszertanból származnak (ezeken például a történetképzés során esajátítandókat értem), mégpedig végső soron azért, mert az utóbbi által kínált műveleti készlet egyszerűen kevésnek és eredménytelennek minősült már esetelt *céllaim* elérésére. Sokkal több sikerrel kecsegtetett a nyelvészeti és irodalomtudományi narratológia és a retorika tudományának eljárásait alkalmazni – így is cselekedtem. Jelen tanulmányban főként narratológiai szempontokat érvényesítve a következő munkákat használtam fel „alapanyagul”: *20. századi magyar történelem 1900–1994* (Pölöskei-Gergely-Izsák 1997); *19. századi magyar történelem 1790–1848* (Gergely 1998); *Magyarország története a XX. században* (Romsics 2001); *A tizenkilencedik század története* (Csorba 2000).

Bevallom, nem követtem túlságosan kifinomult aspektusokat a művek kiválasztásában – lényegesnek tűnt, hogy legyen a szövegnek valamiféle *respektusa* (kettő közülük egyetemi tankönyv, a Csorba-kötet sorozata „a Magyar Művelődés alkalmából a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával” készült, a Romsics-könyvnek pedig sajátosnak mondható jellege és olvashatósága okán is nagy volt a kritikai visszhangja). Szintén fontos szempont volt, hogy legyen a *legutóbbi évek* ter-

⁶ A kötetről ugyan kiderült „második, bővített kiadás” volta, de hogy az első kiadás mikor jelent meg, arra nincs adat. Az biztos, hogy a négy mű közül időrendben ez keletkezett elsőként, annak megfelelően juttattam el az elemzésnek sorba rendezésénél, magam sem térve el az időrend klasszikus szerkesztési parancsától.

réke, tartalmazza a századforduló elbeszélését, ám egy nagyobb narratíva részeként. Az sem volt közömbös, hogy például szolgálasson mind az egy-, mind a többszerződés elbeszélésre, illetve arra, hogy két különböző század narratívájába illesztve tárgyalja a századfordulót.

A századforduló elbeszélése a „nemzeti történetírás” narratíváin belül

A korszak problémája

Ha vizsgálódásunk tárgyánál egy korszakot tematizáló történeti diskurzust jelölünk ki, elhöz a gesztushoz célszerű mellékelni azokat az okokat és érveket, amelyek a korszak határának megvonását alátámasztják azon a szegényes, bár érthető indokor túl, hogy gyakorlatilag lehetetlen az időfolyamot „felszeletelni” elbeszélni vagy elemezni, szemléljük akár bármilyen, egyetlen történeti aspektusból. Akármennyire is természetesennek tűnik azonban egy ilyesfajta magyarázat, a történészek ritkán élnek vele, amiből arra következtethetünk, hogy a potenciális olvasókkal közös tudásukként feltételezett a korszakhatárokat kijelölő ok, vagy pedig a határvonás érve implicit módon mégis benne rejlik az elbeszélésben. A magyarázat elmaradásáért talán nem jogtalan még egy harmadik lehetséges okot is sejtetni, miszerint pusztán praktikus megfontolás húzódik a főrésvonalak megrajzolása mögött: valahol el kell kezdeni, valahol pedig be kell fejezni.

Valószínűleg nem új gondolat a korszakolás magyaráza: nélkül maradását egy viszonylag erős, hosszú hatású történetírói hagyományban keressük, amely a világtörténelemnek mint üdvörténelemnek, majd, mint az evlág: tökéletesség állapota felé

haladónak a felfogását elvesztő vagy elutasító történelfilozófiát alapokon áll.⁹ Mi az az elv, amely összefüzi az események, jelenségek, emberek, eszmék és más történelmi entitások darabjait, ha az emberiség történetének teleológija elenyésznek? A kérdésre pusztán abban az esetben nem szükséges választ adni, ha korlátozzuk a történetekből az egyetlen vég felé irányuló tekintet perspektíváját, és gátakat emelünk neki az idő egyes pontjain – tehát fenntartjuk a *töredézettség* egy bizonyos fokát. Hans Robert Jausz Rankéig vezet vissza a korszakolás műveletét mint bevett történelmi eljárás módot.

„A historizmusnak elkötelezett történetítő akkor látszott elkerülni a történelem befejezettségének és ugyanakkor folytatódásának dilemmáját, amikor csak korszakok leírására korlátozta magát, s azokat a »befejező jelenetig«¹⁰ vette figyelembe, ügyet semelve folytatásukra. A történelem mint korszakok ábrázolása – ez látszott a historizmus megtestesült módszertani ideáljának.”¹⁰

Az sem új gondolat, ha a korszakot egy bizonyos szellem, eszmeiség élettereként fogja föl a történetész, s úgy jelöli ki a határokat, hogy az adott időszakban bizonyítékokat keres e szellem afirmációjára.

A korszakhatárok keletkezésének kérdése a történelmi jellegű tudományokat érintheti központi problémaként, s esetenként e tudományok művelői foglalkoznak is vele, lévén, hogy a nagy történetek idejének lejártát már jó néhány éve proklamálták a posztmodern ideológiákkal, és e bejelentésnek elvileg a hagyományos korszakok határát is föl kellett lazítani, vagy legalábbis rákérdezni indokoltságukra. „E kihívások között is kulcsfontosságú az a felfedezés, amely elkülöníti a mindenkori történelmi korszakot (pontosabban: a korszakot) a korszak-

⁹ Löwith 1997.

¹⁰ Jausz 1999, 42.

határok létrehozásának műveletét. A történelemben szinte minden periódusról kimutatták már, hogy a kettő között sem fedi egymást, s a metahistória nézőpontjának éppen az a feladata, hogy e kétféle korszakot divergenciája által kijelölt dinamikus időszakadékok vegye szemügyre.”¹¹

Hány évig tart egy század?

Az általam vizsgálatra citált munkák címükben viselik a korszakolás tényét, amelyet némileg félrevezetően egy évszázad határa: (kezdő- és záróév) által bezárt időszakasként tüntetnek föl. Am ha az olvasó fölül e könyvek bármelyikét, tapasztalhatja, hogy a címükben a XIX. és XX. századi magyar történelmet megelőlegező művek egyike sem a kronológiai értelemben vett századhatárokkal pontosan egybeeső történeti dátumot prezentálja. Leginkább a Csorba-összevétel volna várható ez a megfelelés, tudván, hogy e könyv a Magyarország századokra felosztott történelmét felmondó sorozat (*Hagyomány Századok*) egyik darabja, ahol is magának a (szüntűgy megszabott határokkal bíró) teljes történetnek a „születelőjele” a század, vagyis az egy-egy kötetbeli időtolócsás az egész sorozatra kiható következménnyel járhat – elvileg. Boncasztalon fekvő korelemlék közül kettő-kettő cím ugyanazt a tartalmat ígéri. Ha *összeállítás*ként tárgyaljuk őket (márpedig most ezt tesszük), kiemelt funkcióval rendelkeznek a kezdőhelyzet, a történet megalapozása, vagyis a kezdőpont meghatározása. Csorbánál ez egy meglehetősen eredeti helyzet: azoknak a perceknek („történelmi pillanatok”) az érzékelés megjelenítése, amikor Kőrösi Csoma megérkezik Tibetbe – ő kora szimbolikus alakjaként kerülhet e kitüntetett történelmi pozíció középpontjába. Am a történetmondó perspektívája nyomán kiszélesül, különösen érthető, hogy számot adjon arról, a világon mi zajlott e kiemelt pillanatban. Végül felbukkannak

¹¹ Kulcsár-Szabó 1996, 128.

azok a sajátosságok is, amelyekben kifejeződik az elbeszélésben bennfoglalt idő kiszakításának magyarázata, az időszak egyénítése:

„A század így vált a piacgazdaság kibontakozásának, a polgári társadalom kiépülésének, a nemzetállamok kialakulásának történelmi időszakává.” (Uo. 8.)

Maga az eseménytörténeti elbeszélés II. József halálát tűzi ki indító szituációként, ám szinte nyomban hatástalanítja ezt a markáns határmegjelölést azzal, hogy II. József egész uralkodására kiterjeszti a korszakváltó szerepet:

„Az ő uralkodói évtizede során a dolgok visszafordíthatatlanul megváltoztak, így az 1790-es évektől új periódus indul a magyar történelemben: a polgári átalakulás korszaka.” (Uo. 9.)

Ezzel a kijelentéssel Magyarországra nézve is identifikálja a XIX. század szellemét, közösséget teremtve azzal az ímént idézett, szintén e század jellegére vonatkozó meghatározással, amely tagabb térre vonatkozott (a világra? Európára?). A XIX. század a kötetben nem az 1900-as évvel zárul, hanem 1914-gyel. A Gergely András szerkesztette *19. század* nélkülözi az előszót, azaz bármilyen eligazítást vagy indoklást a benne foglalt elbeszélés határolta, tárgyaira vagy akár indítékaira nézve. A bevezetés elmaradásából olvasatom szerint egyrészt az a következtetés vonható le, hogy az elbeszélés főnti alapelemét illetően a szöveg „nem kíván” párbeszédbe bonyolódni az olvasóval,¹² vagyis korlátozza az olvasó értelmezői tevékenységének hatókörét, mivel a szóban forgó tényezőket tekintve nemhogy alternatívákat nem kínál föl, de az alternatívák létezését sem hozza szóba. (Ezzel nem

¹² Nehéz volna meghatározni, ki lenne az ebben a többszerzős kötetben, aki az elbeszélés egészének kommunikációs helyzetében (hiszen az írás és olvasás közötti kommunikációs aktus) a feladói pozíciót foglalja el, nem beszélve arról a további nehézségről, amely a szerző, a történelmi elbeszélő és a történet közötti viszonyok tisztázatlanságából adódik vagy adódhat.

állítom azt a Csorba-könyvről, hogy az értelmezésnek korlátlan játékeretet biztosít, ám egy szimbolikus alak és egy vele kapcsolatos szimbolikus pillanat kiemelése „az életfolyam milliárdnyi szálból egybeszötti vásznából”, valamint az elbeszélői helyzetbe az olvasót is bevonó többes szám első személyű grammatikai pozíció kétségkívül szubjektívebbé és kommunikációs szempontból értékesebbé – személyesebbé – teszi az elbeszélést ellentétben egy olyan szöveggel, amely neutralizálni látszik az elbeszélői aspektust, és a vele való párbeszéd esélyét minimálásra csökkentve a passzív befogadó szerepét osztaná olvasójára.)

Másrészt nyilvánvaló nehézségekbe ütközne nyolc különböző szerző elbeszélésének motívációit és módjait közös nevezőre hozni. Mába a feltételezett törekvés, amely egyöntetű és egyértelmű (a kétségeket és alternatívákat lehetőség szerint felszámoló) történet létrehozására irányul. Visszatérve a Gergely szerkesztette kötet korszakolására: a korszakkezdést konkrét kijelölésének problémáját megkerülve¹³ a következő címet viselő fejezet áll az élen, és alapozza meg, vezeti fel a történetet: *A Habsburg Birodalom és Magyarország*. A cím sejteti, hogy a kronológia aspektusa nemcsak a kezdőév megnevezésének hanyagolásával, hanem egyéb módon is lefokozódik, mivel az első fejezet tárgyából következően nem fogadhatja vezérelveül az időrendet

¹³ Természetesen észrevettem a címlapon hatalmas számokkal írott 1790–1916 kitételeket, de mégsem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy a cím alapján jogosan várható incipitum („1790-ben...”) íger nagy távolságba került az elbeszélés tényleges kezdetétől, mégpedig olyannyira, hogy az első eseménytörténeti fejezet (amely valójában a negyedik) sem ezzel az évszámmal indul, hanem egy másikkal: „Az 1780 végén trónra lépő II. József...” (Gergely 1998, 128), egyúttal minden II. József uralkodásának egyes eseményeiben jelölve meg azokat a fordulópontokat, amelyekből a későbbi történések kifejlének. Így hát nem tartom alaptalannak a megállapítást, miszerint a korszakkezdő évszám címlapon való feltüntetése ellenére is jogos a kórdés a történet kezdőpontjait illetően.

(és a gazdasággal, valamint a társadalommal foglalkozó második és harmadik sem).

Az első fejezetek *pillanatfelvételek*, amelyek az eseményekből szövődtő történet ellenében hatnak, minthogy leginkább egy, a változás momentumait elmosódottan (másodrendűként) feltüntető pillanatfelvételhez hasonlíthatók. A *pillanatfelvétel* minősítés azonban bizonyosan paradox annyiban, hogy az első fejezetekben érintett időszakok a rapszodikusán előforduló évszámokból kikövetkeztethetően a XVIII. század közepétől egészen 1895-ig tart, miközben a melléjük (helyesebben utánuk) illesztett, *csemegetörténet*nek nevezhető elbeszélések időhatárai markánsan, egy-egy évszámmal jelölten módszeres kronológiai előrehaladást mutatnak egészen 1867-ig, ahol is egy újabb „pillanatfelvétel” (ezúttal gazdasági vonatkozású) szeli át az időbeli elbeszélés folyamát.

A szinkrón panoráma és a diakrón történetmondás erfajta *világsei*, mondhatni, sejtetek némi anomáliát vezérelveik (és így a teljes, nagy század-elbeszélés) összefüggéseit illetően. Ám ezek tárgyalását most elhalasztom, magam is alkalmazkodva a tematikus és nem asszociatív elbeszélői diskurzus rendjéhez. A szóban forgó többszerzős történet és a Csorba-könyv végső szakaszhatára között igencsak konkrét különbség tapasztalható: pontosan négy év, azaz egy világháborúnyi idő. Ez az ellérés rejthet valamiféle vitát a XIX. század végét illetően. (Immár természetesnek tűnik, hogy ez nem 1900), amelyet azonban egyik könyv sem említ, habár egy világháborúnak mondott konfliktus benne vagy kimaradása egy történet szintjében vélhetően kihatal az egész elbeszélésre. A miértre és a mikéntre vonatkozó választ azonban halasszuk akkorra, amidőn már számba vettük a további két munka koraszakhatárát.

A címükben a XX. századot feltüntető Magyarország-történetekkel kapcsolatban a fentiekből adódóan már a fellapozást megelőzi a gyanú, hogy a XX. század éppen így nem 1900-zal

(vagy 1901-gyel) indul majd, mint ahogy a XIX. század történetei sem 1800-zal (vagy 1801-gyel) kezdődtek. A gyanú természetesen be is igazolódik.¹⁴ A Póloskei-Gergely-fészek szerkesztette (a továbbiakban Póloskei 1997) XX. századi magyar történelem elbeszélése a címenen túl a következő mondattal veszi kezdetét: „Az 1867. évi kiegyezéssel teremtett kettős Monarchia csillagórában született.” Ha azonban a Gergely-féle XIX. század „panorámaszerű” első fejezeteit sem tekintettük elég relevánsnak az elbeszélés tulajdonképpeni kezdőpontját illetően, akkor itt is illendő folytatni az olvasást és felkutatni a második korszakkezdetet. A továbbhaladást az is indokolja, hogy az első, rövidebb állapotleíró fejezetekben az évszámok nem időrend vezérelte sorban bukkannak elő most sem. sőt, egyes fejezetek szinte nélkülözik az évszámokat, amely gyakorlatot természetesen hiba volna felkörülni, ha a (feltételezetten) kronologikus rendet követő, és így az évszámoknak történetalakító szerepet biztosító eseménytörténeten kívül egyéb, eltérő sajátosságokkal bíró történetírői műfajok létjogosultságát is elismerjük. Továbbolvasva a művet tehát csakhamar rálelhünk a keresett második korszakkezdetre, mégpedig a *Literális reformpolitika* címet viselő fejezet első mondatában:

¹⁴ Kissé személyesnek tűnő megjegyzést kell fűzöm ahhoz a dolgozatomban gyakran tapasztalható gyakorlathoz, hogy a jelen igeidejét alkalmazom – miként azt most is teszem. A megjegyzés lényege és magyarázata a következő: Történetisztaulgaivóként számos alkalommal részesítetek tanárain a szemínáriumi dolgozatok megírásával kapcsolatos módszertani és stílusztika: jellegű íntelmekben. Egy sem volt: rám azonban olyan hatással (kategorikuságát illetően sem), mint az, miszerint *Érténeti témijü dolgozatban kitérőleg a milt igeidejét illicző használóit*. Nem tudom, hogy milyen széles körben osztják ezt a véleményt szaktudományos körökben, műveusem e mostani dolgozatom olvasójával közölnöm kell, az én vélekedésem ebben a tárgyban a dolgozatomban követt eljárásból kideríthető, illetve, hogy ez az eljárás nem csupán a véletem következménye, hanem megfontolt stratégiáé.

„1890. március 8-án megbukott Tisza Kálmán, és néhány nappal később Bismarck kancellár. A két, csaknem egyidejű bukás, ha nem is meglepetésszerű, de nagy horderejű esemény volt, személyekben fejezte ki egy korszak leáldozását. A változás mindazonáltal meglehetősen szürke személyiség, gróf Szapáry Gyula, egy sablonos mágnáspolitikus és óvatos reformpolitikai irány jelezte.” (Uo. 19.)

A fenti néhány mondat véleményem szerint világosan mutatja be az egy korszak határainak kijelölését övező nehézségeket. Hogy két politikus egyidejű távozása egy korszak végeként legyen értelmezhető, annak mindennekellőtt a szóban forgó államférjak közötti párhuzam megvonása az előfeltétele. Ez jelen esetben nem történik meg explicit módon, az olvasónak magának kell megalkotnia ezt a hasonlóságot a rendelkezésére álló (előzetes) ismeretekből. Távozásuk körülményeiben ugyanezeket a közös vonásokat tételezzük fel (vagyis hasonló folyamat, következményeképpen történt Bismarckkal és Tiszával az, ami történt), és mindkettejük távozása bukásként, azaz kudarként, sikertelenségként ítélendő meg – ez a megítélés arra a narratívára van következménnyel, amely a két politikusi életpálya egészét öleli föl. Két különböző személy sorsa természetesen csak későbbi konstrukció által lesz hasonló, és e konstrukció megalkotását általában alapvető módon befolyásolják az időbeli egyezések: a kortársiasság, sőt, jelen esetben a (szintén utólagosan bukásként értékelt) pozitívizálás egyidejűsége. Talán nem alaptalan azt mondanunk, hogy az egyidejűség a múlt elbeszéléseiben történetalakító funkcióval bír visszamenőleg is – vagyis nem mint hasonló folyamatok hasonló következménye,¹⁵ hanem mint az előzményekben hasonlóság találására buzdító motiváció. Így válhat a két eseményt első pillantásra pusztán egyedülálló rokon vonásként összekapcsoló azonos (vagy hasonló) dátum jóval na-

¹⁵ Bár az is kérdésként vetődhet föl, hogy hasonlóan minősített folyamatok önkéntlenül hasonló következményeket eredményeznek-e.

gyobb jelentőségűvé – jel lesz, amely jóval többet sejtet önmagánál, éppúgy, mint ahogy a jéghegy csúcsa az egész jéghegyet. Ez a jelenségek és események sokaságát eggyé forrasztó szimbólum fontos szereppel bír a történetírás korszakoló tevékenységében. „A korszakhatárok tehát jelként foghatók fel, olyan jelként, amelyek nélkül nem létezne a múlt, legalábbis abban az értelemben nem, hogy jelentéseket lehetne hozzárendelni, értelmezni lehetne.”¹⁶

A korszak földszel

A fent idézett közös bukás mint korszakhatárjel azonban egyéb általános sajátosságokat is példáz a korszakolással kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy bevett szokás egyes korszakokat személyekkel szimbolizálni, amely szimbolizálás azonban nem mondható problémamentesnek. Mi fűzhet össze egy múltbeli személyt és egy, az időből kivágott szakaszt? A kapcsolat létrehozásának nyilvánvaló alapfeltétele az azonos időhöz kötöttség, pusztán az a kérdés, hogy az illető személynek tevékenysége milyen mértékben járul hozzá a múlt egy darabjának korszakká avatásában? A személy tevékenységének jellege ad-e arculatot azoknak az éveknek, évtizedeknek, amelyekben élt, vagy az adott korszaknak tulajdonított jelleg (szellem) ad jelentőséget egy-egy személynek? Mivel a történetírásnak is van története, nehéz volna az iménti kérdés gordiuszi csomója; egyetlen válasszal kettészelni – ugyanis az egyes történeti személyek kiemelése akár a politikusi életpályák tömegétől gyakran a történetírás (és az emlékezet) hagyományában gyökerezik, és nem kevés munkát emészt el e történeti notabilitások sorának megbontása, az életpályákhoz rendelt értékek finomítása. (Tapasztalatom szerint a differenciált minősítés kimunkálásáról könnyebben fordítható

¹⁶ Kulcsár-Szabó 1996. 130.

az adott szereplő értéke az ellenkezőjébe, amivel a jelentősége természetesen még nem vesztli el.)

A tárgyalt korszakmegjelöléssel kapcsolatos további észrevétel a *határ* (a változás) kettős jelzése Szapáry Gyula miniszterelnöki feltűnésével. Emögött az a koncepció rajzolódhat ki, amely azonos folyamat következményeként aposztrofálja kormányfői bukását (hiszen az előzőekben nemcsak Tiszáról, de Bismarckról is szó esett) és helycseréjét. A helycsere mint változásjel politikusi (személyi?) tulajdonságok közötti eltérések feltételezését indukálja, és ebben a szöveg ismét az olvasói előtérre lép. Apellál, arra, hogy Szapáry rövid, bár karakterisztikusnak (úgy mondhatnánk „meglehetősen szürke személyiség” illetve „sablonos mágnáspolitikus”) Tiszára nézve ettől különböző identitást, altitűdöt körvonalazzunk. De vajon mitféle következményei vannak a magyar történelemre nézve annak, ha valaki „meglehetősen szürke személyiség” és „sablonos mágnáspolitikus”, vagy ettől feltételezeten eltérő jegyekkel bír (gondoljunk itt Tiszára)? Talán nem csupán az én véleményem, hogy erre a kérdésre nehéz választ találni, ha csak nem tulajdonítunk törvényszerű hatást minden egyes jellemvonásnak. A történetírás narratívának csomópontjaiba helyezett szereplők tárgyalását azonban most csak utalásszerűen ejthetjük meg. Léve, hogy erről a problematikáról illendőbb az elbeszélés alapcsemei között szót ejteni.

A történelmi természet és a kronológia

A korszakolás kérdéséhez visszakanyarodva vegyük szemügyre a negyedik narratíva eljárását. Romsics Ignác Magyarország-történetében az elbeszélés voltaképpeni indulásához több reflexív-összefoglaló szövegen át vezet az út, amelyek már előzőleg orientálják az olvasói figyelmet. Deklarálódik a narrációnak való ellenszegülés szándéka és ennek oka is. Nem maradunk el igazítás nélkül a korszakolást illetően sem: „A történelem természetéből adódóan alapvető rendezőelve a kronológia [tudni-

illik az elbeszélésnek – S. K.]. A nyolc nagy fejezet tárgya a 20. századi magyar történelem egymást követő – és rendszerint egymást tagadó – nyolc nagy korszaka. Az egyes fejezetekben belül – különösen a flegyensúlyozott, hosszabb történelmi korok esetében – viszont általában tematikai rendezőelv érvényesül. [...] Az eseménydús forradalmi időszakok esetében ezt a struktúrát természetesen nem, vagy csak sokkal kevésbé tudtuk alkalmazni.” (Romsics 2001, 9.) Arról itt sem olvasható explicit kijelentés, hogy a XX. század a nyolc korszaka milyen elvek alapján vált „nagy” korszakká. Vajon mi ezeknek a szakasznak a feltételezett, ráadásul egymást tagadó szelleme, és mi a forrás ezen szellemeknek, a történet mely vetülete hordozza őket?

E kérdés a Romsics-könyv esetében annál is fontosabb, mivel a szöveg szakítani látszik a teleologikus elbeszélésrenddel, amely egy időszakasz végéig kijelölt esemény felé halad. Az ebből kibukkanó tényezők (általában események és a hozzájuk társított szereplők) értékét is az ilyen céljelvőség határozza meg: tehát a korszakokon belüli tematikus leírásokat bár összehúzhat valamilyen laza kapcsolattal, az elválasztás gesztusa ennél hangsúlyosabb, hiszen éppen az egységes rendezőelvet, a célszerű előrehaladást tagadtuk meg a korszakelbeszélésektől. Ez esetben azonban hol, melyik témán (*állami és politika; gazdaság; oktatás; társadalom; kultúra és művelődés; külpolitika*) belül keresendő az az alapponrás, amely sajátos arculatot ad az adott időszakasznak, és ekképpen korszakká emeli azt? A Romsics-könyv fejezetei ében álló rövid összefoglalóknak köszönhetően egyszerűbbnek látszik kifejtetni a korszakszellem mlbenlétét, mint az effajta „rövidtörténeteket” nélkülözö, de szintén korszakoló narratívák esetében.

A monarchiabeli évtizedeket előzményként tematizáló fejezet előszava a bennfoglalt időszakot a kiegyezéstől¹⁷ költözhető *hanyatlástörténet*ként definiálja, polemizálva (a szöveg szerint) a közvélemény által vallott „boldog békeidők” korszaknévvel. De ennek a hanyatlástörténetnek a voltaképpeni tere korlátozott, hiszen „a súlyos szociális és politikai problémák érlelődéséből” következik a „káprázatosan gyors gazdasági növekedést és kulturális fejlődést” felszűni jelenségekként, a problematikus színek előtereként fölfogva.¹⁸ Nem túl merész gondolat e hangsúlyát-helyezést magyarázatát a későbbi eseményekben és azok feltételezett okaiban keresni, egyúttal azonban az a konzekvencia is levonható, hogy a korszakjellegét nem támasztja alá minden aspektusa a tárgyalt időszaknak, ám épp ezen ellentmondó szempontok *lefejtésén* teszi lehetővé a hanyatlástörténet koncepciójának sikerét. A megfigyeltekből egyúttal az a tanulság is levonható, hogy bár meglehetősen következetes a lökrekvés a korszakokon belül elkülönített, állandó aspektusok kiegyensúlyozott tárgyalására, a korszakolás némiképp *örtényteleníti* e szándékot, hiszen, mint láttuk, a korszak arculatának meghatározásáért fel kellett áldozni az egyensúlyt, és egyes aspektusokat kiemelni a

¹⁷ A kiegyezés értékelése emblematikus az ezt követő korszakra nézve, hiszen „fény- és árnyoldala) egyaránt voltak” (Romsics 2001, 17). A korszak egészét illetően is igyekszik a szöveg fenntartani a költős értékelést, ám a végkiesség mégis a negatív oldalt látja el nagyobb súllyal.

¹⁸ A hanyatlástörténet és a korszakhatárok közötti összefüggést világítja meg a következő megjegyzés: „Abból, hogy a korszakhatár nem a valóságot tükrözi, szultra immanens csúszra, könnyen belátható, hogy a »fejlődés«, illetve a »hanyatlás« valójában olyan narrációs sémák, amelyeket egyazon időszakhoz eltérő és nem »rögzített« aspektusai hoznak létre. Ezeket az aspektusokat a múlthoz való viszony értékelése alakítja ki, azaz ettől függően lesz a jelen a múlt »bördaléka« vagy éppen »eredménye.« Vö. Kulcsár-Szabó 1996, 131.

többi rovására.¹⁹ Ha a Romsics-könyv korszakhatárait szemügyre vesszük, tapasztalhatjuk, hogy azok kijelölése is a tematikus tárgyalás ellenében hat, mivel túlnyomórészt esemény- vagy politikatörténeti fordulópontokból emelkedik ki a korszakok közötti választófal. Hogy mekkora nehézséget okoz az eseménytörténeti, alapformájában erősen narratív jellegű elbeszélés és a statikus, narrációnak ellenszegülő tematikus leírások elvének együttes alkalmazása, és hogy e két elv küzdelmében végül melyik kerekedik felül, melyik lesz szerkezetadó a XX. század elbeszélésében, azt példázza az előző már idézett kitétele a tematikus tárgyalási módra vonatkozóan:

„Az eseménydús forradalmi időszakok esetében természetesen nem, vagy csak sokkal kevésbé tudtuk alkalmazni.” (Kiemelés tőlem – B. K.)

Leírás és történet

Az analitikus és narratív történetírást szembenállóként értékelő vélekedés nem új keletű, és nem is meglepő, hiszen mindkét műfaj művelőinek érvel helyénvalónak tűnnek. „Egyrészt a strukturális történetírás hívei rámutattak arra, hogy a hagyományos történeti elbeszélés a múlt számos fontos aspektusa fölött átsiklik, amelyekkel egyszerűen nem tud mit kezdeni, a gazdasági és társadalmi keretből kezdve egészen a hétköznapi emberek

¹⁹ A Romsics-elbeszélésben a kiegyezéssel korszakánál hosszabb időtartamú korszakokhoz is társul szellem, habár e társítások nem a szöveg kitüntetett pozícióiban tűnnek föl. Például: „Kétségtelen viszont, hogy a 20. század demokratikus korszakával ezeket az elveket már egyre kevésbé lehetett összeegyeztetni.” (20, a Monarchia államszerkezetével és annak működőképességével kapcsolatban.) Valamint: „Az oktatás tartalmi kérdéseire a politika általában nem szól bele, sőt a liberális korszakban jeleként előfordult, hogy konzervatív tanácsminiszterek védtek meg radikális tanárokat konzervatív Hatalmal szemben.” (45., a XIX. századra vonatkozóan. Kiemelések tőlem – B. K.)

tapasztalatig és gondolkodásmódjáig. [...] Másrészt viszont az elbeszélés támogatói arra mutattak rá, hogy a struktúrák elemzése statikus, így bizonyos értelemben történetellen.²⁰ A történetírás kurrens vonulatait e két irányra redukálni természetesen lehetetlen, de véleményem szerint az általam vizsgált munkákban alapvetően (több-kevesebb elszántsággal) e kettő összeegyeztetésére történtek kísérletek. E szándék okára reflektáló válassz azonban csak a Romsics-könyvből nyerünk, a többi mű esetében mindössze találgathatunk. Az összeegyeztetés eredményének kapcsán viszont megelőlegezem azt a belátást, hogy sikere fölöttébb kétséges. Véleményemet igyekszem majd alátámasztani az elbeszélés alaptényezői: vizsgálni fejezetben.

A dekadencia²¹

Amennyiben rátérünk a dolgozat témájával választott időszakra, tehát a századfordulóra, úgy megállapítható, hogy mind a négy századforduló-elbeszélés a *hagyományos* narratív sémájának keretei közé illeszti az általa kiemelt történéseket.

Csorbát „És amikor a »generális« immár Bécsből is megkapta az obsitot, egy korszak valóban véget ért Magyarország történelmében. A millenniumi ragyogás, a századvég és a századelső minden további gazdasági-társadalmi-kulturális gyarapodása ellenére egyre nyilvánvalóbb és egyre inkább állandósuló politikai válság időszaka váltotta fel a konszolidáció periódusát.”

²⁰ Burke 2000, 39–40.

²¹ Egyesek szerint a *dekadencia* fogalma történetileg teljesen üres. Lásd: Gilman, 1990.

Pölöskei.²² Tisza Kálmán távozása után senki sem akadt, aki a kormányzat belső nyugalalmát és szilárdságát hosszabb távon biztosíthatta volna. Ez nemcsak a politikusok gyengeségéből, netán alkalmatlanságából fakadt, hanem elsősorban a megváltozott, megnehezült körkörü sajátosságaiából következett. [...] A politikai válság ezért a századfordulón kiszélesedett, miközben a gazdasági növekedés – ha nem is valamennyi ágban és nem is egyenletesen – tovább folytatódott.” Hanák: „A Monarchiában gyakori közjogi sűrűlódások, a nemzeti és szociális ellentétek voltaképpen a tőkés rendszer működésének másutt is fellépő, mondhatni általános jelenségei voltak, amelyeket a nyugati világban megoldottak, leküzdöttek, legalábbis túlélték. E két elemi erejű – és már a századforduló idején is észlelhető – folyamata valószínűsíti, hogy az említett zavarok a Monarchiát illetően valóban a súlyos válság és a bomlás előjelei voltak.”

Romsics: „A káprázatosan gyors gazdasági növekedés és a kulturális fejlődés háttérében olyan súlyos szociális és politikai problémák érlelődtek, amelyekkel a kiegyezéssel rendszer – Deák és Eötvös szellemétől elkanyarodva – részben nem akart, részben pedig nem tudott megbirkózni. Ezek a problémák már a 19. században, a kiegyezés megkötésének idején, s az azt követő évtizedekben is érzékelhetőek voltak. Igazán súlyossá azonban csak a századfordulóra, illetve a 20. század elejére váltak.”

²² Emtől kezdve a Gergely András szerkesztette 19. századi magyar történelem 1790–1918 című kötetét fogom Pölöskei néven rövidíteni, mivel a vonatkozó fejezeteket Pölöskei Ferenc írta. Az eddig Pölöskei címmel jelzett 20. századi magyar történelem című munkát vagy Hanák néven (a koalíciós kormány hivatalos lépésének évéig tartó időszakot Hanák Péter tárgyalja), vagy pedig Pölöskei²⁰ néven tárgyalom (ha a következő szakaszról esik szó, mely az adott műben szintén Pölöskei Ferenc tollából származik, és bár így tűnhet, mégsem teljesen egyezik az illető szöveg a XIX. századi történelem hasonló fejezetével).

A forrás szemelvényekből némiképp kitetszik, hogy a válságlörténet nem mindegyik századfordulós elbeszélésben bír azonos motivációkkal (például a „fókusz rendszer”, a „megnehezült idők” vagy a „kiegyezés rendszerét” megjelölni a narratíva hanyatlásjellegének alapvető okaként meglehetősen eltérő koncepciókkal talál). Bár ez nem zárja ki a magyarázatok egyes pontokon lüktető egyezését, már csak azért sem, mert a szerzők valószínűleg azonos dokumentum- és szakirodalom-anyagból válogathattak, illetve a szóban forgó korszak dekadensként való felfogása korábbi történeti összefoglalók öröksége is. Az, hogy mind a négy elbeszélés a válságlörténet sémájával azonosul, természetesen, ahogy az eddigiekből is kiállaglik, nem jelenti azt, hogy lényegesen is egyeznek a történetek, és csupán jelentéktelen nuánsszok okozzák a közöttük tapasztalható eltéréseket. Erre egyrészt az a magyarázat, hogy a történetírásnak eddig löbbynire nem sikerült létrehoznia a narratív keretek gazdag tárházát, és csupán a legáltalánosabb sémákkal szokás alkalmazni egy-egy elbeszélést. E jelenség magyarázatát talán abban is lehet gyanítani, hogy a bonyolultabb keretek nem elég rugalmasak a jelenségek és események sokaságát összetogni, márpedig egy egyszerű alapnarratíva hiteles, összefüggő előadásához is erőteljes változtatásra van szükség. A *Magyarország története* szókapcsolatot címükben viselő elbeszéléstípusok esetére különösen igaz a fenti állítás. „A nemzeti történelem történészek által alkotott fogalmának belső koherenciát és homogenitást kölcsönöz, hogy a konstruálás során nagy szerephez jut a *belefogadás* és a *kirekesztés* mechanizmusa.”²³

Kortársak és idők „érzetei”

A jelen téma eljén szó esett arról a különbségről, amely a korszak és a korszakforduló érzékelésében a kortársak és az

²³ Gyáni 2000, 44.

utólagos értékelés között tapasztalható. A négy elbeszélésben több olyan megjegyzés is szerepel, amely felrója a kortársaknak, különösen a politikusoknak, hogy nem ismerik föl az országot fenyegető veszélyeket és a válság jeleit.

„Az ő illúziója főként abban állt, hogy azt hitte, a «nemzeti munka» koncentrációjával még egyáltalán fenntartható, megmenthető ez a magyar szupremácia. Hiába volt realista számos részletek kérdésben, ha maga a cél volt irreális, amit a nemzet elé tűzött.” (Tiszáról lásd Csorba 2000, 239.)

„Így, miközben emberségre és hazafiságra nevelt, Jókai egyben vakka is lette olvasóit. [...] a nemzet veszélyérzetének eltorzulásához és a problémákat elfedő önámításhoz ilyképpen Jókai is hozzájárult.” (Romics 2001, 89.)

„A nemzeti kérdés veszélyességével a magyar vezetőknek csak töredéke és a közvéleménynek csak törpe kisebbsége volt tisztában.” (Uo. 88.)

„A magyar parlamenti pártokban jelentkező új irányzatokat valóban nem ismerte, nem is nagyon érzékelte.” (Kluán-Héderwaryról Poldske 1997, 431.)

„Ha Ferenc Józsefben az államférfiúi bölcsesség egyetlen szikra pislákol, könnyen belátható volna: elérkezett a kiengeztelődés leghatásosabb – és legolcsóbb – pillanata. De hát éppen ez a szikra hiányzott.” (Kossuth temetése kapcsán Hanák 1993, 22.)

Az éleklátás eredmények megtesztelője azonban leginkább egyetlen figura, aki, bár a korszakban egyszer sem politizált Magyarországon földjén, proferikus és progresszív nyilatkozataival rendszerint lekölázta gyakorló politikus kortársait. Vegyük például az egyházpolitikai reformokról kialakult vitát: „Ha a pápól tekintély és a szöszök az ellenzöket, Kossuth szava a reformtábori támogatta.” (A főnti mondatot a szövegben közvetlenül egy Kossuth, mellette pedig egy Ferenc József-idezet követi egyébként.) „Tanulságos az összehasonlítás: Kossuth Lajos – akinek nemzeti elköteleződése allgha szorult a Tisza Istváné mögé –

már több mint fél évszázaddal korábban, 1846-ban az általános választójog hívének vallotta magát, és nem gondolta azt, hogy ez kárára válik a magyarság történelmi hivatásának! (Csorba 2000, 240.)

Szintén az egyházpolitikai reformok kapcsán:

„... az Ugron Gábor mögé felsorakozó függetlenségek a maguk következetes ellenzékiségét hangsúlyozva szembefordultak a kormány javaslataival. Figyelmen kívül hagyták Kossuth egyik utolsó üzenetét, amelyben hangsúlyozta; [sic!] a reformok nem tölnek lovábbi halasztást.” (Pálóskai 1997, 472.)

„Kossuth az emigrációból üzenté, hogy »az antisemitikus agitációt, mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhóztatom.«” (Romsics 2001, 75, mások hasonló értelmű, de nem egyenesen idézett állásfoglalása mellett.)

Bár mindegyik szövegben olvasható az egyes, x vagy y válságjelenséggel kapcsolatban a megjegyzés, mely szerint nyilvánvaló és tisztán érzékelhető volt a kortársak számára is, a *fin de siècle*, tehát magának a változás idejének hangulatát azonban csak egyetlen századforduló-elbeszélés szerinti tapasztalták a kortársak, és ez a narratíva Hanák Péter tollából származik, a monarchiabeli kapitalizmus sajátos szerkezeti jelenségeivel egyazon kontextusba helyezve. Mivel a Hanák-szöveg századfordulójának ez a kapitalizmus-mutáció a löbbi koncepciótól leginkább elütő, ám fundamentális jelentőségű vonása, jónak látok itt egy némileg hosszabb szövegrészt citálni: „Ez a különc állam a polgári átalakulás befejezését, az állami-polgári rendszer demokratizálását illetően ugyan elmaradt a nyugati világtól, de a hatalom bürokratizálását és elítéledését, a polgárok rossz közérzetét, a nemzeti viaszlyok és a faji előítéletek köznapi evidenciává válását tekintve megelőzte korát. A megkésették eme paradox koraszülöttségéből különleges érzékenység fakadt – nevezhetjük ezt akár profetikus látomásnak vagy történelmi meteoropátiának is –, és egy egész értelmiségi generáció szecessziója szüle-

tett, morális és kulturális lázadás az apák frusztrált világrendje ellen – és egyúttal a fajlmádók és fajgyűlölők, az újkonzervatívok és újradikálisok, a népiesek és a kommunisták utópiái ellen. Ebből az ellentmondásból Európa egyik legnagyobb dekadenciája született a Duna-tajon, amely az első között lasztott, mozgósított a meg meg sem született totalitárius tömegdemokráciát és fasiszta kommunizmusok ellen.” (Hanák 1993, 19.)²⁴

Annak a megállapítására, hogy valóban érzékelték-e a kortársak a korszak végét és a konkrét, megnevezhető változásokat mint a korszak indexeit, e dolgozat nem kíván választ adni, ugyanis céljai között nem szerepel egy-egy kijelentés referenciális igazsága vagy hamisága mellett voksolni, de különösen nem bárkinek a székéltelmét megítélni. Pusztán az olvasó pozícióját elfoglalva fel kívánja tártani a szöveg történelműségéből fakadó alternatívákat – ez lehet a maximum, amire jelenleg törekedhetünk. Összhangban a fentiekkel megállapítható, hogy egy korszak kortársi érzékelésének bizonyítékai leginkább erővel bírnak a korszak önálló, nem konstruált, „talált” műveitám nézve. Mind-ezen bizonyítékok mögött azonban rejtezik egy elsődlegesebb konstrukció, amely a kortársi megnyilvánulások sokféle tömegét egy irányba hatónak, azonos tartalmúnak ítéli. Másrészt az idézet nem tisztázza, kik voltak a vég-érezékelés képviselői. Ha az értelmiségi generációt ruházzuk fel e képességgel, a kizárás egy újabb példáját találtuk meg, amely jóváhagyja az elit (politikusok, művészek, tudósok stb.) történetének nemzeti történelemként való füllogását. Viszont amennyiben a polgárok rossz közérzeté-

²⁴ Ehhez még a kortársakról: „Valóban, ők is tudták, leginkábbis érezték, hogy nem egy keveset időszámítási egység pergett le, hanem egy korszak ért véget”, valamint: „Kossuth megérezte: fadukóban a sors kereké” (Egy 1849-es Kossuth-üzenet kommentárja.) „Tiszta is megérezte, alkalmasint már tudta is sorsa kerekének közele fordulatát.” (Ez is kommentárként egy közvetlen Tiszai-Idézés mellett. Mindkettőt lásd Hanáknál: 1993, 15.)

ből eredeztetjük (és így szélesebb körre visszük át) a *fin*-érzetet, akkor meglehetősen bizonytalan érvel teszünk meg a kurszak-érzékelést bizonyítóvá – azt, hogy pontosan találjuk a polgároknak a századvegen rossz volt a közérzetük. Ezek a belátások pedig a gyakorlati történész következő állításához hasonlatos konzekvenciával járnak: „A történelem nem a valóság, csak annak égi mása. Így hát a századfordulók igazán akkor telnek meg vára-kozással, megmagyarázhatatlan szorongásokkal, világvégehangulattal, amikor a történész leül íróasztalához, hogy a kezdet és a vég, a keletkezés és elmúlás, a születés és a halál nagy metaforáival szembesüljön.”²⁵

Az elbeszélő jelleg lehetséges következményei a történetírásra nézve

Ebben a fejezetben annak a kérdésnek a megválaszolására teszek kísérletet, miként és milyen eredménnyel alkalmazhatók a *narratológia* eszközei a historiográfia sajátosságainak leírására. A „sajátosságok” megnevezéssel elsősorban olyan jellemvonásokra utalok, melyek nem tartoznak egyértelműen a *történetírás* név keltette közhelyszerű asszociációk körébe, hanem a történetírásnak leginkább abból az immanens tulajdonságából adódó következményekről van szó, hogy *szövegben* nyilvánul meg, pontosabban szólva *elbeszélő szövegben*.

Miután fontos szerepet szánunk annak a tapasztalatnak, amely a történetírás elnevezése alatt összefoglalt írott verbális produktumokat elbeszélésként (narratívaként) fogja föl, nem art korvonalazni, mit is értek ez alkalommal elbeszélésen. A narratívakutatás interdiszciplináris keretek között folyik, és következtetései nem választhatók el élesen egymástól az egyes tudományok sajátos szempontjait figyelembe véve. Jelen esetben a narratíva olyan értelmezését veszem alapul, „amely az elbeszélő szöveget

²⁵ Sáfáy 1993: 74.

a *Wrieth*-hez (a narratív tartalomhoz) és a *narráció*-hoz (a narratív előadáshoz) való viszonyából kiindulva határozza meg. [...] a narratíva teszi lehetővé számunkra, hogy egyfelől az eseményekről, másfelől az azokat létrehozó eljárásról tudomást szerezzünk, vagyis a történetről és narrációról csakis a narratívához való viszonyuk alapján van értelme beszélni.”²⁶ Tehát bármely narratívát tematizáló beszédnek lényegi eleme „az eseményeket létrehozó eljárás” leírása, mégpedig azon fontos szempont hangsúlyozásával, hogy a szóban forgó eljárásokról egyedül a narratívából értesülhetünk. Külön kiemelendő a narratíva ilyen felfogásának következménye – vagyis az az észrevétel, hogy az elbeszélés fogalma nem merül ki pusztán a történetben. Magyarán: ha az elbeszélést áiterszónak tekintjük, amelyen – mint egy ablaküvegen át megpillanthatjuk az események menetét a maguk őseredetien tiszta állapotában, akkor a narratív szövegnek olyan tulajdonsága felelt síklunk át nagyvonalúan, amely nélkül az elbeszélés *nem elbeszélés*. Nos, ezért „automatizálhatatlan nek a történeti narratívákkal megalkotó eljárás(ok) tárgyalását.

Bár számos tanulsággal kecsegtet a történetírás narratíváinak mint kommunikációs „helyeknek” az elemzése, most mégis étekintek ettől az elemzéstől, mivel túlságosan messzire vitre voltaképpeni tárgyainktól, a konkrét szövegektől, és sokkal inkább illene egy nyelvészeti jellegű dolgozat keretei közé. Helyénvaló inkább arra fókuszálni, milyen elbeszélésgeneráló eljárásokról tudósítanak a narratív alapelemek adott szövegeinkben, és így talán abban is reménykedhetünk, hogy körvonalazódik majd

²⁶ Tótrai 2002: 18. A szerző Gábor Genette megállapításaira kíváncsiok. Az idézetekből is számba vehető a narratív valóságnak a Genette által elkülönített három aspektusa: az elbeszélés („narratíva, szóbeli vagy írott szöveg, amely eseményt vagy eseménysort közöl”), a történet („narratív tartalom, az események egymáautárpa”) és narráció („a történeti elbeszélésének aktusa, idegában az elbeszélő helyzet, amelybe az elbeszélő eljárás is beletartozik”). Lásd Tótrainál vo.

valamiféle, a történetírásra vonatkozó általánosabb kép. A történetírás elbeszélésjellegéből adódó sajátosságokra ezért most úgy igyekszünk fényt deríteni, hogy az egyes narratív alapelemeket, át sorra vesszük a vizsgált századforduló-elbeszéléseket.

Legelőbb is időmosolyra válaszolni a kérdésre, amely ezeknek az alapelemeknek a műbenlétét firtatja: „a narratív formák nélkülözhetetlen alaptényezőinek sora: a térben és időben zajló cselekvés és a cselekvő személy”.²⁷ Mindelkez mint az elemzés rétegeit meghatározó értítés csatlakoznak a *stilizáltság*, valamint az *implikált szerző*²⁸ – amelyet a történetírás szövegeit befogadók rendszerint azonosnak tételeznek fel egyrészt az *elbeszélővel* (a szöveg szintjén), másrészt az „életrajzi” értelemben valódi szerzővel (a kommunikáció szintjén) –, illetve a felsorolt *narratív alaptényezők közötti viszony feltárása*.²⁹ A *stilizáltság* rétegé³⁰ most kivesszem az alapelemek közül, mivel tárgyalása külön dolgozat keretét igényeli. Ugyanígy hanyagolom az idő szintjén való vizsgálódást is, vélvén, hogy a korábbi kapcsán tett megfigyelések legáltalább részben föltették a történetírás elbeszélései és az idő viszonyait illető kérdéseket. A cselekményszerkezet, az elbeszélő és a szereplők alkotja összefüggéseket pedig együtt (ebből következően bizonyos futólagossággal) fogom tárgyalni az egyes narratívákon belül maradván.

²⁷ Thomka 1986, 12–13.

²⁸ Tátrai 2002, 35.

²⁹ Lásd bővebben: Szegedy-Maszák Mihálynál (Szegedy-Maszák 1998, 7–27).

³⁰ „Ennek a *stilizáltság*nak a szövegszervezetként ismert mondat szerkesztés és szóképeként értelmezett jelentés-tani jelenségek kölcsönhatása képezi a lényegét” Uo. 10.

Narratív alapelemek a századforduló elbeszéléseiben

Té

Minekutána a szóban forgó négy századforduló-elbeszélés fölötti nagyobb struktúrák, a századnarratívák címei minden esetben magukban viselik a *Magyarország* szót, az elbeszélések tereként onkéntelenül is Magyarországot jelölnek meg. Ám ez is, mint általában az automatikus válaszok, a felszínesség veszélyét hordozza. Mindjárt látni fogjuk: nem alaptalanul.

Ugyanis, ha ismét csak a századforduló-elbeszélésekre összpontosítunk, azt tapasztaljuk, hogy az eseményekre vagy az állapotleírásokra „tapadó” elbeszélői figyelem *átírt* helyzetbe kényszeríti a teret. E figyelem perspektívája ugyanis középontja tárgyainak megfelelően tágul, illetve szűkül, így foglalja magába helyszín gyanánt olykor Európát vagy az egész glóbuszt, Angliát vagy a Balkánt (Szarajevót természetesen nem kifejezve), a Monarchiát vagy Magyarországot (Horvátországgal vagy snékkülj) stb. Ez a dinamikus térhasználat azonban nem teljesen problémamentes. Okozhat némi zavart például akkor, amikor Magyarország századfordulós helyzetét analizálva Budapest városképének leírása után a következőkkel találkozunk:

„A tudományos és a művészeti élet frissen és egyéni módor fogta fel a századvég Európájának majd minden impulzusát. Sokan kutatják, kevesen találják annak okát, miképpen koncentráldhattak tehetségben, teljesítményben ennyire gazdag nemzetek éppen ekkoriban az *Osztrák–Magyar Monarchia területén*.” (Csorba 2000, 234; kiemelés tőlem – B. K.)

Majd a korzások reprezentatív tudósainak, művészeinek felsorolását olvashatjuk: Freud, Wittgenstein, Lukács György, Martiny Károly, a Polányi fivérek, Franz Mahler, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Franz Kafka, Robert Musil, Jaroslav Hašek, Ady, Herczeg Ferenc, Szabolcska Mihály, Benczur Gyula, Zala György, Szinyei Merse Pál, Paál László, Munkácsy Mihály (Csorba 2000,

234–235). A történetek egyrészt arra a következtetésre indíthatnak, hogy a történetírásról nem idegen eljárás egy bizonyos terepű jelenségeit egy jóval bővebb földrajzi-állami keretbe tartozó állapottal/személyekkel/eseményekkel alátámasztani; másrészt illusztrálhatják azt az érdektelenséget, amely az egyes korszakhoz és e korszakok belüli témakörhöz reprezentatív (vagy hiteles, szimbolikus) egyének társíthatóságának az *első feltételét* övezi. Ki az a tudós vagy művész, aki a századforduló Magyarországnak tudományos vagy művészeti életét reprezentálhatja? Az, aki Magyarországon alkot? Aki magyarnak vallja magát? Aki ekkor alkotja munkásságának később (!) legnagyobbak minősített darabjait? Akkor is fővehető a listára az illető, ha csupán az adott korszakon túli, válik majd ismertté a neve? Melyik korabeli kánonhoz kell tartoznia? A korabeli nemzetéhez? Vagy bármely korabeli kánonhoz? Esetleg egy ma érvényes nemzeti (vagy bármely) kánonhoz? Összegezve a problémát: az egyetlen századfordulós elbeszélésben felsorolt alakok tekintetében is nehéz közös nevezőt találni, nem beszélve arról a kérdésről, amely a négy különböző elbeszélésben szereplő (természetesen számos „térben” egyező) személyiséghez vezető elemek összefűző vonás kibontására keresi a választ. Egy dolog azonban bizonyosnak látszik, és indokolja is, miként kerültek a nevek azonos narratíván belülre: a szóban forgó személyek több-kevesebb ideig, de *egyúttal kortársak* voltak.

A tér problémájának egy ettől eltérő aspektusa is van, és ez összefügg a nemzeti történetírás eljárásmodjait által keltett képekkel. „A historicizmus talaján álló nemzeti történetképek fikció voltak olyan esetekben igazán szembevetendő, amikor hiányzik, vagy legalábbis olykor-olykor megszakad az etnikumhoz kötött folytonos állami lét hagyománya.”³¹

Mondhatjuk, az Osztrák–Magyar Monarchia létezésének időszakai nem az a korszak, amely legkevésbé vitatható választ kínál

arra nézve, vajon a magyar etnikum állami keretei mely állam kereteivel azonosak, ám ha a jelenleg elemzett szövegekhez fordulunk eligazításért, a kérdés eldönthető: a századfordulónak nevezett időszakban a magyarok³² egy Osztrák–Magyar Monarchia névvel jelölt államalakulaton belül éltek – és ez az államalakulat (határait, etnikai összetételével, gazdasági és társadalmi helyzetével stb.) mégsem az az államalakulat, amely az elbeszélésünkbe foglalt történeteknek és állapotleírásoknak egyértelműen, és mindig szünterűl szolgál. Mint már szó esett róla, az elbeszélői horizontok kitérnek és összeszűkülnek a történetvezetés és a leírások kívánalmának megfelelően, és ez az oka annak, amiért a narratíva tere hol a Monarchia állama, hol pedig egy meglehetősen homályos államisággal (gondoljunk például a határookra vagy az egyes etnikumokra fektetett hangsúlyok indokoltságára) rendelkező Magyarország.³³ Az elbeszélés terének e jellegzetességét sokkal kereshetjük a nemzeti történetírás ha-

³¹ Szándékosan nem használtam a magyar nemzet kifejezést, ugyanis ellenkező esetben nemigen lennék képes megkerülni az egy politikai nemzet kérdéskörét, márpedig most nem látok lehetőséget arra, hogy ezt a problémát bármiféle pozitív hozzáállással tárgyaljam.

³² Említeni kell tennem arról is, hogy mindegyik elbeszélés kiemelten foglalkozik a zsidósággal, mégpedig nagyrészt a társadalmi viszonyok tárgyalása során, különös tekintettel a polgársághoz (a Habsburg-elbeszélés terminológiájában a burzsoáziához) való tartozásuk, illetve annak kialakulásában játszott döntő szerepük jelentőségére. Hogy a zsidó megnevezés mit is takar voltaképpen (etnikumot, vallási közösséget stb.), és ebből a szempontból milyen fokú polemikát folytatnak egymással ezek az elbeszélések, arra most nem térek ki, mivel megfelelő válaszokkal szolgálom ebben az ügyben terjedelmileg központi helyet foglalna el az én elbeszélésemben, és ez a jelen dolgozatban minden céljával törekvésemre megsemmisítő csapást mérne. Narratívabeli funkciójáról azonban elmondhatok annyit a kérdéskörrel kapcsolatban, hogy történetdinamikailag kiválóan ellensúlyozza a dezentri-problematikát.

³¹ Gyáni 2000, 33.

gyománys vonásainak a „mi kurszakunkban” sem múltó érvényben.

Az etnikumokat azért is érintettem, mert a tárgyalt elbeszélések kivétel nélkül igen csekély figyelmet szentelnek nekik, kivéve persze a magyarokat. Általában két helyen szerepelnek: a társadalmi viszonyok leírásánál lélekszámként és százalékként, illetve a nemzetiség-problémáknak (mint a magyar politikai elit képességeit próbára tevő válságjelenségek) szánt narratívánként eltérő terjedelmű szövegrész szereplőiként. Mi tagadás, ez a tapasztalat eléggé elgondolkodtatott, de egyúttal meg is érintette velem, miért negligálhatja kisebbségei történetét akár mely nemzet történetírása. Az az (utópikusnak joggal tartható) ötlet is szöveget ütött a fejembe, hogy egy kevésbé értelmes kizárásmodozatokkal élő, Szűcs Jenő-i értelemben a nemzetet pszichán technikai fogalomként használó államtörténet-írás (amely beépül kortárs etnikumai történetét is) még jófajta hatással is lehetne a közép-európai nexusokra. Egy ilyen történetírás létrejöttéhez azonban oly sok feltételnek kellene teljesülnie, hogy ez a javaslat akár most rögtön elfeledhető.

Még egy megjegyzést kell tőznom a tér-problematikához. Nem tudom, indokolt-e a nemzeti történetírás nagy hatással munkáló kizárásmodozateiben vagy általában a történeti elbeszélés szerkesztési elvel között keresni az okot, ám mind a négy századforduló-narratíva (talán legkevésbé a Romsics-féle) Budapestre koncentrált, amikor szimbolikus teret keres a századforduló bizonyos (főként gazdasági-kulturális) nézőpontból megítélt prosperitását demonstrálni.²⁴

²⁴ A millennium kapcsán rajzolt körképnek és benne a Budapest-panorámának legszembélyebő fontosságát a Páloskai-elbeszélés tulajdonít, különösen, ha a terjedelemből indulunk ki. Mindösszesen 11 lakorikus sort írt ki itt a millennium emlékezete, jelezve ezzel a narratívában a gazdasági-kulturális szempontoknak szánt szerepet.

Történet szerkesztés, valamint az elbeszélés és a szereplők szerkesztési jelentősége

„Egy jó történet és egy jól formált érvelés – más-más természetűek. Mindkettő használható mások meggyőzésének az eszközeként. De miről meggyőznek, az alapvetően különböző: az érvelések igazságukról győznek meg, a történetek életsterbségükéről. Az egyik azáltal hitelesít, hogy a formális és empirikus bizonyítás eljárásához folyamodik. A másik nem az igazságot, hanem a »valóságoságot« alapozza meg.”²⁵

Jerome Bruner tanulmánya a fenti különbségeket a gondolkodás két, általa elkülönített formáját, a *paradigmatikus* és a *narratív*at jellemzi. Véleményem szerint a történetírás szövegeiben mindkét „gondolkodástípusra” akad példa, igen gyakran egy elbeszélésen belül. A történetírás bármely narratívájának azonban órási kísértést kell leküzdenie, amennyiben a *történet-szerűség* mágnésének ellen akar állni, és megvallom, én még nem találkoztam olyan historiográfiai munkával, amely maradéktalanul sikere vitte volna e törekvést.²⁶ (Bár ez a tapasztalatom joga. Irható tájékozatlanságom számlájára is.) Ebből következően talán nem eretnkség valami olyasfélért állítani, hogy a történetírás tudományának igazsága a *valóságosság*ban keresendő. Bruner szerint a *paradigmatikus* gondolkodás jellemezte tudós és a *narratív* gondolkodási irodalmi szerző az előfeltevésekkel alkotott viszonyukban is erősen eltérnek. Míg „a tudós előfeltevéseinek felfismerhetetleneknek, legalábbis nehezen felfismerhetőnek kell lenniük”, mivel ellenkező esetben „gúny céltáblájává lesz, amiért szentfényvesztéssel él ahelyett, hogy hagyná a dolgokat önmagukért beszélni”, addig az irodalmi diskurzusban az előfeltevések „kioldása” teszi lehetővé az olvasó értelmezői munkájának aktivizálását, ugyanis ha ezek nincsenek, a művész

²⁵ Jerome 2001, 27.

²⁶ Összhangban Burke (2000) belátásával.

története ellaposodik, ő pedig megbukik.²⁷ A történésze alkalmazva ezeket a kategóriákat, elmondható, hogy gyakorlatát a tudósi attitűd vezérli, ám történetének szerkesztése közben mégis eleget kell tennie az irodalmi diskurzus követelményeinek, hiszen nem nélkülözheti a jó történet meggyőző erejét. Lássuk, hogyan is lesznek a századforduló-elbeszéléseinkbe plántált történetek meggyőzőek.

„A rombolás tud ósztörmei elszabadultak” (A Filmok-narratívum)

Megjelenésének eszterdejét tekintve első a Hanák Péter írta századforduló. Mielőtt eseményszerkezetébe tekintenénk, el kell választanunk a statikusabb, elemző fejezetek vonulatát az eseménytörténetitől. Ez az elválasztás némiképp azért okoz nehézséget, mert a történetek sűrű egymásutánjának időben előrehaladó vonulatát meg-megszakítják az elemző, az események áradását fékező leíró szövegrészek, ami által az elbeszélés az erős történetesség érzetét kelti, valamint azt a benyomást, hogy itt legalább kétféle történet szerepel, sőt, kétféle elbeszélés is, ha nem több. Az egyik a már emlegetett *híryntéskörténet*, mely az I. világháborúba torkollik mint korszakhatárba. (A világháború korszakolásbeli helyzete véleményem szerint azért különleges, mert a nagy, hagyományos és általános narratív sémák a háborúk esetében elhalványulnak, mivel a háború maga is egy saját narratív sémát követ. Emiatt bonyolult feladat összekötni a háború előtti és utáni korszak-elbeszéléseket a háborús eseménytörténettel, amely önálló természetéből fakadóan elválni látszik az ún. háborústörténetitől is.) A dekadenciaelbeszélés szabályait követi a politikátörténet és hozzákapcsolódva a liberalizmus eszméjének története, de a dekadencia árnya vetül a társadalom állapotának színpadára is (lásd „rossz közérzet”), és ettől nem függetlenül a művészetek történetére is (vagy inkább tematikájára – mellőzve

²⁷ Bruner 2001, 43.

a vitát az egyes művészeti ágak önelbeszéléseivel).²⁸ A hanyatlás elbeszélése mellett azonban ott húzódik a vele konkurens siker-történet is, mégpedig a gazdaságé, mely szinte töretlenül ível a magasba, és melynek közpönyegéből előbújik egy egész társadalmi réteg: a „munkásosztály” (Hanák 1993, 12).

„A békekor utolsó negyedszázada a páratlan prosperitás ciklusa volt. Az 1880-as évek közepén bontakozott ki, első csúcspontját a millenium idején érte el, a századforduló néhány évében ugyan kissé lehanglott, de 1906-tól a háború előtti évig ismét magásra ívelt.” (Uo. 33.)

Kérdés marad azonban, hogy milyen összefüggő elbeszélés formálódik ki e két ellenkező irányba tartó történetből, hiszen a politikátörténet bizonyos dátumok körül összesűrűsödő eseményei és szereplői szinte teljesen hiányoznak a leíró jellegű másik elbeszéléstől, illetve, ha a századforduló narratívájának ez a két vetülete alig érintkezik egymással, mi okozza a válság végső dominanciáját a korszakot illetően?

Mint egy korábbi idézetből már kiderülhetett, a fentiekben tárgyalt két, markáns elbeszélésvonulat mögött olykor-olykor felbukkan egy mélyebb struktúra hálója, amely azonos platformra hivatott hozni a siker- és a válságtörténetet. Ez pedig a *kapitalizmus magyar (vagy monarchiabeli) változatának sajátos mivolta: „a kapitalizmus két különböző korszakában, a korai modern-*

²⁸ „Az utóbbi két évtized irodalomtörténeti elemzése szerint pedig e korszak egyetlen átlátható jellemzője a sokféleség, a stílusok pluralitása vagy interakciója, de – szűkebb értelemben – a szecesszió is csak ezekkel a fogalmakkal írható le, sőt már Brech is «cultestárságról» beszél, ami persze »mega is stílus».” (Kulcsár-Szabó 1996, 135.) Vagy: „A antiszecesszió egyúttal az első világháborúig együtt élt az újabb törekvésekkel, melyek soha nem válhattak kliséválgóvá; másrészt a neoromán, seagó, neoreneszánsz, neobarokk, illetve eklektikus építészet összenőtt az új törekvések stílusjegyeivel, ami által sajátos, századfordulós stílusváltozatok jöttek létre.” (Gerle 1998, 249–273, 249.)

zációval kibontakozott és a későbbi fejlett monopolisztikus szakaszban fellépett strukturális ellentmondások egymásra torló-dása", megtoldva azzal, hogy a „dualizmus politikai rendszere kezdettől nehézkes konstrukció volt.” (Uo. 13–14.)

Mivel ez a szerkezet determinatív erővel bír a korszak minden felszínesebb, kiszolgáltatottabb, törékenyebb aspektusára nézve, éiszharmóniájának áldozatul esik a látszólag szinte gáttalanul fölfelé törő gazdaság sikere is, nem beszélve a kollektív élet eleve kétségesebb végkimenetelű történeteiről. Ahhoz azonban, hogy e mélystruktúra „jó történeté” váljon, az olvasónak meg kell győződnie valóságosságáról. Ezen a ponton (a meggyőződés kérdésében) viszont azt tapasztaljuk, hogy a cselekmény alapmotivációja, a megváltoztathatatlan irányba tartó „kapitalizmus-elbeszélés”, valamint következményei eredetbéli kölcsönviszonyban vannak egymással: a válságjelenségek a tőkés rendszer torzulásaiból adódnak, miközben a tőkés rendszer torzulásaira ugyanezek a válságjelenségek szolgálnak bizonyítékkul. Nincs ugyanis egy olyan mércénk, egy „ideálkapitalizmus”, melyhez képest látható volna e helyi kapitalizmus deformációja – ennek az „ideálkapitalizmusnak” a létét az olvasónak kell feltételeznie, hogy a történet „jó történeté” váljék, és az ok-okozati viszonyok ne sérüljenek.

Talán nem vetem el túlságosan a súlykot, ha azt állítom, hogy ezen a hipotetikus mélyszerkezeten kívül más nem fűzi össze a történetelvű és a deskriptív jellegű elbeszéléseket a Hanák-narratívában, hiszen ezeknek mások a szereplői, más a terük (gondolván itt arra, hogy a politikátörténet földrajzilag nagyrészt a parlamentre és a kormányépületekre, időnként a Burgra koncentrált). Sőt, más az időszervezetük is, hiszen míg a politika eseményei olykor összerögződnek, és emlílt (sok esemény/rövid

idő) felgyorsítják az elbeszélést,³⁵ a gazdaság, a társadalom, a kultúra elbeszélése statikus, kevésbé kötődik évszámokhoz, napokhoz. A korszak elbeszélését alkotó három nagy fejezet eseményszerkezeti csúcspontja (a legdrámaibb, legfelfokozottabb) az „1905–1906. évi kormányzati válság”, amely maga is válság a válságban, és narratív szakaszolása a drámához hasonló: „A kormányzati válság kibontakozása; A darabont-kormány; A válság megoldása”. (Uo. 61–66.)

A „megvilágított, megnevezett kők” (a Pölöskei-narratíva)

A Pölöskei Ferenc által megszerkesztett elbeszélés olvasói támadt első benyomásom az volt, hogy ez a szöveg kétséget kizáróan kimeríti a politikátörténetnek nevezett narratívva minden kritériumát. Annál is könnyebben összpontosíthat pusztán a politikumi elbeszéléstől megkövetelt funkció betöltésére, mivel a kötet, melyben helyet kapott, tartalmaz olyan tematikus (gazdaság-, illetve társadalomtörténeti) fejezeteket, amelyek nemcsak az 1890 és 1914 közé ékelődött időszakasz történéseit érintik, hanem az adott műben három politikátörténeti korszakelbeszélés tartamára terjednek ki,³⁶ így témáikkal kivonulnak a századforduló elbeszéléseinek keretei közül is. Ezáltal mindkét típusú narratívva megmenekül az egymás metszése okozta töredezettségtől, külön-külön lehetővé téve a Hanák féle elbeszéléstől magasabb fokú koherencia megteremtését mindegyik elbeszélés számára.

Ha némi figyelmet szentelünk a Pölöskei-narratíva szakaszolásának (jelenezésének), egy, a politikai helyzetre vonatkozó

³⁵ „Az időt ez érkező ismeretek alapján észleljük; rövidséget érzünk, ha az ismeretek gyorsan, hosszúságot, ha lassan követik egymást. Ez képezi alapját az elbeszélés ütemének.” (Szegedy-Maszák 1998, 13.)

³⁶ Meg kell mondanom, én a politikátörténeti és a tematikus fejezetek elrendezésében nem látok más vezénnyel, csupán az „ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit” logikáját. Ha ez egyáltalán logika.

expozíciótól eltekintve – amely expozíció véletlenül sem kelti egy folyamat következményének látszatát, szinkrón természetű ezért majdhogynem abszolút: pusztán lívingszóró, melyből Magyarország és a Monarchia eresztékének rettegése-roppogása hallik – leginkább az egyes miniszterelnökök ténykedéséhez és hivatali idejével igazodó felvonások követik egymást. Időnként megbomlik ez a szerkezet azzal, hogy az elbeszélőt fókusz a parlamentből „átugrik” a gyárakba és a szántóföldekre, feltérképezni az agrár- és munkásmozgalmakat, -szervezeteket (jobbára pártokat). Az elbeszélés súlypontjainak efféle elhelyezéséből következik a politikai elit aktív tagjainak, különösen a miniszterelnököknek juttatott különleges szerep, amely nem meglepő sajátossága egy politikai eseményekből szőtt történetnek. Amennyiben a jellemteket strukturáló átfogó narratív szerkesztés alapelveit kívánjuk feltárni, úgy ahból kell kiindulnunk, hogy az expozíció eleve egy *válságzituációt* tétel ez fel, és, amint az az „események logikája” szerint következni szokott, ez a válság megoldásra áhítozik.

A helyzet megoldásában azonban (minekutána a problémák politikai természetűek) kulcspozícióra tesznek szert a politikusok, közöttük is legfőképpen a kormányfők, valamint az uralkodó, vagyis Ferenc József. Ebből a nem hízottan bonyolult szerkezetből (*válsághelyzet – megoldáskísérlések – „megoldás”: háború*) adódik, hogy a főszereplők minősítésére alapvetően válságmegoldó-képességük van hatással. Ezen a ponton azonban érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek: az elbeszélés igyekszik fenntartani annak a látszatát, hogy a politikusok *jellemükből* fakadóan képtelenek megoldást találni, holott, ha összehasonlítjuk a markáns személyleírásokat, egy-két kivétellel a bukásra való *prezesszituációt* olvashatjuk ki jellemjegyeikből. Márpedig e megfigyelés azt sejteti, hogy elbeszélésünkben e politikusok nem azért buktak meg, mert emberileg szürkék vagy ellenszenvesek és politikailag tehetségtelenek voltak, hanem pontosan azért voltak emberileg szürkék vagy ellenszenvesek és politikailag

tehetségtelenek, mert megbuktak, azaz a válságot nem oldották meg. Kivételek, akiknek az elbeszélő juttat néhány pozitív jellemvonást is, azért akadnak (*Wekerle, Széll, Tisza István*), de az ő portréikban is rejlik nem kevés közös részlegesen, látszólagosan vagy időlegesen képesek voltak a feszültség enyhítésére. Összegezve az a véleményem, hogy a Pölöskei-elbeszélésben az adott korszak politikai szereplői (legalábbis egyéniségeiket illetően) áldozatul estek a következetesen alkalmazott válságnarratíva-szerkezet „erős” történelemolvasatának.

A történet szerkezet kisebb szakaszaira – ebben az elbeszélésben – a fentiekben leírt nagy struktúrának való alávetettségén túl jellemző még egy vonás, az egyszerű dialektikáé, amely a *harc* asszociációs körébe tartozó szóképekben nyilvánul meg:

- a) „Éppen a századfordulón robbantak ki a *válságok* a kormányok és az ellenzékben levő politikai pártok, irányzatok között” (Pölöskei 1997, 438.);
 - b) „*étindult halálra útjára* a Szerbia vezette nagy délszláv állam megteremtésének gondolata” (uo. 418.);
 - c) „nagy parlamenti *csatákat* kiváltó egyházpolitikai reformok” (uo. 422.);
 - d) „a parlament-politikai életben a *szociáldemokrácia harca dalt*” (uo. 425.);
 - e) Bánffy Dezso „alig-alig érzékelte az ellene irányuló áramlat erejét, *szembeszállt* vele, és a *nagya győzelmében reménykedett*” (uo. 427.);
 - f) a „*viták felhőben úsztak* az ismert belpolitikai *válságok*” (uo. 430.);
 - g) „Tisza [...] világosan láthatta *titbonnak* megosztottságát” (uo. 433.);
 - h) Tisza „és a *harcias erőnyek csillagimását* kereső ellenzék látványos összeütközés-sorozata” (uo. 433. (Kiemelések tőlem – B. K.))
- Ezek után sejtethető, hol találhatók azok az elbeszélésbeli események, melyekről az elbeszélő panorámaszerűen és drámai

eszközök igénybevételével közvetít, a részletekre aprólékosan kitérve – természetesen a *Tízta István* első miniszterelnöksége alatti történésekre (különös tekintettel 1904. december 13-ára) és – ennek végén – a koalíció választási győzelmére kell gondolnunk, amikor is:

„Tízta megírta a választás eredménye, lépései elbizonytalanodtak, ismert határozottsága idővel töprengéssé szelődött” (Uo. 434.); valamint hasonló hőfokú az agrárszociáléta mozgalmakról frott beszámoló is, melyek során „1894. április 23-án azután a hődnézővási helyi szegényparasztiok többszörös tömegét” [...] „szétosztásra csak a katonaság bírta.”⁴¹ (Uo. 441.)

A „Hittérleli Magyarország felkondítása [...] egy organikus folyamattal eredményezett” (a Romlás-narratívá)

Annak az elemzésnek az irányelveiben, melyek a Romlás Ignác által írt századfordulós elbeszélés szerkezetén szándékosan elvégeznél, hasznos kalauzt jelentenek Szegedy-Maszák Mihálynak a teljes Romlás-kötetről tett megállapításai.⁴² Többek között arra is választ adnak, milyen lehetőséget nyújthat egy történelmi elbeszélés felépítésének szemügyre vétele: „Önértelmezéstől tartózkodó történetíró esetében az anyag tagolásából lehet következtetni a jórészt hallgatólagos előföltételekre.”⁴³ Mint már arról a korszakolást tematizáló fejezetben szó esett, bizonyos szempontból korlátokat érvelni maradt ebben a narratívában az a bejelentés, hogy „háttérbe szorult a narráció, a politika-szemponthi eseménytörténet” (Romlás 2001, 9.) A te-

⁴¹ Egyébként a tárgy leírásában bizonyos mozzanatok intertextuális allúziókat is kelthetnek: „A közös célok jegyében ugyanis együtt harcoltak a magyar, román, szláv agrárszegények.” Talán csak véletlenül csengenek össze ezekkel Ady „Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / mindigre egy bánat marad” – sorai.

⁴² Szegedy-Maszák 2000, 101–109.

⁴³ Uo. 105.

matikus rendet követő szövegszerkesztés ugyanis narratológiai értelemben éppen úgy narráció, mint az eseménytörténelmi elbeszélés.⁴⁴ Másrészt a „nemzeti” történelem tárgyalásának ilyen jellegű, a kortárs magyar historiográfia összefoglaló műveit tekintve valóban újszerű programja, ahogy láttuk, a narratíva korszakhatárokat kijelölő nagyszerkezetében is sérül, hiszen ez nem a tematikus fejezetekben taglalt folyamatok saját (egymástól egyébként jócskán eltérő) belső szakaszolásának rendeltetik alá, hanem a hagyományos eseménytörténelmi csomópontoknak.

Ha csupán azt a fejezetet („A boldog békeidők” című első) tekintjük, amely a bennünket jelenleg érdeklő századfordulót foglalja magába, azt tapasztalhatjuk, hogy a fejezetben valóban kevés szerephez jut a politikatörténet. Ennek az oka azonban abban keresendő, hogy ez a fejezet egy bejelentett, szelektívebb perspektíva alapján nyerte el belső formáját:

„A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, a 20. századi Magyarországáról szól. [...] A 19. századi előzményekkel, csak annyiban foglalkozik, amennyiben századunk történéseinek a megértéséhez ez elengedhetetlen.” (Uo. 9.)

A megértés feltételeinek meghatározásában az elbeszélőnek természetesen kiemelt jelentősége van, az a feltételeket hordozó történelmi „tárgyakat” az elbeszélő történelemolvasata jelöli ki. Ez az olvasat az 1867 és 1914 dátumokkal közrefogott idő nyújtotta lehetséges történelem közül (legalábbis az eddig megvizsgált századforduló-elbeszélésekhez mérten) legfőképpen a politika-

⁴⁴ Lásd Tátrai 2002, 27: „a megjelenítés a szónikus (jelenetező) ábrázolás, az elmondás viszont a narratori összegzés dominanciájával hozható összefüggésbe [...] (Az elbeszélő közlés-mód e két prototipikus lehetőségének megkülönböztetését az is indokolja, hogy e két narrációs eljárás a nem narratív, vagyis a történet közvetítését megszakító eljárások alkalmazásának különböző lehetőségeit teremti meg: kissé leegyszerűsítve a problémát azt mondhatjuk, hogy a megjelenítés általában inkább leírásokkal, az elmondás pedig inkább kommentárokkal egészül ki.)”

történetét alakította át, előtéljesen megszerkesztett „maradékát” pedig abba az alfejezetbe utasította, amely előzményként a következő korszak krachjainak organikus voltát hivatott alátámasztani.

A hanyatlástörténet hatása alatt itt a gazdaság eddig jobbára sikertörténetként előadott vetülete is elenyészik, habár a gazdaságot tárgyaló fejezet még e mondatnál veszi kezdetét: „A kiegyezést követő fél évszázad egyike a magyar gazdaság sikertörténeteknek.” (Uo. 25.) A szövegrészt, amely végül mégis leszámol a felfelé ívelés narratívájával, azért is érdemes idézni, mert az elbeszélő bizonyos értelemben előlép a neutrálisnak szánt narráció kulisszái mögül:

„Az a gyakran hallható és olvasható állítás tehát, mely szerint a Habsburg Birodalmon belüli dualista Magyarország a legjobb úton haladt az európai állaghoz való felzárkózás útján, s az adott kereteken belül erre lelt is volna esélye, nem egyéb, mint *önecsáló mítosz* vagy legjobb esetben is jóindulatú tévedés, amely megtelepedezik arról, hogy az 1867 utáni, valóban gyors fejlődést szíktájszerűen lassúbb növekedési pályáknak kellett követni, s arról is, hogy ugyanezen idő alatt az élboly és a középmezőny is haladt. A Monarchia a meglévő adottságok – földrajzi helyzet, nyersanyag-ellátottság stb. – keretei között biztosított viszonylag optimális feltételeket a fejlődés számára. Magukon ezeken az adottságokon azonban természetesen nem változtathatott.” (Uo. 41. Kiemelés tőlem – B. K.)

A Romsics-narratívában ritkán szólal meg az elbeszélő efféle hangon, kiaknázva a kommentár mofaja adta lehetőségeket,⁴⁵ hiszen a (jelen elemzésben is használt) harmadik kiadás előszavában olvasható a célkitűzés: „az értékelő-ítélkező jellegét nem

⁴⁵ „A kommentárban a narrátor hangja [...] közvetlenebbül hallható.” Ennek „a narrátor szövege a leírásnál bonyolultabb megállapításait továbbítja.” Pozsival 1993, 146

túlhangsúlyozni a leíró-értelmező attitűd rovására.” (Uo. 7.) Az *önecsáló mítosz* – kitévelt pedig azért emeltem ki, mert az adott elbeszélés egy másik jellegzetességére vet fényt, mégpedig arra, hogy az elbeszélőnek a „magukért beszélő tények”⁴⁶ mögüli előtűnése gyakran áll kapcsolatban a „nemzeti öncsaláshoz” vezető történetek etikai motiváltsgú lerombolásával. Például olvassuk e a magyar impériumot vizsgálók írásait véleményező sorokat, akik „tragikusan félrevezető jövőképeket fabrikáltak”: „Ezek a délibábos illúziók gyorsan terjedtek, nagy népszerűségeztettek szert, s százezrek tisztánlátását homályosították el.” (Uo. 86.)⁴⁷ Hasonló jellegű a *Jókait értékelő megállapítás*, melyet már korábban idéztünk.

A Romsics-narratívát talán az eddig tárgyaltaknál kifejezetten irányítja az *opozicionális befűződés*, a dichotóm látásmódot

⁴⁶ Seymour Chatman a *Rejtett elbeszélő*-ről: „A rejtett narrációban [...] egy, az eseményekről szóló hangot hallunk, ám a beszélő leplezett marad. Ezen elbeszéléstípusban a narrátor a függő beszédet is igénybe veheti hőse megnyilatkozásának, gondolatának a visszaadásához. Ugyanakkor a változat közvetítő, interpretáló személyt is feltételez” (Pozsival 1993, 142). Ezt a megállapítást akkor is érdemes figyelembe venni, amikor a történetírók a korabeli sajtót vagy magukat a történet szereplőit, mű több, a kortárs (vagy műveikben feltételezeten az adott korszaknak emléket állító) művészeket idézik mondandójuk tényszerű igazolása érdekében. Az ilyesfajta célokat szolgáló idézés leggyakoriságesebb, de a konstruált történeteszerkezetnek ugyanúgy alávetett példája a korabeli fotók mellekelése, hisz a fényképes dokumentációból is válogatni kell, de az egyéb, nem narratív jellegű mellékletek és beékelések (például táblázat, térkép) is hierarchikusan nyelik el funkcióikat.

⁴⁷ Éppen az ilyesfajta „már-már indulatos kiszólások” kapcsán jegyz meg Szegedy-Maszák: „Az olvasónak az lehet a sejtése, mint a Romsics Ignác hallgatólagosan feltételeznél, hogy az általa használt nyelv állású. Semleges, értékesítés beszédmód nem létezik. Legfőképp arról lehet szó, hogy a szerző nem mindig számol szavainak esetleges hatásával.” Szegedy-Maszák 2000, 104.

előtérbe helyező eszlekményszöveg. A „nagy történet” előrehaladását biztosító elvként meghatározónak mondhatjuk az egyes történetelemeknek – mint egy-egy ellenlétpárok – a kitüntetését és a közöttük lévő feszültség feloldódását, amely szükségszerű következmény gyanánt gombolyítja tovább a fabula fonálát. A történetalakításban az antifetikus küzdelem nem pusztán a szavak színjét szervező figuratív vonásként van jelen, mint például a Pööskei-narratívában, hanem az átfogóbb struktúrák rétegében is, ahogyan ezt összefoglalóan olvashatjuk:

„A »boldog békeidők« irodalmi és művészeti irányzatait ugyanaz a kettősség vagy átmenetiség jellemezte, mint a gazdaságot, társadalmat és politikai életet” (Uo. 88.)

Ez a bevezető mondat a hatodik, *Kultúra és művelődés* címet viselő fejezet élén áll, hangsúlyozva az előző fejezetek tartalmának lényegét, és így némileg átírva a gazdaság elbeszélésének addigi értelmezéslehetőségeit, ugyanis ott (a fejezeten belül) nincs különösebben hangsúlyozva a kettős jelleg. A politikai életet vizsgáló fejezet rész már említett okokból erőteljesebb szelektációnak van kitéve. A társadalom állapotának ellentéteket keresztül megejtett tárgyalását nagyban elősegíti a soklétező jellemezte „emberhalmaz” csoportosítására az az eleve két elkülönülő szerkezetet feltételező elmélet, mely egy másik elbeszélésből származik. (Erdei Ferenc: kettős társadalmi struktúra néven emlegetett elképzeléséről van szó.) Ezt a markáns társadalmi dichotómiát azonban némileg érvényteleníti az az egyes rétegeken belüli pluralitás, melyet a Romsics-narratíva is részletesen csepeztet. Az oppozíciós tárgyalásmód viszont meglátásom szerint a felsorolt területek mindegyikénél látványosabban a *kultúra* és a *művészet* területének leírásában alkalmazva fesszegeti a kettősség alkotói kereteket, ezzel téve kétségesse a lehetőséget a művészetek és az egyéb területek közötti összefüggéseknek a szóban forgó oppozícionális szerkezetben való, tehát együttes feltárására.

A századfordulónak nevezett történelmi korszak alkotásait ugyanis nemcsak tematikus nézőpontból, de stílusukat, műfaj-

ikat, mi több, szerzőik származását tekintve sem lehetséges mindössze két csoportba sorolni – hát még ha az összes főnti szempontot egyszerre vesszük figyelembe. (Ezt támasztják alá a művészeti ágak történeteinek diszciplinárisan saját elbeszélései, melyeket a dekadenciával kapcsolatban már szóba hoztunk.) Hogy a kettősség szemléletmódja és vele már az egyes művészetek közös nevezőre hozását célzó törekvés is milyen leegyszerősítő és az érintett tárgyat lefokozó következtetésekre adhat alkalmat a művészeti ágak leírásában, arra tme néhány példa. „A századvég és a századelő magyar irodalmának e két nagy áramlata 1902-1904-ben, mintegy barométereként a polgári élet közeli felbolydulásának, frontálisan is összehittközött. [...] A magyar irodalomnak ez a kettőhasadása, amely egyébként csak tükröképe volt a gazdaság és a társadalom dualizmusának...” (Uo. 92.)

Az emblemikus szerzők jellemzése automatikusan a származásukra alapuló társadalmi besovolásukkal kezdődik: Ady „régli erdélyi kalvinista kismesek büszke, de elszegényedett utóda” (uo. 92.); Móricz „gazdálkodó apától s egy protestáns lelkész leányától született” (uo. 94.). Hogy mely irodalomtörténeti kánon értékszemponjai alapján emelkednek ki egyes szerzők az analitikus elbeszélés jobbára személytelen teréből, arról konkrétan nem szerzünk tudomást, viszont Jászai Oszkár lelkesedése Ady iránt („Ez a mi költőnk, fiúk!” – uo. 93.) némiképp sejteti a kiválasztás mércéjét. A művészek alkotói jelentőségének okait nem egyértűti túlzottan ez a csak sejtethető elvekből született kánon:

„Egy új Petőfi robbant be a magyar irodalmi és politikai életbe, egy 20. századi Petőfi, aki legalább annyira forradalmár volt, mint 19. századi elődje, ám aki ahhoz hasonlóan írt, mint Gautier és Verlaine.” (Uo. 92-93.) A Bartók és Kodály első gyűjtéseinek anyagából készült kiadvány „1906-ban jelent meg, ugyanabban az évben, mint Ady *Lij terebélye*. A válogatás jelentősége

ugyancsak Ady kötetéhez fogható." (Uo. 95-96.) „Bartók és Kodály fellépése nem csak időben esett egybe Adyéval. Jelentőségük és hatásuk is hasonló volt az övéhez." (Uo. 96.) „Hubay Jenő [...], a zenei élet Herczeg Ferencé" (uo. 94).

Az ilyesféle minősítések nemigen vesznek tudomást a művészetek összehasonlíthatóságának problémájáról.

Talán nem alaptalan a következtetés, amely a kettőesség szerkesztőelvét és ennek különösen társadalmi vetületét *elitizmus*zó funkciót társít a korzák művészetének tárgyalásához a Romsics-elbeszélésben. A műalkotások effajta funkcionális alkalmazása azonban korántsem probléma mentes. „Az is tanulságos, ahogyan műalkotásokat használ [tudnillik Romsics - B. K.] történeti összefüggések szemléltetésére, ám az ilyen megközelítés veszélyei is járhat. Először is nem szabad felednünk, hogy a műalkotás nemcsak, sőt elsősorban nem történeti dokumentum. Ha annak tekintjük, nem a művészileg - s egyúttal művészet-történetileg legsúlyosabb alkotásokat helyezzük előtérbe."⁴⁸ A társadalom és a művészetek narratívájának összeilleszthetőségéről pedig ennél mindenképpen elmondható: „A haladás köztudottan másként értelmezhető a társadalom s a művészetek történetében."⁴⁹

„A feladat azonban [...] politikailag és morálisan igazi fiktív vaskarikát volt" (a Csorba-narratíván)

Kérdéses, hogy három, majdhogynem egy időben megjelent század-összefoglaló ugyanazon évtizedeket tagláló elbeszéléseit megvizsgálva maradjon-e még olyan sajátossága egy negyedik elbeszélésnek, mely valamelyikbe nem épült be az előzőek közül.

Ha a negyedik narratíva felépítésének szerkezeti elveit tekintem, azt mondhatom, hogy leginkább a Hanák-narratíváéra hasonlít, hiszen az eseménytörténeti kerete: „középer." ketté-

⁴⁸ Szegedy-Massák 2000, 137.

⁴⁹ Uo. 108.

metszi három tematikus fejezet, melyek mindegyikének címében olvasható a *millenniumi panoráma* szókapcsolat. (Vizuálisan ezt az elbeszélésformát leginkább egy keresztrel lehetne szemléltetni, egy-egy vonallal jelölve a történetelvű cirkonikus és a különböző folyamatok egy adott: „pillanatban" rögzített fázisainak leírását tömörítő szinkrón vetületet.) Számottevő eltérés azonban a Hanák-elbeszéléshez képest, hogy a századforduló korszaka (mely minden vizsgált esetben tartalmazza az 1890 és 1914 közötti időszakot) itt nem kap önálló fejezetet, hanem a dualizmus narratívájához tartozik. E különbség alapvető háttérként leginkább a más-más századelbeszélések részeként való tárgyalást lehet megjelölni, hiszen a Hanák-századforduló csak mintegy előtörténete az I. világháborúban gyökerező XX. századi történetnek, míg a Csorba-századforduló a II. József halálával indított XIX. század történetének befejező része, melynek utolsó mozzanatára, a századvévi jelenetre még visszatérünk.

A Csorba-elbeszélés jellegzetességeinek kialakulásában véleményem szerint befolyásoló erővel bír az a tény, hogy ez alkalommal, akár a Romsics-könyv esetében, egyetlen szerző jegyzi a kötetet, és az elbeszélő kézjegyének teljes kitörlése - mint a többszerzőség esetében veszélybe kerülő stílus- és hangnemi egység kívánalmának imperatívusza - nem fenyegetett. Így válik ebben az elbeszélésben a fokalizáció szabadabbá, az elbeszélői figyelem kevésbé korlátozva válik teret, időt, modalitást, rendezheti át a hagyomány által bejártott hangsúlyokat. Tematikáját tekintve ez az elbeszélés sem sokrétűbb a más tárgyaltaknál, de remekül kiépíti és fenntartja a történetegységet azáltal, hogy az egyes események, eseményláncolatok forrásaként leggyakrabban nem elégszik meg egy közhelyszerű konfliktusra utalással, hanem ezen túlmutató magyarázattal szolgál, nem ritkán eltávolodva a szenvtelen-személytelen diskurzustól az elbeszélő alakját nyilvánvalóbbá tévő műfajok, a kommentár és a magyarázat választásával. Az elbeszélő nem riad vissza attól sem, hogy explicité

legye az elbeszélés jelen ideje és az elbeszélés múlt kora közötti *distanciá*: (nem mintha ez az aspektus teljességgel hiányozna a többi narratívából). Mindazonáltal ez az elbeszélés sem tűri meg a századforduló mint hanyatlástörténet felfogásának a hagyományát az okok soklépcsőségének és az őket összekötő kapcsolatok bizonytalanságának hangsúlyozásával (uo. 219–220), a politikai válságot csupán ezekkel összefüggő felszíni jelenségeként aposztrofálva. A „duallizmuskori gazdaság: sikertörténet vagy dekadencia” gordiuszi csomóját egyetlen mondattal vágja át:

„A fejlődési mutatók óvatlan összevetéséből egyfelől kiderül, hogy korszakunkban az Osztrák–Magyar Monarchia bruttó nemzeti terméke lassan az európai átlag alá süllyedt, miközben a gazdasági növekedés üteme – leginkább a relatíve alacsonyabbról induló Magyarországon – folyamatosan növekedett.” (Uo. 231.)

Sajátos viszont a történet vége. Ami a talán meglepő mozzanatot benne, az az utolsó mozdulat elmaradása, mely meglehetősen szokatlan effektus, és amellyel kiélezi a korszakhatárokat. Gavriło Princip életének és működésének ez az egyetlen közlődomináns pillanata egyébként – a Romska-narratívát kivéve – mindhárom történetben egészen részletes nagytításban, drámai hangszerelemben (mondhatni „akciófilm-minőségben”) kivitelezve szerepel. Talán megbocsátható, ha a szemléletesebb összehasonlítás céljából egymás mellé téve egyenesen idézzük most e három változatot, hogy a történetek különbségét és a drámai felszokozást illusztráljuk, valamint e korszakalkotóvá emelt eseményt saját elbeszélésünk zárlatává is avassuk:

„Gavriło Princip és társai egy jó előre tudtak már Ferenc Ferdinánd boszniai útháról. Belgrádból bombákkal és revolverekkel felszerelve hárommal érkeztek Szarajevóba. A trónörökös pár programját a helyi lapok részletesen ismertették. A merénylet tervét ennek megfelelően véglegesítették. A díszvendégeket és kíséretüket szállító kocsisor útvonalának szélén kettesével helyezkedtek el. A hintók 10 óra után túntak fel az Appelquist-ru. Nedeljko

Čabrinović dobta a bombát, de az a kocsi tetejéről az úttestre pattanva robbant. Ferenc Ferdinánd és felesége sértetlen maradt. A merénylőt elfogták. A kocsisor mintegy fél óra múlva folytatta útját. 10 óra 50 perckor egy keskeny utcához érve Princip kétszer lőtt. Mindkét lövés halálos volt. Őt is elfogták. A kihallgatások nyomán azonnal kötött a szálak Belgrádba vezetnek.” (Pulóskei/20. 77.)

„Gavriło Princip és társai egy jó előre tudtak már Ferenc Ferdinánd boszniai útháról. Belgrádból bombákkal és revolverekkel felszerelve érkeztek Szarajevóba. [...] A hintók 10 óra után túntak fel a várost észelő folyócska rakparján. Nedeljko Čabrinović dobta a bombát, de az a kocsis tetejéről az úttestre pattanva robbant... (Uo. 455. Csak az általam kiemelt különbségeket demonstráló vonatokat idéztem.)

„A június 28-i, sikeres és látványos katonai szemle után a tartományi fővárosba visszatérő főhercegi pár a protokoll szerint a Miljacka partján sorakozó tömeg színterén hajtatott a városháza felé, hogy fogadja a »nép« üdömlését. A kíváncsiságok között azonban már ott lapultak az Ifjú Bosznia mozgalom Belgrádban kiképzett, mindenre elszánt terroristái. Az Alma-parton Nedeljko Čabrinović készült a zsebében rejtgetett kézligránát kibiztosítására, míg pár sarokkal odébb Gavriło Princip markolta meg revolverét...” (Csorba 2000, 249.)

Összegzésképpen talán levonhatjuk a fentiekből azt a következtetést, hogy a történész nem nélkülözheti egyrészt sem a történetet (habár az analitikusnak nevezett irányzat törekvéssel kelthetnek ellenkező benyomást), sem pedig a történelmi jól formáltságának igényét, hiszen a múlt reprezentációja sikertelen az események történetbe illesztése nélkül, de legalábbis kétséges a megérthetősége. A reprezentáció felépítése során pedig rákényszerülünk arra, hogy az elbeszélések eszköztárával operáljunk: szereplőket emeljük ki és fokozzuk le, tereket választunk színlhelyül, manipuláljuk az időt, gyorsítunk, lassítunk,

töröljük – mindezt úgy, hogy lehetőleg minimalizáljuk az olvasó értelmezési lehetőségeit. Egyszóval: a történész Janus-arcú egyfelől nézve az irodalmi szerzőt, másfelől tekintve azonban a tudóst. E két szerepkör küzdelme olykor erősen megingathatja a történet koherenciáját és jólformáltságát, miáltal a meggyőzést (a történész bevallott vagy elhallgatott célját) fenyegeti veszély – emiatt lehet mindenképp szükség arra, hogy megfontolás tárgyává tegyük a történetírás elbeszélés-jellegének feltételeit.

Irodalom

- Bruner, Jerome: A gondolkodás két formája. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5.* Budapest, 2001. Kijárat Kiadó. 27–57.
- Burke, Peter: Az eseménytörténet és az elbeszélés fölélesztése. In *Narratívák 4.* Szerk. Thomka Beáta, Budapest, 2000. Kijárat Kiadó. 37–52.
- Csorba László: *A újságírók szövegei története.* Magyar századok. Budapest, 2000. Pannonica Kiadó.
- Foucault, Michel: *A tudás archeológiája.* Ford. Perczel István. Budapest, 2001. Atlantisz Kiadó.
- Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Budapest, 1998. Korona Kiadó.
- Gerle János: Századfordulós stílusirányzatok. In Sisa József – Wiebenson Dora (szerk.): *Magyarország építészeteinek története.* Budapest, 1998. Vince Kiadó.
- Gilman, Richard: *A dekadencia, avagy egy jelző különös élete.* Budapest, 1990. Európa Könyvkiadó.
- Gyulai Gábor: Fin de siècle – történetírás. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000. Napvilág Kiadó.
- Hanak Péter: Miert fin de siècle? *Café Babel*, 1993. 4. sz.

- Jauss, Hans Robert: Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In uő: *Recepcióelmélet – esztétikai impresszionizmus – irodalmi hermeneutika.* Budapest, 1999. Osiris Kiadó. 36–85.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája, a korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. *Literárúra*, 1996. 2. sz. 127–143.
- Löwith, Karl: *Világtörténelem és időtörténet.* Budapest, 1997. Atlantisz Kiadó.
- Pölskei Zoltán: *20. századi magyar történelem 1900–1994.* Társaság. Gergely András–Izzák Lajos, Budapest, 1997. Korona Kiadó.
- Pozsvai Györgyi: Nézőpont és közlés mód. *Literárúra*, 1993. 2. sz. 130–148.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001. (1. kiadás: 1999), Osiris Kiadó.
- Sághy Mariann: Az ókor alkonya? *Café Babel*, 1993. 4. sz. 63–75.
- Szegedy-Maszácz Mihály: Az elbeszélő szövegek rétegei. In uő: *„A regény, amint írja önmagát”.* Budapest, 1998. Korona-Nova Kiadó.
- Szegedy-Maszácz Mihály: Megszakított folytonosság a magyar történelemben. In Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* *Literárúra*, 2003. 1. sz.
- Táttai Szilárd: Az 'ÉN' az elbeszélésben. *A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Budapest, 2002.
- Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* Újvidék, 1966. Forum.
- Thomka Beáta: *Beszél egy hang.* Budapest, 2001. Kijárat Kiadó.
- White, Hayden: A történelem poétikája. *Acta*, 2001. 1. sz. 134–164.

A borító Kocostői-Kriesch Aladar *Az ember léte* című művének felhasználásával készült.

ISBN 963 9211 75 6

Felelős kiadó a Századvég Kiadó igazgatója

Olvasószerkesztő Némethi Tünde

A borítót tervezte Turner Árpád

Készült a RC-LA Kft. nyomdájában

Felelős vezető Rózsaudógyi Sándor

E tanulmánykötet fiatal, pályakezdő tudós szerzői a történelemtudományról gondolkodva határozottan szakítanak a régi vágású, a tudomány XIX. századi eszméjében (és eszményében) fogant szemléletmóddal. Útkeresésük legnagyobb értéke talán éppen az, hogy nem a jól-rosszul elsajátított új, állítólag posztmodern ihletésű, tudományos paradigma pusztá deklarálására, hanem helyette sokkal inkább arra törekednek, hogy konkrét témákat elemezve bizonyítsák az újmódi intellektuális érzékenység és műveltség feltételezhető (és általuk be is bizonyított) tudományos hasznát. Ez teszi különösen érdekessé és megnyerővé a Szent Ignác Szakkollégium diákjai által alkotott tudományos műhely újabb jelentkezését.

GYÁNI GÁBOR

1980,- Ft

ISBN 963031170-6

9 789639 211707